

УКРАЇНА РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

УКРАЇНА РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

1917–1938 роки

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ДОЗВІЛЯ

УКРАЇНА РАДЯНСЬКА

Ілюзії та катастрофи
«комуністичного раю»

1917–1938 роки

ХАРКІВ **КЛУБ**
2017 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК .Г3(4Ук)6-4
У45

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: *Геннадій ЄФІМЕНКО, Яна ПРИМАЧЕНКО, Оксана ЮРКОВА*

Під загальною редакцією *Геннадія ЄФІМЕНКА*

Координатор серії «Історія без цензури» *Кирило ГАЛУШКО*

Рецензенти:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнери обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

У оформленні обкладинки використано
фото селян із с. Новокрасне Арбузинського району тодішньої
Одеської області під час вилучення овочів, листопад 1932 р.

Популярне видання

Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю»

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 10.11.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 17000 пр. Зам. № 6-11-2906.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

-
- © Д. Вортман, карти, 2017
 - © Геннадій Єфіменко, Яна Примаченко, Оксана Юркова, текст, 2017
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-1685-3

Вступ

У цій книзі аналізується становлення радянського проекту в Україні. Автори не ставлять перед собою завдання подати систематичний курс історії чи охопити максимальну кількість проблемних питань з історії радянської України. Увага зосереджується на низці питань, суть яких відображена у назві — «Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”». Саме ілюзії — віра в науковість комуністичного вчення, сформовані на основі цієї віри мрії, сподівання, уявлення про щасливе (і близьке!) майбутнє, підтримка комунізму з боку закордонних інтелектуалів — були тим засобом, який легітимізував дії комуністичного режиму в очах як значної частини власне українського суспільства, так і міжнародної спільноти. І хоча поточні результати частіше за все не відповідали таким сподіванням або й прямо їм суперечили, комуністична ілюзія як така продовжувала існувати. Натомість тих, хто намагався втілити її в життя, час від часу оголошували «ворогами народу», «шкідниками» чи просто відступниками від комуністичного вчення.

За великим рахунком, така ілюзія цілковито не подолана й донині. Однією з причин її живучості є та обставина, що на початку ХХ ст. комуністична ідеологія вдало вписалася в загальносвітовий тренд переходу від аграрного до індустріального суспільства. Мало того, основні показники переможного індустріалізму, насамперед масова освіта й культура, промисловий розвиток, урбанізація і навіть «вирішення національного питання», в тому числі й національно-державного, подавалися компартійними керманічами (і здаються

такими багатством і донині) саме як засадничі риси комуністичного/соціалістичного ладу. Те, що це не так, довела історія: комуністи побудували суспільство, не здатне до саморозвитку, через що радянський проект врешті зазнав поразки.

Словосполучення «комуністичний рай» жодним чином не вказує на потребу детально розглянути сутність соціалістичної, комуністичної чи загалом марксистської ідеології як такої. Така спроба означала б відмову від опису реального минулого. Насамперед через те, що між теоретичними конструктами та їхнім практичним втіленням завжди є велика відмінність. Але не менш важливою й часом логічно не пояснюваною є відмінність між власне теоретичним конструктом та його, здавалося б, протилежним тлумаченням компартійними діячами найвищого рангу. Саме такі тлумачення вождів і ставали «істинами» для мас або, інакше кажучи, визнавалися єдино правильними «марксистськими» (або «ленінськими», згодом «сталінськими») настановами чи твердженнями. Інакше бути не могло, адже централізм більшовицької партії віддавав у руки партійної верхівки всі важелі для формування теорії та практики комуністичного будівництва. Тому в цій книзі не передбачається ще й аналізу «справжності» комунізму/соціалізму в СРСР, оскільки в цьому немає практичного сенсу.

Досить незвичною є побудова книги. Основну увагу в ній приділено комуністичному будівництву в 1917—1921 рр. До такого підходу спонукала низка чинників. Зокрема, саме у той час (і значною мірою у протиборстві з національним українським проектом) формувалася ідеологія комуністичної держави, яка потім була панівною в Україні майже 70 років. Не менш важливою підставою для такого підходу стала увага до українського (як територіально, так і національно) коріння комуністичного ладу. Адже не можна стверджувати, що комунізм в Україні був винятково російським явищем. Вірусом комунізму, який виріс із поширених на початку ХХ століття

соціалістичних ідей, виявилось зараженим й українське суспільство. Зокрема, незаперечним є те, що:

- а) в Україні було чимало прихильників комунізму;
- б) певний час існував питомо «український комунізм», потім «націонал-комунізм» як неоформлена система поглядів у лавах КП(б)У;
- в) радянська Україна від початку свого утворення претендувала і, зрештою, до кінця 1920-х рр. реально була суб'єктом більшовицької політики, однією із сторін, хай і нерівноправною, у відносинах з комуністичним центром.

Чому в комунізму виявилось чимало прихильників в Україні? Які були об'єктивні передумови для успіху комуністичної ідеології? Чому більшовизм/комунізм виявився наскільки актуальним? Яка роль у цьому національного чинника? На що сподівалася прихильники комунізму з Україною в серці? Що спонукало їх піти за Леніним та Сталіним? Відповіді на ці питання дадуть змогу пояснити тривалість комунізму на українських землях. Зрозуміло, що в центрі дослідницької уваги навіть у період до встановлення однопартійної диктатури насамперед будуть більшовики, оскільки саме їхнє керівництво генерувало методи, якими комуністичні ідеї втілювалися в життя.

Наявна на час захоплення влади більшовиками марксистська теорія не передбачала можливості комуністичного/соціалістичного будівництва у напівфеодальній країні, якою, по суті, і була Росія станом на 1917 рік. Однак більшовицькі керівники не лише захопили, а й утримали владу і вже під неї модифікували теорію. До влади більшовицькі керівники прийшли без будь-яких навичок управління, але з доволі чітким образом уявлюваного майбутнього. Ці навички, в тому числі й уміння миттєво переорієнтовувати гасла/декларації з огляду на настрої суспільства, були сформовані важкими досвідом 1917—1921 рр. Тоді ж було апробовано на практиці й ті методи управління, які, з одного боку, так чи

інакше (1919 р. — найбільше, за що більшовики й поплатилися) відповідали комуністичним уявленням про найближче майбутнє, а з іншого — намагалися врахувати реальні можливості Кремля. Дослідження радянської історії свідчить, що від основних уявлень та спроб втілити своє бачення в життя верхівка більшовиків у наступні роки так і не відмовилася. Тому в подальшому більшовицька влада тією чи іншою мірою повторювала застосовані в 1918—1920 рр. заходи з комуністичного будівництва. Найповнішою мірою це стосується «сталінського» періоду історії, але є характерним і для інших періодів. Отже, для розуміння сутності радянського комунізму в першу чергу треба проаналізувати його початки.

Основні уявлення про майбутнє і, відповідно, про основні принади комунізму, який і вважався таким майбутнім, у більшовицьких керманічів сформувалися задовго до захоплення ними влади. Тому так важливо продемонструвати їх зміст. У тому числі й для того, щоб з'ясувати, як стало можливим свідоме визнання значною частиною тогочасного активного політикуму насильства необхідним чи навіть ключовим методом державного будівництва. Найбільші катастрофи України (голод 1921—1923 рр., колективізація, Голодомор, «розстріляне відродження», викорінювання носіїв національної свідомості як серед українців, так і серед національних меншин) були безпосереднім наслідком нав'язаного в 1917—1921 рр. і схвально сприйнятого частиною українського суспільства комуністичного проекту. Причому навіть прихильники комунізму «з Україною в серці» найбільшовицького походження, такі як Михайло Полоз, Олександр Шумський, Володимир Винниченко, як правило, так і не визнали своєї принципової помилки в оцінці як загальних перспектив комуністичного будівництва, так і насилля як його ключового методу.

У книзі звертається увага на ті сфери життя, щодо яких компартійні керманічі створювали ілюзію сприяння, тобто

формально підтримували ідею їхнього розвитку, але при цьому програмові засади комунізму/більшовизму не могли (цілковито або частково) сприяти реальному втіленню в життя тих ілюзій. Передусім це стосується національно-культурного та державного розвитку України, використання більшовицьким керівництвом селянської мрії у своїх цілях. Значно менше уваги приділено розвитку промисловості та робітництву. Причина проста — проголошені більшовиками гасла та програмові засади комунізму в цьому випадку не суперечили між собою. З концепції цієї книги випадає також аналіз релігійної політики. Адже влада навіть формально ніколи не ставила завдання сприяти розвитку релігії та церковної справи, не оголошувала церкву своїм «союзником» тощо. Отже, ілюзій щодо розвитку церкви не формувала. І це цілком закономірно, бо церква, принаймні до початку радянсько-німецької війни 1941 р., була її прямим конкурентом за душі людей.

Опис подій у книзі обмежується 1917—1938 рр., тобто тими роками, коли, пройшовши певні пертурбації, радянський проєкт надовго усталився в Україні. Хронологія та тематика диктує і відповідні територіальні рамки дослідження, яке обмежуються територією радянської України того періоду. Таким чином, поза увагою залишилися західноукраїнські землі, які на той час були у складі Польщі і про «принади комуністичного раю» на практиці почали дізнаватися лише з початком Другої світової війни. Не включено до книги і матеріали з історії Криму, який з 1921 р. мав статус автономної республіки у складі РСФРР. Пояснення просте: українське питання, яке є чи не основним предметом уваги в аналізі подій у радянській Україні, у політиці Кремля щодо Криму не було актуальним.

СИЛА ІЛЮЗІЙ:
ОСНОВНІ ЧИННИКИ
ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ
БІЛЬШОВИЗМУ
(ДО ЖОВТНЯ 1917 Р.)

Аналіз уявлень та гасел більшовизму в «довладний» (тобто до жовтня 1917 р.) період є вельми важливим для розуміння сутності радянської влади. Саме в цей час у більшовицьких керівників сформувався той образ майбутнього, який вони намагалися втілити після «Жовтневого» перевороту 1917 р. При цьому необхідно розмежувати час, коли влада для більшовиків була лише далекою перспективою, з тими насиченими подіями місяцями, старт яким дала Російська («Лютнева») революція.

До лютого 1917 р. більшовицьке керівництво віддавало перевагу пропаганді стратегічного бачення майбутнього. У цей період характерною для означення діяльності більшовицької партії є датована 1911 р. заувага Леніна: «Чесність у політиці — це результат сили, лицемірство — результат сла-

бості». Інакше кажучи, демонструвалося переважно реальне ставлення більшовицьких керівників до тих чи інших проблем, зокрема й певна нечіткість та невизначеність їхньої позиції щодо шляхів вирішення національного питання.

Натомість після повалення самодержавства основним стало прагнення захопити владу. Тому публічні гасла більшовиків були відчутно скориговані та з часом відображали не стільки реальне бачення, скільки були спробою сподобатися збуденому війною та революцією суспільству.

Враховання європейського досвіду та спостереження за настроями суспільства спонукало більшовицьких керівників ще до повалення самодержавства виробити такі підходи до питання про майбутній державний устрій, які б враховували потенційну силу національно-визвольного руху. При цьому, звичайно, у риторичі більшовиків зберігалися марксистські постулати. Аксиоматичним для більшовиків було таке твердження Леніна: «Марксисти, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога централізованіших держав».

Пастка для інтелектуалів: «науковість» та модернізаційні принади комунізму

Наприкінці XIX — на початку XX ст. перед Росією постали серйозні виклики. Аби не опинитися на периферії світової політики, їй потрібно наздоганяти провідні країни Заходу, або, інакше кажучи, прискореними темпами здійснити модернізацію. Ключовою була потреба економічного «стрибка» і насамперед збільшення промислового виробництва. Низка реформ, здійснених у Росії в другій половині XIX ст., сприяла зростанню промисловості. По суті на початку XX ст. Росія перебувала на стадії перед останнім «стрибком» від аграрного

до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротяга, знаний британський історик Норман Дейвіс образно наголосив: «Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить виходу, коли пара тисне на поршні й починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій, і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю». У Росії на початку ХХ ст. двигун лише починав набирати обертів.

Неминучим результатом економічного прискорення мали стати зміни в суспільно-політичному устрої держави. Час самодержавних монархій у Європі вже минув. Країна потребувала реформування політичної системи, невід'ємною складовою якої було вирішення національного питання. Але необхідність змін у цьому сегменті царський уряд заперечував і тому намагався законсервувати наявний стан речей.

Одночасно в російському позавладному політикумі зросло усвідомлення потреби не лише економічних, а й політичних змін, в тому числі — у сфері національних відносин. Серед категоричних прихильників індустріалізму та політичних змін було й керівництво більшовиків — Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), РСДРП(б). Партія з такою назвою та характерним означенням «більшовики» виникла після розколу 1903 р. РСДРП на «більшовиків» та «меншовиків». Очолювана Володимиром Леніним РСДРП(б) до 1917 р. була професійно організованою, але не дуже впливовою партією, формальним теоретичним/науковим підґрунтям існування якої, втім, як і меншовиків, стало вчення Карла Маркса.

Загалом наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. марксизм у європейських країнах здобув велику популярність. Демонстраційна «науковість» цієї теорії, яка не лише дала, здавалося б, ґрунтовне й закономірне пояснення сучасного та

минулого, а й претендувала на те, що може спланувати чи спрогнозувати майбутнє, стала важливою передумовою її успіху. І хоча, як виявилось згодом, претензії щодо майбутнього не мали під собою реальних підстав, логічне пояснення минулого давало підстави вважати, що Марксу вдалося відкрити всесвітні закономірності людського розвитку. Багатьом молодим інтелектуалам здавалося, що комунізм, головною ознакою якого визначалася ліквідація приватної власності, є не просто об'єктивно зумовленим, а й неминучим наслідком розвитку людства.

Карл Маркс

Потреба ліквідації приватної власності була теоретично обґрунтована основоположниками марксизму. У своїй головній праці «Капітал» Карл Маркс так змалював уже недалеке, як йому тоді здавалося, майбутнє: заради збільшення

прибутку капіталісти посилюють тиск на пролетаріат, в результаті чого «зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатація, але разом з тим зростає обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно... Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва й усунування праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними із їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують». Щоправда, шлях та терміни втілення в життя цих передбачень прихильники марксизму бачили по-різному.

У провідних європейських країнах переважна частина соціал-демократів (цією назвою, як правило, почали називатися прихильники Марксової теорії) незабаром дійшла висновку про можливість накопичення елементів соціалізму в рамках власне капіталістичного поступу, тобто про неов'язковість примусової ліквідації приватної власності на засоби виробництва. В умовах загального виборчого права з'явилася можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним. Європейські соціал-демократи вирішили використати ці важелі впливу. Схожу позицію займала й частина російських соціал-демократів — меншовики. Ці політичні сили вирішили максимально використати наявні можливості для узгодження інтересів праці та капіталу, а тому заклик до примусової ліквідації приватної власності для них ставав неактуальним. Натомість Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) в основу своєї програми поклала іншу «істину» — мовляв, насильницька ліквідація приватної власності є об'єктивною необхідністю подальшого розвитку людства. Положення про нездоланні суперечності між капіталом і працею, які лише посилюються з розвитком капіталізму, було аксіомою для більшовицьких керманичів.

Тому вони робили все, щоб поляризувати відносини між працею та капіталом.

Більшовицькі керманічі, втім, як і інші марксистки, вважали свої підходи правильними і науково обґрунтованими. Серед принципових покращувачів життя то був загальний тренд. Науково-технічний прогрес, найпалкішими прихильниками якого були й більшовики, сприяв поширенню серед активної частини суспільства ідеї про необхідність наукового (тобто такого, коли певні дії обов'язково принесуть прогнозований результат) підходу до формування нового суспільства. Британсько-американський учений Роберт Конквест, наголосивши на давньому існуванні ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначив, що її прихильники «у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX — на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, й нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими».

Цілковито вписувалися у цей тренд і дії більшовицьких керманічів. Пропагований ними марксизм став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства і наголошував на тому, що знає, як це зробити. Такі «наукові» аргументи здавалися переконливими багатьом діячам, які й визначали обличчя тієї епохи. Пролетаріат, якому нічого було втрачати, вбачався тією руйнівною силою, яка допоможе перебудувати світ. Причому комуністичним діячам було притаманне аксіоматичне переконання в тому, що їм інтереси пролетаріату відомі краще за самих робітників. Це допомагало подолати сумніви, які виникали під час спротиву робітників діям комуністичної влади.

Слова Роберта Конквеста про жаргон науки підтверджуються численними «марксистсько-ленінськими» працями,

у яких увесь час робився наголос на «науковості» цього вчення та неминучій перемозі комунізму. В одній із них, датованій 1928 р., підкреслювалося, що завдяки впровадженню Марксом та Енгельсом «матеріалістичного розуміння суспільства» віднині «1) ...Раз і назавжди покінчено з поглядом на історичний процес як на хаос та сваволю. Соціальний процес постав перед нами як природно-історичний процес самого людства, в основі якого лежить певна закономірність — закономірність розвитку матеріальних виробничих сил... 3) Революції, в тому числі й комуністична, оголошені не як рецепт від «несправедливості», а як природно-історичний результат суспільного розвитку». У тих випадках, коли практичні події фактично заперечували попереднє розуміння Марксової теорії, ця теорія коригувалася з огляду на «діалектичний підхід» чи нові обставини. Так, зокрема, сталося згодом із, здавалося б, непорушним концептом «світової революції». Однак постулат про потребу примусової ліквідації приватної власності залишався незмінним.

Марксизм навіть у його більшовицькій оболонці не виглядав якимсь чужорідним тілом на тлі тогочасної прогресивної суспільно-політичної думки. Адже неідеологічна складова в обґрунтуванні планованого більшовиками майбутнього була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський учений Елвін Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша хвиля») до індустріального («Друга хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої хвилі три ключові концепції: війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу — надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом».

Названі три концепції найбільш безпосередньо використовувалися більшовицьким керівництвом. Згодом їм вдалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну

ідею з перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив із атомною зброєю». Ототоженню комунізму та прогресу сприяло й те, що прямо на очах відбувалися різючі зміни в повсякденності, які найбільше впливали на формування картини світу широких мас.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму (до 1918 р. у пропаганді вживався термін «соціалізм») вбачалася можливість кинути всі зусилля на боротьбу з природою. Відомий більшовицький діяч, теоретик та популяризатор комунізму Микола Бухарін в опублікованій 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її». 1918 р., вже після перейменування РДСРП(б) та РКП(б), той самий Бухарін у праці «Програма комуністів (більшовиків)» так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою із зовнішніми силами природи».

Безконфліктний комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. У картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е. Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої хвилі. За твердженням ученого, цей кодекс «складався з шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація».

Майбутня реалізація цих принципів, іноді навіть у гіперболізованому вигляді, подавалася як один із головних

Микола Бухарін

запроектованих результатів побудови комуністичного суспільства. Уже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність до цього кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги тощо. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний у близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

М. Бухарін так пропагував переваги майбутнього комунізму: «Підрахує центральне статистичне (рахункове) відомство, що за рік потрібно виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і таке інше; підрахує воно, що для цього на полях має працювати така-то кількість товаришів, на ковбасних заводах така-то, у великих швацьких суспільних майстернях — така-то, і відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво ведеться за суворо прорахованим, зваженим пла-

ном, на основі точного обліку всіх машин та знарядь, усієї сировини, усіх робочих рук суспільства». Далі підкреслювалося: «Для того, щоб посунути виробництво вперед, потрібно не лише не дробити того великого виробництва, яке вже залишилось нам у спадок від капіталізму. Навпаки, його ще більше слід укрупнити... Чим більше воно буде централизоване, тим краще».

Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в рази підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. Якщо говорити вживаною сьогодні термінологією, то можна висловитися так: більшовики мали вигляд партії неминуче переможного індустріалізму, котра всі його (індустріалізму) переваги збиралася використати на благо суспільства.

Основною соціальною групою, на яку спиралися більшовики, був індустріальний пролетаріат, який на власному досвіді постійно переконувався не лише в реальних виробничих перевагах запроваджуваного у великому промисловому виробництві кодексу цивілізації Другої хвилі, а й потерпав від нерівномірного розподілу матеріальних благ, що було одним із неминучих наслідків бурхливого індустріального розвитку. Більшовицькі керманічі були найбільш послідовними адептами такого кодексу і, зокрема, централізації. В. Ленін 1913 р. зауважував: «Централізована велика держава є величезним історичним кроком вперед від середньовічної роздробленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, й інакше, як через таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом), нема і бути не може шляху до соціалізму».

Наведені приклади пропаганди модернізаційної суті майбутнього комунізму приваблювали багатьох українських інтелектуалів, які добре розуміли об'єктивну неминучість індустріальних перетворень. При цьому залишалася поза увагою ціна таких перетворень. Відсутність подібної «широти» поглядів у програмових засадах і агітаційних гаслах українських партій спонукала частину української інтелігенції лояльніше ставитися до мальованих більшовиками перспектив. Принагідно зауважимо, що українські прихильники комунізму вважали (і, що важливо, переконували в цьому своїх опонентів), що національне питання в період комуністичного будівництва буде справедливо вирішене само собою, оскільки буде знищене будь-яке гноблення, у тому числі й національне.

Під цим кутом зору слід оцінювати рядки з допису Павла Попова, члена тієї групи українських соціал-демократів, які одразу після Жовтневого перевороту перейшли на бік більшовиків, а в липні 1918 р. стали співзасновниками Комуністичної партії (більшовиків) України. Повернувшись у жовтні 1919 р. із контрольованих Українською Народною Республікою (УНР) територій, він повідомляв партійне керівництво: «Вчителі, кооператори, артисти, студенти — усі потягнулися в Кам'янець (тимчасовий центр УНР, нині — Кам'янець-Подільський. — *Авт.*). У Києві більшість із них працювала в радянських установах. І тепер, потрапивши в установи укр. республіки, вони просто задихаються в тій мертвій, болотній атмосфері, яка панує там. І найбільш відверті ненависники більшовиків вимушені зізнаватися, що працювати з ними набагато краще, ніж з ким то не було б іншим». У датованій 1926 р. статті на цю тему П. Попов виловився більш чітко: «Навіть будучи нам ворожою по суті, вона (за текстом — «петлюрівська інтелігенція». — *Авт.*) не могла не визнати широчінь задумів нашого будівництва, не могла не віддати належне сміливості й послідовності наших заходів».

Пропагована масштабність поставлених завдань та універсальність комуністичної ідеології, за якої радянські республіки виглядали своєрідними першопрохідцями прогресивних змін, які згодом обов'язково повторить за ними пролетаріат інших держав, зіграли важливу роль в опануванні більшовиками України. Особливе значення мало вирішення на інституційному рівні національного питання, адже у випадку дій, протилежних задекларованим, значною частиною суспільства ці дії розцінювалися як «помилки місцевих органів» і авторитет більшовицьких верхів та комуністичної ідеології суттєво не знижувався. Характеризуючи більшовицьку ідеологію, всесвітньо відомий американський політолог Самуель Гантінгтон зазначив: «Слов'янофіли та прихильники вестернізації дискутували, чи може Росія відрізнятись від Заходу і при цьому не бути у порівнянні з ним відсталою. Комунізм блискуче розв'язав цю проблему: Росія зовсім відмінна від Заходу і засадничо протистоїть йому, тому що набагато випередила його. Вона вела перед у пролетарській революції, яка врешті-решт мала охопити цілий світ. Росія втілила собою зовсім не відстале азійське минуле, а прогресивне радянське майбутнє. По суті, революція дала змогу Росії стрибком випередити Захід, відділяючись від нього не тому, що «ви інакші, а ми ніколи не будемо такі, як ви», як наполягали слов'янофіли, а тому, що «ми інакші, а ви врешті-решт станете такими, як ми», як говорилося в комуністичному інтернаціоналі». Відзначена Гантінгтоном ідеологема найширше застосувалася при вирішенні національного питання.

Жорстка централізація vs «соціалістичний принцип визволення народів»: національне питання у стратегії й тактиці більшовиків до 1917 р.

Розвиток капіталізму, перехід до індустріалізму зумовлював і тенденцію до пробудження національного життя, яка

поширювалася дедалі серед більшої кількості людей. Однією з основних передумов запровадження кодексу цивілізації Другої хвилі була ліквідація неписьменності та втягування широких народних мас у загальні перетворення. Нагальним ставало завдання масовізації освіти й культури. Якщо раніше для селянина було зовсім необов'язковим уміння читати й писати, бо сільськогосподарську роботу він міг виконати і без цього, то в добу переходу до індустріального суспільства це вміння стає обов'язковим. А рідна мова і національна школа ставали найбільш ефективним засобом отримання таких конче потрібних знань. При цьому викристалізувалися неактуальні раніше відмінності між різними етносами/народами. Ці потреби не усвідомлювала чи вперто ігнорувала владна верхівка Російської імперії, яка всіляко протистояла змінам у національно-культурній політиці. Не поспішали відстоювати права гноблених націй і російські марксисты, оскільки реалізація таких прав насправді суперечила їх баченню майбутнього. Як цілком слушно зазначав перший офіційний історик КП(б)У Мойсей Равич-Черкаський, «говорити про національне питання серед марксистів вважалося ознакою поганого тону, «вузьким», «дрібнобуржуазним» і порушувати такі питання вважалося негожим». Однак більшовицьке керівництво усвідомлювало основні закономірності «розвитку капіталізму».

Реальні потреби індустріалізму неминуче виносили на порядок денний національне питання та зумовлювали піднесення національно-визвольного руху. Більшовицький вождь це добре розумів. Тому він «тримав руку на пульсі», щоб у випадку розвитку такого насправді небажаного національно-визвольного руху використати його у своїх цілях. Ленін так визначив вплив народжуваного індустріалізму на національне питання: «Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних

держав. Друга: розвиток і частішання всіляких відносин між націями, ламання національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки тощо. Обидві тенденції є світовим законом капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство». Саме розвитку другої тенденції і потрібно було всіляко сприяти, адже вона, за Леніним, «становить один із найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм».

Ігнорувати національно-визвольний рух більшовики не могли. Втім, це не означало, що національне питання вплинуло на формування програмових засад цієї партії. Воно залишалося другорядним. Ленін з цього приводу зауважував: «Робітничий клас менш за все може створити собі фетиш з національного питання, бо розвиток капіталізму *не обов'язково пробуджує до самостійного життя всі нації (курсив наш. — Авт.)*». Однак більшовики використовували цей рух у власних цілях. Адже, за словами того ж таки Леніна, такий підхід був органічним для марксистів: «У порівнянні з «робітничим питанням» підпорядковане значення національного питання не підлягає сумніву для Маркса. Але від ігнорування національних рухів його теорія далека, як небо від землі».

Потреба використання національного руху була врахована ще в програмі РСДРП 1903 р. У ній відзначалося, що «РСДРП ставить своїм найближчим завданням повалення царського самодержавства та зміну його демократичною республікою, конституція якої забезпечила б...» Далі називалися 14 головних характерних рис конституції демократичної республіки, серед яких була й така: «9. Право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави». У роз'ясненні свого бачення програми російських соціал-демократів у національному питанні, яке Ленін написав напередодні з'їзду, він зауважував: «Соціал-демократія, як партія

пролетаріату, ставить своїм позитивним головним завданням сприяння самовизначенню не народів та націй, а пролетаріату в кожній національності». Якщо врахувати, що навіть на українській етнічній території серед робітників українці становили меншість, то стає зрозумілим суто декларативне значення такого «права на самовизначення».

Слід визнати, що Російська соціал-демократична робітнича партія (причому обидва її крила — як більшовицьке, так і меншовицьке), проголошуючи право на самовизначення за усіма націями, що входять до складу держави, бачила його в «широкому місцевому самоуправлінні для тих місцевостей, котрі відрізняються особливими побутовими умовами та складом населення». Схожі настанови, у яких теж ішлося про потребу врахування «місцевих особливостей» чи надання «культурної автономії», тією чи іншою мірою були наявні в політичних програмах багатьох партій. Це зайвий раз свідчить про актуальність у тогочасному суспільстві, насамперед на «окраїнах» Російської імперії, національного питання. Його вага в протестному рухові не знизилася і після поразки революції 1905—1907 рр. Бажаючи виділитися серед інших загальноросійських політичних партій більшовицьке керівництво за ініціативою Леніна вирішило означити свою особливу позицію в цьому питанні.

Улітку 1913 р. Ленін написав «Тези з національного питання», ключовим у яких було таке положення: «§ нашої програми (самовизначення націй) не можна тлумачити по-іншому, окрім як у розумінні політичного самовизначення, тобто права на відокремлення і створення самостійної держави». Потребу розширеного тлумачення цього пункту зумовив, за словами Леніна, як «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», так і «пожвавлення буржуазного націоналізму — і великоруського (П. Струве, «Русская Молва», «прогресисти» тощо), і українського, і польського (антисемітизм народової «демократії»), і грузинського, і вір-

менського і т. ін.». Інакше кажучи, теза про «право на відокремлення» у більшовицьких програмових документах виникла через усвідомлення (перш за все Леніним) потреби належним чином відреагувати на втягування дедалі ширших верств суспільства в національно-визвольний рух та на спроби царату силовими методами запобігти його розвитку. Ця пропозиція Леніна була реалізована в так званій «Серпневій (літній) 1913 р. нараді ЦК РСДРП з партійними робітниками», яку було так названо для конспірації, оскільки реально вона відбулася 6—14 жовтня (23 вересня — 1 жовтня) 1913 р. в селі Пороніно, де на той час жив Ленін.

У праці «Про право націй на самовизначення», написаній у лютому—травні 1914 р., Ленін заднім числом, але доволі аргументовано переконував своїх прихильників та опонентів, що «право на відокремлення» було наявним і в програмі 1903 р. Імовірно, через не схоже із ленінським розуміння положення про «право націй на самовизначення» іншими більшовиками, теза про перманентну наявність у програмі РСДРП «права на відокремлення» не закріпилася. Навіть у ранній радянській історіографії визнавалася принципова новизна рішення 1913 р. Так, приміром, характеризуючи його 1930 р. відомий партійний та державний функціонер Семен (Шимон) Диманштейн відзначав: «Довоєнний період завершився цілковитим обґрунтуванням нами наших розбіжностей у національному питанні з меншовиками, яке отримало своє відображення у формулюванні *нового програмного пункту з національного питання* (курсив наш. — Авт.): до старого формулювання пункту програми 1903 р. про право націй на самовизначення було додано, що під цим розуміється право на відокремлення та утворення самостійної держави, — положення, що рішуче заперечувалося меншовиками». Це положення не зазнало змін у працях радянських істориків при подальших змінах в описі минулого. Приміром, укладачі повного зібрання творів В. Леніна

(це вже брежнєвський період історії СРСР) теж зазначали, що «друга частина гасла була вперше сформульована в партійному документі» саме 1913 р.

Публічне визнання більшовиками «права на відокремлення» не означало, як це не парадоксально звучить, визнання можливості чи хоча б нейтрального ставлення до практичного втілення цього права. У резолюції тієї ж поронінської наради 1913 р. відзначалося, що політичні, професійні, кооперативно-просвітницькі та інші організації в інтересах «пролетаріату» мають бути єдиними для усієї держави, тобто Російської імперії. Інакше кажучи, заперечувалося «право на існування» таких об'єднань, які, власне кажучи, гіпотетично могли б стати організаційною силою в реалізації «права на відокремлення». У тій же резолюції відверто наголошувалося: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації».

У датованому 6 грудня 1913 р. листі до свого соратника по більшовицькій партії Степана Шаумяна Ленін так роз'яснив причини появи цього пункту в програмі: «Право на самовизначення є виняток з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед обличчям чорносотенного великоруського націоналізму [...]. Але виняток не можна тлумачити розширено. Нічого, абсолютно нічого окрім права на відокремлення тут немає і бути не може». Тобто право на відокремлення стало не метою, а лише засобом зміцнення власних позицій у політичних баталіях, стимулятором революційного процесу в країні, інструментом боротьби з іншими політичними силами.

Обґрунтовуючи згодом рішення наради, Ленін підкреслював: «З точки зору демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку “розпаду держави”». «Право на відокремлення» Ленін бачив як одне із загальнодемократичних прав «буржуазної» республіки. Наявність (але не реалізацію!) такого права він називав необхідною передумовою

такої бажаної для більшовиків централізації: «Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто свободи відокремлення не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення чи про ідеал дрібних держав, а навпаки — тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття націй, але насправді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, що немислима без свободи відокремлення». Щоправда, це було сказано в запалі боротьби із супротивниками «права на відокремлення». До того ж, за Леніним, такого права могли вимагати лише «соціал-демократи гноблячої нації, особливо так званих великих держав».

Невдовзі після внесення у програмні документи більшовиків «права на відокремлення» В. Ленін у низці статей, спрямованих, як висловився М. Фрунзе 1923 р., «проти бундівців та українських націонал-соціалістів», категорично відстоював єдність соціал-демократичної партії в Росії та роз'яснював причини відсутності реальних кроків з боку більшовиків, направлених на сприяння національно-культурному розвитку невеликоросів.

Готуючись до реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення», який він прочитав у Женеві 28 (15) жовтня 1915 р., Ленін занотував положення, яке фіксувало, так би мовити, ідеальні підходи соціал-демократів (у майбутньому таке вимагалось від комуністів) пригнобленої нації до цього питання. Вони повинні були вимагати «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації». Однак питання про те, кого «вождь світового пролетаріату» мав на увазі під «соціал-демократами пригноблених націй», було не до кінця зрозумілим. Адже ті, хто відстоював існування, приміром, організаційно відокремленої УСДРП, в його очах були представниками «дрібнобуржуазних» партій і епітетів для них Ленін не шкодував. Так, у листі до Інесси Арманд від 1 квітня 1914 р. він схарактеризував українського

соціал-демократа Льва Юркевича як «паршивого, поганого націоналістичного міщанина, який під прапором марксизму проповідує розділення робітників за національністю, особливу національну організацію українських робітників». Тобто, якщо взяти до уваги застосовану В. Леніним логіку, справжніх (не «буржуазних») соціал-демократів «пригноблених націй» в Росії не було і не могло бути.

Звернімо увагу на ще одну характерну деталь, розгляд якої сприятиме розумінню причин «нечіткості» позиції більшовиків у національній проблематиці. Йдеться про національну ідентифікацію самої РСДРП. У праці «Про право націй на самовизначення» В. Ленін, аналізуючи проблему характерної для доби капіталізму національної держави, відзначав: «Створення самостійної незалежної національної держави лишається поки що в Росії привілеєм однієї тільки великоруської нації». Водночас у тій же праці він розглядав РСДРП як партію «марксистів усіх національностей Росії». Але таке визначення партії не було сталим. Так, в одній із праць Ленін пише: «Спробуємо і ми, великоруські соціал-демократи [...]. Нам, представникам, великодержавної нації крайнього сходу Європи і доброї частини Азії...» Такий різнобій в означеннях був не поодиноким: те чи інше тлумачення основних організаційних засад РСДРП надавалося залежно від обставин. І зумовлене воно, на наш погляд, було не лише тактичними міркуваннями, але й відсутністю сталого бачення російської/великоросійської національної ідентичності в Російській імперії загалом. Причиною цього, за слушним зауваженням Романа Шпорлюка, було те, що «росіяни створили імперію тоді, коли ще не завершився (можливо, навіть не розпочався. — Авт.) процес побудови їхньої власної національної держави. Внаслідок цього росіянам було важко розрізнити «російське» та ті імперські надбання царів, які не були «російськими» за своєю суттю».

Таким чином, визнане більшовицькими плановиками «право на відокремлення» вбачалося ними винятково як

гасло, використання якого допоможе збільшити популярність партії на окраїнах Російської імперії. Не лише про сприяння, а й про нейтральне ставлення до практичного втілення того гасла в життя не могло бути й мови. Мало того, В. Ленін навіть гіпотетично не припускав можливості надати реальні управлінські повноваження тим «обласним автономіям», доцільність утворення яких у межах єдиної централізованої держави визнавав. Зокрема, він усіляко шельмував прихильників федералізації Росії. Позиція вождя образно була сформована у вже згаданому листі до С. Шаумяна: «Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитися? Іди геть до диявола, якщо можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гноблення і тертя «співжиття» такі, що вони псують та занапащають справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію».

Поняття «федерація» на той час розумілося Леніним як «союз рівних, союз, що потребує загальної згоди». «Зрівнюватися» з тією ж Польщею, Фінляндією чи Україною, обласна автономія яких у рамках єдиної Росії вбачалася вождем як «загальний, універсальний принцип демократичної держави зі строкатим національним складом, з різкою відмінністю географічних та ін. умов», він не мав наміру. Та й загалом до лютого 1917 р., тобто в період, коли про реальні перспективи захоплення влади ще не йшлося, більшовицькі керманічі не наважувалися наближатися із запаленими смолоскипами до порохового льоху російської унітарної державності. Однак масові настрої вони уважно відслідковували й у своїй пропаганді та діяльності завжди враховували поточні психосоціальні уявлення суспільства, «вчилися у мас», як згодом говорив В. Ленін.

Власне кажучи, поява положення про «право на відокремлення» і була сама одним із перших таких вивчених «уроків».

Адже то була реакція на поширення національно-визвольного руху, і насамперед українського. Недарма Ленін фактично у кожній праці з національного питання згадував про Україну, а, приміром, при підготовці вже згаданого реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення» занотовував: «Пробудження національних рухів на Сході Європи (Україні після 1905)». Інакше кажучи, то була не лише реакція на наявні суспільні настрої, а й спроба скласти програму дій з урахуванням можливого їх розвитку.

Слід зауважити таку цікаву деталь: публічні більшовицькі гасла з національного питання не суперечили загальній настанові Михайла Грушевського з передмови до збірника праць «Освобождение России и украинский вопрос» (1907 р.): «Проблема сучасного історичного моменту — звільнення Росії від кайданів старого режиму й перетворення її у вільну і упорядковану державу — не вичерпується створенням умов вільного громадянського існування, ні навіть перебудовою, точніше сказати — покращенням її соціально-економічного ладу [...], без перетворення Росії у вільний союз народів немислиме повне оновлення її, повне звільнення від похмурих пережитків минулого». Однак деякі конкретні кроки з вирішення національного питання, що їх пропонував Грушевський, прямо суперечили як ленінському, так і загалом марксистському баченню майбутнього. Насамперед це стосується обстоюваної Грушевським тези про необхідність «широкої децентралізації, проведеної щодо всіх областей, усіх народностей Росії». Виходячи з марксистських настанов, до ідеї децентралізації/федерації Ленін ставився вороже, і цього у дореволюційний час не приховував. Втім, формально опонентом Грушевського Ленін тоді не був, оскільки кола їхнього спілкування не перетиналися.

Попри відсутність активних дій зі сприяння національному рухові та певні суперечки з представниками української соціал-демократії з національного питання, більшови-

кам у дореволюційний період вдалося створити собі ореол політичної сили, що з-поміж інших загальноросійських партій найбільш лояльно ставиться до національних прагнень українців. Відомий український соціал-демократ, член Центральної Ради Микола Галаган схарактеризував цю ситуацію такими словами: «На фоні «єдиного проти національного фронту», в якому об'єдналися різні московські партії, починаючи від чорносотенних і кінчаючи найлівішим крилом демократії включно аж до соціалістичних партій, більшовики відрізнялись начебто від усього цього проти національного московського конгломерату тією позицією, яку вони займали щодо права націй на самовизначення. Переконавання в тому, що большевики, в противність до решти московських партій, ведуть правильну національну політику та переводять у життя *соціалістичний принцип визволення народів* (курсив наш. — Авт.), перекинуло деяку, правда невелику, частину українців у табір «сменовеховців». Виділення в попередньому реченні слів про «соціалістичний принцип визволення народів» зумовлене тією обставиною, що поєднання ідеї «соціалізму» з «національним визволенням» було типовим як для провідних українських політичних сил, так і загалом в українському суспільстві. Саме таке поєднання згодом зумовило як початковий успіх, так і подальшу поразку Центральної Ради та перемогу більшовиків в Україні.

Зростанню активності народних мас, як і усвідомленню представниками різних етносів своєї національної окремішності, сприяла Перша світова війна. Для характеристики змін, що відбувалися в думках солдатів, буде доречним визначення, яке дав Елвін Тоффлер впливу на маси цивілізації Другої хвили. Вона, за словами вченого, «рішуче змінила спосіб сприймання людством довколишнього світу і їхньої повсякденної поведінки», докорінно змінила спосіб життя простої людини.

За слухним зауваженням Станіслава Кульчицького, «правлячі кола імперії, самі того не бажаючи, об'єднали селян

у великі колективи, а на додаток вклали їм у руки гвинтівки з набоями і навчили ними користуватися». Та головне значення цього явища полягало в тому, що величезна маса людей одночасно і не заплановано вирвалася за вузькі межі свого сільського оточення і побачила новий, індустріальний світ. Колишні селяни в лавах армії, як під час перебування на передовій, так і особливо в дні підготовки до фронту, за короткий проміжок часу отримували таку масу інформації, яку за інших обставин могли не отримати і за все своє життя. Надзвичайно важливим є сам факт таких великих скупчень людей, які за інших умов були б обов'язково розрізнені. Побачене на власні очі й одночасна пропаганда різних політичних сил допомагала солдатським (переважно недавнім селянським) масам не стільки зрозуміти переваги нового суспільства (бо то були лише уявлення), скільки усвідомити недоліки старого. Тим більше, коли в руках сотень тисяч людей, що по-новому відкривали для себе світ, була зброя і ці люди були організовані у певні групи.

Варто наголосити, що в умовах поступального розвитку суспільства така можливість впливати на великі маси людей була б досягнута не відразу. Так, як зауважував Е. Тоффлер, індустріалізованому суспільству «потрібні були, — і не дивно, що вони винайдені! — потужні засоби для того, щоб послати одне повідомлення багатьом людям водночас дешево, швидко й надійно». Але для цього був потрібен час.

До Першої світової війни в Російській імперії ще не було вагомих успіхів у розповсюдженні кіно та радіо, а наклади газет не стали масовими, передусім внаслідок низької грамотності населення. Відтак розраховувати на пресу як на джерело одночасної передачі тієї чи іншої інформації широким масам населення було неможливо. Однак війна, створивши величезні об'єднання компактно зібраних і в силу своєї специфіки активних людей з усіх куточків імперії, не лише зародила передумови для переростання війни в селянську революцію,

а й сформувала новий канал одночасної передачі інформації великим масам населення, що, власне, й стало однією з причин краху імперії Романових. Причому інформація могла розповсюджуватися як організовано (у вигляді пропаганди тих чи інших ідей), так і стихійно, передусім як незадоволення існуючою владою. А коли, як зауважив С. Кульчицький, «траплялося щось неординарне, вони (маси солдатів. — *Авт.*) починали поводитися однаковим чином без будь-якого організаційного впливу ззовні». Крім того, більшість солдатів (недавніх селян) почали дедалі більше усвідомлювати свою національну самобутність, що, зокрема, сприяло процесам українізації в російському війську вже після повалення самодержавства.

Самодержавна машина не збагнула повною мірою цих реальностей і не виробила адекватної щодо обставин лінії пропагандистської роботи. Пізніше саме демобілізовані солдати, точніше принесені ними з фронту ідеї разом із вагомими аргументами у вигляді зброї, стали важливим чинником революційних подій. А оскільки саме більшовики, своєчасно зрозумівши народні прагнення, зробили їх своїми гаслами (націям — право на самовизначення/відокремлення, земля — селянам, фабрики й заводи — робітникам, мир — народам тощо), то на місця пішло чимало прихильників більшовизму. У тому числі й з-поміж тих українців, яким війна допомогла усвідомити свою «українськість», від якої вони вже не відмовлялися. Симпатія до більшовиків, які перехоплювали і привласнювали народні гасла, такому усвідомленню не заважала.

Таким чином у країні, де перехід до індустріального суспільства був на початковій стадії, під час війни склалася така унікальна ситуація, коли ту чи іншу інформацію можна було швидко донести представникам усіх куточків величезної імперії. Цей фактор, характерний для пізніших етапів модернізації, надавав змогу всім охочим, що не володіли ще достатньою мірою засобами одночасного розповсюдження інформації, ознайомити зі своїми ідеями широкі кола суспільства.

Пасивність більшовицьких керманічів у питанні вибору шляхів національно-державного будівництва досить стрімко змінилася активністю після початку Російської революції, коли вони побачили можливість реальної боротьби за владу. А менш ніж через рік, у січні 1918 р., радянська Росія була проголошена федеративною республікою. То що ж змінилося у більшовицькій доктрині під впливом суспільства, а що лишилося незмінним?

«Розкріпачення народів» після Російської революції: більшовицькі ігри з питанням про майбутній державний устрій

Напередодні Російської («Лютневої») революції більшовики не були представлені у правовому полі Російської імперії. Можливо, саме це спричинило ту обставину, що під час вироблення плану практичних дій вони більш уважно прислухалися до суспільних настроїв, причому не лише «центральных», а й «українних». Підтримка суспільства чи найбільш активних представників його верств була потрібна для того, щоб захопити владу. Більшовики були вимушені формально підтримувати популярні вимоги та виступати в авангарді боротьби за народні прагнення. Самою лише наукоподібною теорією у практичній роботі обійтися було неможливо.

Через низку причин, на частину яких ми звернули увагу раніше, з початком світової війни в Російській імперії актуалізувалося «українське питання». Політичні аспекти цього питання, як зовнішньо-, так і внутрішньополітичні, аналізувалися в історіографії неодноразово. Їх, зокрема, узагальнено у книзі «Нариси Української революції», що вийшла друком у 2011 р. Слід відзначити, що якби не масовий національно-визвольний рух, якби не національно орієнтована реакція на Російську революцію українських народних мас і насамперед

тієї її частини, що була в солдатських шинелях, то про врахування більшовиками прагнень українських політичних сил не могло бути й мови. Відомий науковець Іван Лисяк-Рудницький схарактеризував тогочасну ситуацію такими словами: «1917 р., коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно свідомих українських патріотів і потенційних «сепаратистів»».

Сплеск національно-визвольного руху в Україні після Російської революції яскравими фарбами змалював знаний дослідник української революції Владислав Верстюк: «Як великі та малі ріки України після сніжної зими 1917 р. зірвалися повинню, так і національна проблема, загнана старою владою під час Першої світової війни в глухий кут заборон і переслідувань, після падіння самодержавства перетворилася на могутній національно-визвольний рух». До такої оцінки його спонукав ретельний аналіз українських реакцій на Російську революцію: «Документи свідчать, що українське громадянство, його ініціативні групи та організації з перших днів революції, вітаючи її перемогу і підтримуючи загальнодемократичні гасла Тимчасового уряду, наголошували на необхідності негайного вирішення національного питання та розгорнули організаційну діяльність. Місцем зосередження виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції з боку загальноросійських сил, а найбільші промислові та культурні центри країни». Так, зокрема, вже 15 (2) березня 1917 р. була написана відозва Петроградського українського революційного комітету «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді». Впливовість проголошених ним закликів продемонструвала владній верхівці 20-тисячна демонстрація, що відбувалася в Петрограді 25 (12) березня на заклик цього комітету. Українські організації розгорнули активну діяльність також у Москві та в головних містах України. Однак безумовним центром українського руху став Київ.

Українська національна маніфестація в Києві

Майже всі представники загальноросійських політичних сил після першої ейфорії, викликаній поваленням самодержавства, почали вбачати в українському рухові загрозу. Партії, що увійшли до Тимчасового уряду, виявилися не готовими йти далі скасування особистих національно-культурних і релігійних обмежень. Для них була не лише альфою, але й омегою змін у підходах до розв'язання національного питання постановою Тимчасового уряду від 2 квітня (20 березня) 1917 р. «Про відміну віросповідних та національних обмежень». Цим документом скасовувалися усілякі обмеження громадян, зумовлені національним походженням та вірою, та дозволялося вживати «інші, окрім російської, мови й говори в діловодстві приватних товариств, при викладанні в приватних навчальних закладах різного роду та при веденні торгових книг».

Це рішення, яке більшовицький фахівець з національного питання С. Диманштейн згодом образно назвав скасуванням «зоологічної форми національного гноблення для окремих особистостей», було необхідним, але в тих умовах уже

недостатнім. Адже, як цілком слушно відзначав Диманштейн, «національності в цілому прав не отримували». Воно не могло задовольнити український національний рух, що стрімко розширювався, і в тому числі охоплював армію. Більшовицьке керівництво, що уважно стежило за настроями суспільства, сповна використало їх для себе.

7 квітня (25 березня) 1917 р. газета «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Про скасування національних обмежень». У ній аналізувалася вказана постанова Тимчасового уряду та окреслювалося більшовицьке бачення подальших перспектив. Сталін відзначив: «Тимчасовий уряд, що його підганяла поширювана революція, мусив зробити цей перший крок до розкріпачення народів Росії, і він зробив його». Постанову Сталін схвалив, однак наголосив: «Було б неприпустимою помилкою думати, що цей декрет достатній для забезпечення національної свободи, що справа визволення від національного гніту доведена вже до кінця». Насамперед він розкритикував мовну обмеженість постанови, цілком слушно поставивши риторичне питання: «Хто не розуміє, що це означає узаконення нерівноправності націй щодо мови?»

Під наведеними Сталіним аргументами міг підписатися навіть радикальний представник українського національно-визвольного руху. Далі він зазначив: «Хто хоче встановити справжню національну рівноправність, той [...] повинен від скасування обмежень перейти до позитивного плану, який забезпечує знищення національного гніту». Щоб досягти національної рівноправності, на погляд Сталіна, потрібно насамперед проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які складають цілісну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю мовою». Другим пунктом він визнав «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого». Такі настанови були органічним

продовженням лінії В. Леніна, спрямованої на публічну демонстрацію відсутності національних упереджень в програмових засадах РСДРП(б).

Бачимо, що Сталін на початку революції публічно ототожнив право націй на самовизначення з відокремленням від Росії, тобто із здобуттям незалежності. Важлива деталь: він фактично повторив ленінські настанови про обласну автономію як план державного устрою Росії і так само, як і Ленін, категорично виступив проти федерації. 10 квітня (28 березня) 1917 р. «Правда» навіть опублікувала окрему його статтю з цього приводу з промовистою назвою «Проти федералізму», висновок якої був однозначним: «Федералізм у Росії не розв'язує і не може розв'язати національного питання [...]. Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії».

Федерація на той час розумілася і публічно тлумачилася більшовиками як «союз рівних». При цьому децентралізація управління у державі, тобто передання вагової частини владно-управлінських повноважень суб'єктам федерації, вважалася характерною рисою федерації. Таку форму державного устрою через місяць після повалення самодержавства більшовицькі керманічі ще категорично заперечували. Однак у суспільних настроях, насамперед в Україні, ідея федерації (у тому ж таки розумінні децентралізації) набувала популярності. До того ж у працях діячів українського національно-визвольного руху поняття «автономія» та «федерація» були синонімами. Тому невдовзі, щоб не протиставляти себе національно-визвольному рухові, тобто з огляду на настрої суспільства, більшовицькі керманічі почали остерігатися публічно критикувати ідею федералізму і здебільшого намагалися не порушувати цього питання. Так, уже в резолюціях з національної питання «квітневої» (7—12 травня (24—29 квітня) 1917 р.) конференції РСДРП(б) проблема федеративного устрою була залишена поза увагою. Наполегливо

демонструвати своє бачення, яке суперечило суспільним настроям (особливо за межами великоросійських регіонів), більшовицьке керівництво вважало недоречним, а нової позиції у цьому питанні воно ще не сформувало.

Натомість підтвердилася актуальність гасла про «право на відокремлення». Його декларування сприяло формуванню образу більшовиків як прихильників національної рівноправності і, головне, було дієвою зброєю у війні за зниження авторитету більш впливових на той час загальноросійських політичних сил — меншовиків та соціал-революціонерів. Відповідна платформа з національного питання, у якій «право на відокремлення» категорично підтверджувалося і навіть посилювалося, була запропонована Сталіним та Леніним на «квітневій» 1917 р. конференції РСДРП(б).

Частина делегатів, серед яких значну групу становили представники зросійщеного індустріального пролетаріату з національних регіонів і передусім з України, була налаштована проти підтвердження цього положення. Аргументуючи свою точку зору, Сталін прирівняв заперечення права націй на відокремлення до відмови «від тактики використання з метою знищення імперіалізму всяких революційних рухів у надрах пригноблених національностей». Це було неприпустимо, тому він зазначив: «Ми повинні підтримувати усілякий рух, спрямований проти імперіалізму».

Цю точку зору відстоював і В. Ленін. Його судження з проблеми нерідко були радикальнішими, ніж у представників національно-визвольного руху, які, власне, про відокремлення ще навіть не говорили. Зокрема, Ленін підкреслив: «Ми до сепаратистського руху ставимося байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст». Водночас наголошувалося на тому, що право на відокремлення не позбавляє (а по суті, як випливало з соціально-економічної програми,

зобов'язує) більшовиків права і свободи *агітації проти відокремлення*.

Така позиція зустріла протидію значної частини партійців. Співдоповідач Сталіна з національного питання Георгій П'ятаков, який представляв київських більшовиків, виступив категорично проти того, щоб у партійній програмі залишалося «право націй на самовизначення». Він обґрунтував це так: «Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Якщо ми кажемо, що здійснювати ці права шкідливо, то не зрозуміло, заради чого це право проголошується». Інакше кажучи, П'ятаков та його прихильники виступали за те, щоб демонструвати широкому загалу стратегічне (тобто таке, що не визначається суто тактичними міркуваннями, викликаними необхідністю захопити владу) бачення розвитку країни.

СТАЛИН

П'ЯТАКОВ

Співдоповідачі з національного питання
на «квітневій» конференції 1917 р.

Думка про те, що відокремлення Польщі, Фінляндії чи України насправді суперечить більшовицьким планам на майбутнє, ніким на цій конференції не заперечувалася. Але справжні наміри РСДРП(б) щодо державного устрою (жорстка централізація) на той час були неприйнятні для більшості населення, і це добре усвідомлювала більшовицька верхівка. Тому за наполяганням В. Леніна та Й. Сталіна конференція відхилила пропозиції П'ятова: боротьба з «відкритим забралом» могла завадити більшовикам здобути владу.

По суті П'ятов у своєму запереченні права націй на самовизначення як аргумент повторив уже згадану нами (датовану 1911 р.) настанову Леніна: «Чесність у політиці є результатом сили, лицемірство — результатом слабості». Але в умовах реальної (а не гіпотетичної, як раніше) боротьби за владу було не до «чесності». Розпочинався період максимального підлаштування публічної політики під настрої мас, час формування серед широких верств населення ілюзій про тотожність народних вимог і комуністичної програми. Тому сподіватися на публічне декларування більшовиками своїх справжніх намірів не доводилося. Водночас слід підкреслити, що реальну, тобто комуністичну по своїй суті програму дій В. Ленін презентував приблизно в то же час — це друга частина добре відомих «квітневих тез», які він подав на розсуд своїх соратників одразу після повернення до Росії у квітні 1917 р. і про які далі в тексті йтиметься детальніше.

До захоплення влади в Петрограді РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише весь цей час публічно підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно підкреслювало скромність українських вимог.

Наведемо такий приклад. У газеті «Правда» від 30 (17) червня 1917 р. Ленін назвав «найскромнішими і найзаконнішими» вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати — «нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю

контрреволюціонерів, справжнім виявом політики великоруського «держиморди»». Основну критику у своїй статті він спрямував проти конкурентів більшовиків у радах — есерів та меншовиків, представники яких на той час уже з'явилися в Тимчасовому уряді. Слова Леніна були цілком зрозумілими і логічними. Це дало формальні підстави есерівській газеті «Дела народа» та меншовицькій «Рабочей газете» звинуватити Української Центральної Раду в «ленінстві в національному питанні». Така ленінська позиція та геть негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій, зайвий раз підкреслює той факт, що ідею відокремлення України від Росії як цілком можливого і закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні декларативно висловили (не вірячи у можливість її втілення) саме більшовицькі керівники.

Виникає питання: якщо більшовицькі вимоги щодо захисту прав гноблених націй були часом навіть радикальніші від вимог власне Центральної Ради, то чому ж РСДРП(б) 1917 р. не здобула значного впливу в Україні, поступаючись на її території саме українським, а не загальноросійським партіям? Одну з причин називає С. Диманштейн: «Показовим є той факт, що протягом 1917 р. до Жовтня ми майже не зустрічаємо в більшовицькій пресі — окрім центральної — яких-небудь серйозних статей та виступів з національного питання, неначе це не було одним із найвагоміших питань революції, неначе в цьому питанні в нас не було суперечок із нашими супротивниками, — якщо не рахувати деяких статей з приводу боротьби з буржуазним сепаратизмом, написаних швидше в дусі «лівих», аніж у дусі ухваленої на конференції резолюції». Стосовно України можна зробити таке припущення: підкорившись волі свого партійного центру, місцеві більшовики публічно не виступали проти надання Україні автономії чи навіть права на відокремлення, але й не могли поширювати те, що суперечило їх світобаченню. Як образно зазначав згодом відомий більшовик Василь Шахрай, «теорія права

націй на самовизначення була яскраво виправдана досвідом Російської революції, та от тільки практика партії не відповідала цій теорії». Наскільки це припущення відповідає дійсності і яким було ставлення до українського питання серед більшовиків в Україні, ми розберемося далі.

Право націй на самовизначення»: «кіл у спину революційному руху» чи засіб реальної політики? Київський досвід 1917 р.

Показовою для характеристики діяльності місцевих більшовиків є позиція керівників київської організації РСДРП(б) щодо Всеукраїнського національного конгресу, або, як його називали тоді, українського національного з'їзду, який відбувся у Києві 19—21 (6—8) квітня 1917 р. Напередодні його скликання поширилися чутки про те, що це зібрання буде оголошене Українськими установчими зборами. Представники загальноросійських партій прирівняли це до сепаратизму, з яким були готові вести нещадну боротьбу. Центральна Рада отримала від Київської ради робітничих та солдатських депутатів, очолюваної есером Павлом Незлобіним, попередження: «Якщо український конгрес оголосить себе установчими зборами, то він буде розігнаний військовими багнетами».

Подібне ставлення до майбутнього з'їзду проявилось і в більшовиків. 15 (2) квітня це питання під назвою «Про українців» обговорювалося на засіданні київського комітету РСДРП. Г. П'ятаков запропонував вступити в перемовини з українським соціал-демократами і «змусити їх, як с-д партію, протидіяти сепаратистським починанням. У випадку їх відмови почати наполегливий наступ на сепаратистський рух, бо він є кіл у спину революційному руху». Було ухвалено рішення на запланованій на 16 (3) квітня «міжпартійній конференції соціалістичних партій, які працюють в Україні»

(саме так звучала назва. — *Авт.*) вступити в зносини з українськими соціал-демократами «з метою спільних дій проти української буржуазії», тобто Центральної Ради. На наступному засіданні комітету, з огляду на те, що українські соціал-демократи відмовилися бойкотувати національний конгрес та підтримали «буржуазну “Українську Центральну Раду” в її намаганнях утворити федеративну українську республіку», київські більшовики ухвалили рішення «не вступати з українською с-д-тією в жодні блоки». Той же П'ятаков назвав українських соціал-демократів шовіністами, оскільки ця партія «стоїть за участь у буржуазному з'їзді і т. ін.». Виступ П'ятова не був найбільш антиукраїнським на цьому засіданні київських більшовиків, він відбивав загальну позицію.

Оскільки в Україні ідея автономії/федерації поширювалася на дедалі ширші верстви населення, то пряме її заперечення означало втрату популярності. Навіть місцеві меншовики визнали це право за Україною, після чого були допущені до участі в установчому з'їзді Української соціал-демократичної партії (УСДРП), який відкрився 17 (4) квітня 1917 р. Тому місцеві більшовики відверто проти автономії виступати не могли. Тим більше, що гасло керівництва РСДРП(б) про «право націй на самовизначення» не давало прямої санкції на таку боротьбу.

На вже згаданій квітневій 1917 р. конференції РСДРП(б) П'ятаков зазначав: «Українські соціал-демократи розуміють цю формулу так, що вони можуть вести яку завгодно національну лінію. Партія пролетаріату, яка не може ставити жодного питання інакше, як у міжнародному масштабі, має дати директиви, як поводитися в кожному окремому випадку. Тут, у Петрограді, говорити, звичайно, легко, а коли нас починають питати — що ви вирішили стосовно України, — доводиться відповідати, що ми стоїмо за українську автономію. Програмного пункту з цього питання у нас немає».

Конференція теж не внесла достатньої ясності у питання про державний устрій. Чіткої відповіді на зауваження представника Грузії Філіп Махарадзе про те, що «добре проголошувати загальні гасла, але спочатку варто було б подумати про те, як їх втілювати в життя», делегати не отримали. Натомість, звертаючись до прикладу з Польщею, В. Ленін роздратовано відповів її представникові Феліксу Дзержинському, який був супротивником права на самовизначення: «Люди не хочуть розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не потрібно повторювати тих самих слів, а потрібно в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу об'єднання».

Київські більшовики відповідним чином і діяли: по можливості національного питання намагалися не торкатися, а при нагоді агітували за «свободу об'єднання». Небажання пропагувати потребу надання Україні національних та політичних прав уже згаданий П'ятаков обґрунтовував суто економічними чинниками. На початку червня 1917 р. на загальних зборах київської організації більшовиків він наголошував: «Ми підтримуємо українців у їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як-то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. *Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)*» (курсив наш. — Авт.). Підкреслимо: цей відвертий виступ проти українського руху мав суто економічне забарвлення, але це був захист економічних інтересів Росії, а не України. Це цілком логічно, оскільки, як зазначав 1918 р. В. Шахрай, в Україні (як серед українців, так і серед більшовиків) було єдине бачення щодо того, що більшовики — це російська партія, а серед українців більшовиків немає.

Таким чином, причиною слабкої популярності більшовиків в Україні стала й та обставина, що вони сприймалась хоч

і як дружня, але російська, а не українська партія. До цього слід додати, що єдиного центру РСДРП(б) в Україні на той час не існувало, що було наслідком як невизначеності питання про кордони, так і нігілістичного ставлення до українського руху розташованих переважно у зрусифікованих містах більшовицьких організацій України. Завдяки ж деклараціям у національному питанні, на які ми вже звернули увагу, більшовики, кажучи сучасною мовою, мали найменший антирейтинг серед інших загальноросійських партій.

На відміну від лівобережних організацій РСДРП(б) в Україні, київські більшовики (див. вклейку, рис. 1) поступово усвідомлювали постійно зростаючу силу національно-визвольного руху і змушені були з ним рахуватися. Важливою спонукою до більш тісних взаємин з українськими партіями стала спільна боротьба з Тимчасовим урядом та есеро-меншовицьким впливом у місцевих органах влади. Приміром, незважаючи на цитований вище виступ Г. П'ятакова, наприкінці якого він заявив, що український національно-визвольний рух спрямований *«проти соціальної революції»* та на підтримку такої позиції значною частиною київського комітету РСДРП(б), публічна позиція київських більшовиків щодо рішень II Всеукраїнського військового з'їзду була іншою. 22 (9) червня 1917 р. на об'єднаному засіданні робітничих та солдатських рад Києва більшовики запропонували резолюцію, у якій говорилося: «Ми, зі свого боку, підтримуємо вимогу широкої обласної автономії України та вважаємо необхідною якнайшвидшу відміну нагляду зверху та відміну обов'язкової державної мови». Мало того, промова представника більшовиків М. Зарніцина виглядала ще більш проукраїнською: «Мы поддерживаем выдвигаемое украинцами захватное право на время революции». Коли стало зрозумілим, що більшістю голосів буде ухвалена резолюція із засудженням рішень II Всеукраїнського військового з'їзду, то більшовики разом із представниками української фракції ради солдатських депутатів,

українськими есерами та українськими есдеками покинули це зібрання. За спогадами одного з тогочасних керівників Київської організації більшовиків Михайла Майорова, позиція більшовиків «знайшла співчуття в українських угрупованнях, вони вважали нас за друзів і підтримували наші принципи як правильні в боротьбі з Тимчасовим урядом».

Михайло Майоров

Важко сказати, чи правильно розуміли київських більшовиків українські соціал-демократи та й національні сили взагалі. Мало того, ретельний аналіз джерел бази підводить до висновку, що в період між поваленням самодержавства та Жовтневим переворотом навіть самі більшовики не могли визначити, а отже, і зрозуміти власну тактику в національному питанні. Як зауважував В. Шахрай, «ми не спромogliся за весь час революції зайняти принципіальну, позитивну позицію відносно українського національного руху, а задовольнялися «применением к местности», котре ніякого «применения» не давало». Реально більшовиків з українським

силами (до того ж переважно в Києві) поєднувала лише боротьба з Тимчасовим урядом. Таке співробітництво посилювалося після відомих подій, які дістали назву «липневої реакції» 1917 р., що стали наслідком відставки частини Тимчасового уряду на чолі з його головою Г. Львовим та спроб більшовиків захопити владу в Петрограді.

Що ж до ставлення київських більшовиків до національного питання, то воно, як зауважував один із керівників київських більшовиків І. Кулик, ставилося «абстрактно, без застосування теоретичних положень у повсякденній практиці та орієнтації у виявах українського національного руху». Причому, за словами В. Шахрая, «ся абстракція була в головах партійних робітників на Україні, що навіть не знали свого власного програму, що не шкодило їм вживати в політичній боротьбі сю “абстрактну формулу”» (право націй на самовизначення. — *Авт.*). Втім, вказана «абстрактна формула» вживалася у боротьбі не усіма і не завжди. Так, приміром, П'ятаков і надалі не погоджувався з основним більшовицьким гаслом у національному питанні. На початку липня відбулася чергова загальноросійська конференція більшовиків, де він цілком резонно зауважував: «Кажучи пригнобленим національностям: ви маєте право відокремитися, але ми вам не рекомендуємо, ми ставимо себе в дурне становище».

З посиленням кризи в управлінні Росією шляхи більшовиків і провідних загальноросійських партій дедалі більше розходилися. Тому більшовики намагалися з максимальною вигодою для себе використовувати ті чи інші ситуативні союзи. Зокрема, у Києві вони дедалі більше рішень були змушені узгоджувати з українськими партіями. Співробітництво більшовиків з УСДРП лише посилювалося після обрання у вересні 1917 р. Г. П'ятакова головою виконкому Київської ради робітничих депутатів (КРРД).

Перевибори виконкому відбулися після корніловського заколоту (невдала спроба Верховного головнокомандувача

військ Росії у вересні (серпні) 1917 р. встановити військову диктатуру) та спричиненої його поразкою зміни настроїв народних мас. Ініціаторами перевиборів стали українські соціал-демократи та більшовики. До президії новообраного виконавчого комітету КРРД увійшло троє більшовиків, один есер, двоє меншовиків та один український соціал-демократ. Після цього резолюції КРРД були здебільшого більшовицькі, які, втім, узгоджувалися з українськими соціал-демократами, а отже, вони були лояльні до Центральної Ради.

Співпраця між більшовиками та українськими еседами в КРРД мала своє продовження в Центральній Раді. Київський комітет РСДРП(б) нарешті відмовився від ігнорування Центральної Ради і в серпні надіслав до неї своїх представників. 22 (9) серпня М. Лебедев зачитав заяву більшовицької фракції, у якій йшлося про бачення більшовиками завдання революції і, зокрема, про таке: «Лише тоді, коли при владі буде робітництво та найбільше селянство, не зацікавлене в національному насиллі на гнобленні, лише тоді зможе добитися народ України своїх прагнень, лише тоді зможе існувати справді вільна Україна». Невдовзі Г. П'ятакова та В. Затонського було делеговано до Малої Ради (своєрідна президія Українська Центральної Ради), де до того часу більшовики не були представлені. Пізніше М. Майоров пояснював участь більшовиків у роботі Центральної Ради тим, що на той час «конфлікт з центральним урядом не тільки не полагоджено, але він дедалі більше загострювався. Центральна Рада мала великі військові сили на румунському фронті, і Комітетові здавалося, що в боротьбі з Керенським можна буде використати сили Центральної Ради». Найвищої точки це співробітництво сягнуло у найперші дні після Жовтневого перевороту.

Повертаючись до еволюції більшовицьких настанов у національному питанні, зауважимо, що в період, коли головним опонентом більшовиків стали есери та меншовики, які мали на той час більшість у радах, більшовицькі керманічі

утримувалися від нищівної критики федералізму. У запалі протистояння В. Ленін навіть визнавав раціональне зерно в цій ідеї. У промові, виголошеній на I Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся 16 червня — 7 липня (3—24 червня) 1917 р., Ленін підкреслив: «І тут ближче до істини підходить навіть селянський з'їзд, який говорить про «федеративну» республіку (I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, що відбувся 17 травня — 10 червня (4—28 травня) 1917 р., ухвалив відповідне рішення про політичний устрій Росії. — *Авт.*) і тим висловлює думку, що російська республіка жодного народу ні по-новому, ні по-старому гнобити не хоче, ні з одним народом, ні з Фінляндією, ні з Україною [...] не хоче жити на засадах насилля». Але в цій же промові В. Ленін означив більшовиків як прихильників «єдиної і нероздільної республіки російської з твердою владою». Щоправда, далі, віддаючи належне національному питанню, підкреслив: «Але тверда влада дається добровільною згодою народів».

У праці «Держава і революція», написаній у серпні—вересні 1917 р., ставлення до федералізму як до все-таки можливої (як перехідної) форми державного устрою було певною мірою обґрунтовано теоретично. Зокрема, Ленін, посилаючись на Маркса та Енгельса, зауважував: «Федеративну республіку він (Енгельс. — *Авт.*) розглядає або як виняток і перешкоду розвитку, або як перехід від монархії до централістичної республіки, за «крок вперед» за певних особливих умов. І серед цих особливих умов висувається національне питання... Навіть в Англії, де і географічні умови, і спільність мови, й історія багатьох сотень років, здавалося б, «покінчили» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс враховує ясний факт, що національне питання ще не вижите, і тому визнає федеративну республіку «кроком вперед». Звичайно, тут нема ні тіні відмови від критики хиб федеративної республіки і від найрішучішої

пропаганди й боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку». Вказана цитата підтверджує факт пошуку та обґрунтування адекватних реальності підходів до державного устрою Росії.

До таких пошуків спонукали не лише національно-визвольні рухи, а й еволюція поглядів найвпливовіших на той час конкурентів більшовиків — есерів. Так, на III з'їзді партії соціалістів-революціонерів 7—17 червня (25 травня — 4 червня) 1917 р. була ухвалена резолюція, у якій відзначалося: «З'їзд висловлюється в принципі для Росії за форму федеративної демократичної республіки з територіальною автономією у межах етнографічного розселення народностей із забезпеченням основними законами країни як прав національних меншостей у місцевостях зі змішаним складом населення, так і взагалі прав для всіх мов, якими розмовляють трудящі маси Росії».

Не меншою, а то й більшою потенційною небезпекою для впливу більшовиків на національні рухи були ті рядки резолюції цього з'їзду, де вказувалося, що «програму державного устрою Росії» партія есерів проводить, «спираючись на угоду зі спорідненими національними соціалістичними партіями», та «прагне до створення Російського Соціалістичного Інтернаціоналу на федеративних засадах». Більшовицькі керівники на рівноправні «угоди» з національними соціал-демократичними організаціями не йшли і не збиралися йти принципово, вони вважали, що сама наявність таких організацій, не підпорядкованих більшовицькому центру, вже є ознакою дрібнобуржуазності. Мало того, до утворення радянської України ЦК РСДРП(б) вважав небажаними будь-які спроби виділення більшовиків в Україні в окрему партію чи хоча б єдину обласну організацію. Однак популярність запропонованої есерами форми співпраці національних і великоруських політичних сил зростала, і це теж змушувало більшовиків задуматися над тим, як бути далі.

Можливість безпосереднього переходу до побудови «централізованої демократичної республіки» танула на очах. Говорити відверто очільникам українського національно-визвольного руху, що вони не можуть вимагати «права на федерацію» і навіть думати про утворення національних партійних організацій на той час було доволі небезпечно. Така пропаганда могла змінити ставлення до більшовиків із позитивного чи нейтрально-позитивного на негативне. Тим більше, що до осені 1917 р. вже й Тимчасовий уряд (на той час — меншовицько-есерівський) начебто принципово погодився із федерацією/децентралізацією. 23 (10) вересня на одному із засідань скликаного в Києві на ініціативою Центральної Ради загальноросійського з'їзду народів 21—28 (8—15) вересня 1917 р. представник Тимчасового уряду М. Славинський заявив, що Керенський «доручив йому передати, що нова Росія не може бути централізованою, а тільки децентралізованою».

На практиці ситуація розвивалася в іншому напрямку. Конкретні дії російського політичного центру та урядового апарату не давали приводів для оптимізму. Показовим стало ставлення «демократичного центру» до позиції української сторони на Всеросійській демократичній нараді, що відбулася у Петрограді 27 вересня — 5 жовтня (14—22 вересня) 1917 р. Нарада була скликана для того, щоб визначити шляхи розвитку Росії після корніловського заколоту. Те, з якою настановою їхала туди українська делегація та з якими враженнями його залишила, образно змалював український історик Владислав Верстюк: «В наказі (українській делегації на демократичну нараду. — *Авт.*) ішлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради намагався ознайомити демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками:

«В Якутский край его!» М. Грушевський згадував, що після демократичної наради в українських колах більше, ніж будь-коли, виникло бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російської демократією. — *Авт.*) і йти своєю дорогою».

Публікації у пресі лише підвереджували такі побоювання. У газеті «Киевская мысль» від 19 жовтня відзначалося: «У колах, що близькі до уряду, вважають гострим стан справ на Україні. Особи, близькі до Керенського та Коновалова, заявляють вашому кореспонденту, що урядом, у випадку відмови Винниченка прибути до Петрограда, рада та секретаріат будуть негайно розпущені і командувачу військ будуть надані відповідні директиви. Відповідальний представник міністерства юстиції у бесіді з вашим кореспондентом заявив, що міністерство надіслало запит прокурору київської палати і пропозицію негайно призначити слідство над діями ради...» Так чи інакше ситуація була неспокійною, стосунки між УЦР та Тимчасовим урядом загострювалися. На цьому тлі несприйняття більшовицькою верхівкою ідеї федералізму відходило на другий план, натомість задеклароване «право на відокремлення» зумовлювало сприятливе ставлення до більшовиків з боку українських соціалістичних партій, що становили ядро Центральної Ради. Більшовики мали вигляд більш дружньої до національного руху сили. І це чималою мірою зумовило те, що вони (більшовики) змогли втримати владу після Жовтневого перевороту.

Підсумовуючи питання про еволюцію ставлення більшовиків до українського національного питання з березня до жовтня 1917 р., відзначимо, що більшовицька верхівка зуміла не лише вчасно врахувати, але й передбачити основний тренд розвитку подій після початку Російської революції. Важливу роль відіграла вже згадана нами «Квітнева» конференція РСДРП(б). Цілком слушним, якщо не зважати на обов'язкову тоді ідеологічну складову, є датоване ще 1950 р. твердження дослідниці історії національних відносин у СРСР

Катерини Песікіної: «Рішення Квітневої конференції з національного питання зіграло величезну роль у підготовці та проведенні соціалістичної революції в Росії. Більшовицьке гасло про право націй на самовизначення аж до відокремлення разом з іншими революційними гаслами — про владу рад, про мир, про землю і робітничий контроль — забезпечило революційному пролетаріату підтримку трудящих мас пригноблених національностей у боротьбі за повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату».

Підкреслимо таку важливу деталь: право «на відокремлення» було проголошене більшовиками раніше за інші привабливі для суспільства гасла. Підстави для цього були незаперечними: посилення національно-визвольного руху було закономірним наслідком перших кроків до індустріалізму, а Перша світова війна це питання лише загострила. Однак царизм знехтував це і спробував законсервувати становище. Після повалення самодержавства саме національний рух першим почав «виходити з берегів», на що оперативно зреагували вже готові до цього більшовицькі керманічі.

Одягнуті в селянські шинелі селяни стали головною рушійною силою революції. Війна сприяла усвідомленню ними національної ідентичності. Однак у масовій свідомості українців ідея національного визволення була нерозривно пов'язана з визволенням соціальним. Поширенню цієї ідеї сприяли не стільки більшовики, скільки представники українських політичних партій. Через тісний взаємозв'язок національного і соціального будь-яка зупинка у здійсненні соціальних вимог виливалася у загальну недовіру до влади, навіть якщо вона сприяла втіленню в життя національних прагнень. Те саме могла спричинити і спроба ігнорувати національні права українців при виконанні соціальних вимог організованих низів. Обидві тенденції дістали своє відображення після Жовтневого перевороту.

Комуністична стратегія та радянські гасла: симбіоз протилежностей (квітень—жовтень 1917 р.)

Перша світова війна вкрай загострила соціальні суперечності, які більшовицькі керманічі визначали як протистояння «праці та капіталу». Це додавало аргументів прихильникам примусової ліквідації приватної власності. Оцінюючи поточну ситуацію, В. Ленін ще у вересні 1917 р. наголошував на сприятливому для пролетарської революції впливі війни, яка, «надзвичайно прискоривши перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм, тим самим надзвичайно наблизила людство до соціалізму».

Пройнятих революційним запалом діячів не зупиняла пересторога К. Маркса, висловлена ним у передмові до першого видання «Капіталу»: «Суспільство... не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Адже війна, як наголошував В. Ленін, сприяла формуванню передумов для комуністичних перетворень не лише завдяки централізації економіки, а й за іншими показниками: «Не було ще ніколи такої розрухи, таких кривавих страхіть, таких бідвань, такого краху всієї культури. Ні чиє б то не було нетерпіння, ні чия б не була пропаганда, а об'єктивні умови, небаченість цього краху всієї культури — ось що змушує переходити до контролю за виробництвом та розподілом, за банками, фабриками та ін.». Такий «крах» влаштовував більшовиків, оскільки лише завдяки йому соціальний вибух і, відповідно, перспектива ліквідації приватної власності видавалися реальними.

Можливість «пом'якшити муки народження» нового суспільства, на яку вказував у названій передмові К. Маркс, більшовицькі діячі не вважали за доцільне навіть розглядати: «пом'якшений» варіант будівництва нового суспільства не залишав їм шансів здобути владу. А саме таку мету одразу після повалення самодержавства поставив перед більшовиками їхній вождь.

19 (6) березня 1917 р., невдовзі після повалення самодержавства, В. Ленін написав директиву для однопартійців, які поверталися з еміграції до Росії. Запропоновану тактику дій більшовиків він висловив чітко й лаконічно: «Цілковита недовіра, жодної підтримки новому уряду; Керенського підозрюємо особливо; озброєння пролетаріату єдина гарантія; негайні вибори до Петроградської думи; жодного зближення з іншими партіями». Це означало, що більшовики в революції, що починалася, не повинні були допускати спільних дій з іншими політичними силами, навіть з меншовиками — своїми колишніми однопартійцями. Вождь ставив за мету захоплення влади і вважав, що більшовики не повинні були навіть планувати ділити її з ким-небудь. Він не покладався на можливість мирного переходу влади до більшовиків. Уже з квітня, у повній відповідності до названої директиви, у Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах почали формуватися загони бойовиків-червоногвардійців.

Спершу, до особистого прибуття В. Леніна ввечері 16 (3) квітня до Петрограда, ленінська пропозиція була не надто популярною серед інших більшовицьких ватажків. Так, член закордонної редакції «Правды» Л. Каменєв, член ЦК РСДРП(б) Й. Сталін і депутат Державної Думи Росії М. Муранов, які повернулися до Петрограда раніше за В. Леніна, усунули надто «ліву» редакцію центрального періодичного видання партії і з 28 (15) березня взяли газету в свої руки. У програмній статті нової редакції «Правды» відзначалося, що більшовики будуть рішуче підтримувати Тимчасовий уряд, «оскільки він бореться з реакцією або контрреволюцією». У питанні про війну позиція була не менш категоричною: поки німецька армія підкоряється своєму імператору, російський солдат повинен «стійко стояти на своєму посту, на кулю відповідати кулею і на снаряд — снарядом».

Ще більше сумнівів щодо директиви В. Леніна мало подружжя Г. П'ятова та Є. Бош, які після повалення самодер-

жавства приїхали до Росії зі Скандинавії. Обоє діячів раніше були керівниками київської організації більшовиків і до Києва вирішили повернутися. Їхня позиція щодо настанови В. Леніна збіглася з поглядами більшості членів київської організації. В ухваленій 19 (6) квітня загальними зборами київських більшовиків платформі відзначалося: «Ми вважаємо, що розвиток продуктивних сил і соціальна міць пролетаріату не досягли в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встановлення соціалістичного ладу є кінцевою метою всієї нашої діяльності, тому воно не входить до числа завдань, які стоять перед нами в ході революції, що здійснюється». Інакше кажучи, йшлося про заперечення ленінської тактики.

Поки в Києві пропозиції В. Леніна по суті засуджувалися, у Петрограді — з його поверненням — вони завойовували прихильність. Ленін умів переконувати. Його аж ніяк не задовольняло те, що більшовики поступово «сповзають» на позиції есеро-меншовицького блоку. Одразу після повернення він двічі виступив у Таврійському палаці — на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. 20 квітня газета «Правда» надрукувала тези, які обґрунтовувалися у двох доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

Ленін категорично засудив позицію есерів і меншовиків, які підтримували прагматичну політику Тимчасового уряду та тих більшовиків, які солідаризувалися з таким підходом. Надруковані в газеті «Правда» 10 тез стали одним із ключових документів більшовизму. Тези виключали тоді ще РСДРП(б) (з березня 1918 — Російська комуністична партія (більшовиків)) з табору революційної демократії і ставили їх на окреме місце у революції. Більшовики почали грати свою гру.

Саме в цьому документі було вперше заявлено про підготовку до комуністичних перетворень, або, якщо говорити словами самого вождя, до будівництва «держави-комуни».

І там же було викладено їх зміст: конфіскація всіх поміщицьких маєтків та перетворення їх на радянські господарства «під контролем рад батрацьких депутатів і на громадський рахунок»; націоналізація всіх земель та «господарювання на спільних засадах, а господарювати повинні ради батрацьких депутатів»; запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів; злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк.

Для успішного здійснення запланованого Ленін вважав за доцільне якомога швидше формалізувати запропоновані зміни в партійних програмових документах. Для цього, на його думку, більшовикам треба перейменувати свою партію на комуністичну, прийняти нову, комуністичну за змістом програму, а для поширення комунізму в світі створити новий інтернаціонал — комуністичний.

Реалізація видозмінених програмних засад потребувала необмежених владних повноважень. Тому головним поточним завданням більшовиків стала *боротьба за владу*. Одним із важелів у цій боротьбі стала особлива позиція у питанні про війну, з якого починалися тези. В. Ленін висунув гасло: «Ні найменшої поступки революційному оборонству». Для припинення війни, повчав він, треба розв'язати питання про владу. Не можна, мовляв, досягнути демократичного миру без повалення влади капіталу, без переходу державної влади в руки пролетаріату і біднішого селянства. Ленін відкидав парламентську республіку як уже віджилу форму влади. Такий підхід диктувався тверезою оцінкою перспектив більшовицької влади — на прямих і загальних виборах у переважно селянській країні шансів здобути владу, а тим більше таку, яка б передбачала диктаторські повноваження, у більшовиків не було.

Потреба переходу влади до рук «пролетаріату та біднішого селянства» становила основний зміст другої тези. Аналізуючи цю тезу та звернувши увагу на, здавалося б, нетипове для

марксистів прагнення долучити селянство до панівного класу, український історик С. Кульчицький цілком слушно зауважив: «Твердження про «особливий шлях Росії» і революційні потенції селянства Ленін запозичив у народників та їх спадкоємців — есерів. Різниця полягала лише в тому, що народники та есери, коли говорили про робітників, селян або трудову інтелігенцію, мали на увазі якраз робітників, селян і трудову інтелігенцію разом із вільно створюваними ними організаціями — радами, профспілками, фабзавкомками, кооперативами і селянськими союзами. Ленін, використовуючи ту саму термінологію, мав на увазі не класи і верстви російського суспільства разом з їхніми організаціями, а тільки власну партію — «авангард пролетаріату». У суспільно-політичному житті він не знаходив місця для інших «авангардів пролетаріату». Він дозволяв жити й діяти тільки тим радам, спілкам, комітетам або організаціям під іншими назвами, які перебували під впливом і контролем його партії. Щоб забезпечити такий вплив і контроль, у країні мала бути запроваджена диктатура ленінської партії, побудованої, як відомо, на засадах «демократичного централізму», тобто з цілковитим підпорядкуванням нижчих інстанцій вищим. Щоб диктатура виглядала пристойно, її треба було відповідним чином назвати: демократична диктатура пролетаріату і селянства, а на етапі соціалістичної революції — диктатура пролетаріату. «Демократичний централізм», «демократична диктатура» — на таких оксиморонах трималася вся ленінська теорія революції».

Визначивши у «Квітневих тезах», що «своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії... до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства», вождь висунув гасло: «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» Це, однак, не означало негайного взяття курсу на його повалення, від якого навесні 1917 р. більшовикам ще не було б користі. Треба було підготувати

якусь організацію, за допомогою якої можна було б захопити владу й управляти країною.

Важелем для здійснення своєї програми Ленін вбачав ради, в яких більшовики навесні 1917 р. ще не мали більшості, але сподівалися, що час та обставини змінять розстановку сил. Ленін зазначав: «Рада робітничих депутатів — єдино можливий уряд, уряд, ще не бачений у світі, окрім Комуни... Ніякого уряду, окрім Ради робітничих і батрацьких депутатів. Сказати про Комуни — не зрозуміють. Але сказати, що замість поліції — Рада робітничих і батрацьких депутатів, навчиться управляти — нам ніхто не перешкодить, це зрозуміють». Саме ради як єдиний і неподільний орган влади у разі контролю над ними могли дати більшовиками можливість здійснити грандіозні перетворення.

Національно-визвольний рух було значною мірою нейтралізовано проголошенням гасла про «право націй на відокремлення». Щоб завоювати ради, потрібно було досягти відповідності більшовицьких гасел прагненням активних народних низів. По суті ради, попри те, що вони, як правило, наповнювалися представниками тих чи інших політичних партій, протягом 1917 р. стали окремою політичною силою в революції. Радикалізм рад (що цілком природно) посилювався із продовженням війни і насамперед внаслідок поразок на фронті та невміння влади гідно відповісти на всі виклики. Із запропонованою В. Леніним програмою *комуністичного будівництва* прагнення рад не мали нічого спільного. Їх поєднувало лише несприйняття наявного стану речей, тобто прагнення зруйнувати старий лад.

Сама по собі критика дій Тимчасового уряду і навіть заклики до «демократичного миру» не могли дати більшовикам бажаної підтримки, якби поряд із цим ішла пропаганда справжньої програми комуністичних перетворень. Тому більшовицький провід вирішив зачекати з декларуванням своїх реальних намірів і взяв на озброєння народні гасла.

У серпні 1917 р. були внесені суттєві корективи в площину більшовицької публічної політики в найбільш уразливих для широких верств населення питання — про мир та землю, а комуністичні гасла були приховані.

Перехоплене в есерів гасло «Землю — селянам!», помножене на обіцянку швидко втілити його в життя разом із вистражданим «Мир — народам!», тобто вимогою негайно завершити війну (із «забуттям» раніше проголошеного гасла про перетворення імперіалістичної війни на громадянську) допомогло більшовикам завоювати прихильність насамперед тієї частини селянства, яка на той час була одягнута в солдатські шинелі. Ленін у вересні 1917 р. публічно всіляко відхрещувався від суті (але не форми!) власного ж програмного бачення розвитку села: «Навіть для революції соціалістичної аж ніяк не «потрібне зречення від усіх своїх майнових прав десятків мільйонів громадян». Навіть для соціалізму (а контроль над банками і фабриками ще не є соціалізмом) нічого подібного не потрібно. Це — найбільший наклеп на соціалізм. Жоден соціаліст ніколи не пропонував забрати власність у «десятків мільйонів», тобто у дрібних і середніх селян».

Разом із гаслами «Фабрики — робітникам!», в яке робітничі маси вкладали відмінний від більшовицького керівництва зміст, та пропагандою «права націй на самовизначення аж до відокремлення», яке було взяте на озброєння ще в березні—квітні 1917 р., нові гасла в питанні про мир та землю допомогли більшовикам опанувати ключові ради робітничих та солдатських депутатів і шляхом маніпуляцій отримати більшість на II Всеросійському з'їзді рад. Після Жовтневого перевороту вони були змушені видати низку законодавчих актів, якими втілювали обіцяні гасла в життя. Ленін добре розумів, що в жовтні 1917 р. час для власне комуністичних перетворень ще не настав. Ігнорування наданих раніше обіцянок в умовах ще не утвердженої влади могло призвести до її втрати.

Таким чином, взявши на озброєння популярні в народних низах гасла, більшовики створювали ілюзію того, що вони теж прагнуть їх втілення. І хоча ці гасла часом прямо суперечили комуністичному проекту, певний час більшовицькі керівники змушені були їх тим чи іншим чином втілювати навіть уже після захоплення влади. Найбільше поступок було зроблено в аграрній та національній сферах. Завдяки цьому під вплив ілюзії підпала значна частина суспільства. Іншим важливим чинником успіху виявилася готовність до застосування масового насильства.

СПОДІВАНЕ НАРОДОВЛАДДЯ:
ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ
«ПЕРШИХ СОВІТІВ»
(ЛИСТОПАД 1917 —
КВІТЕНЬ 1918 Р.)

Придушення корніловського замаху та активна участь у цьому більшовиків мали істотний вплив на суспільно-політичну ситуацію в Росії. Популярність більшовицької партії, керівники якої напередодні замаху взяли на озброєння популістські, «радянські» за своїм змістом гасла, стрімко зростає. У вересні—жовтні 1917 р. до більшовиків перейшло керівництво у багатьох радах, але переважного впливу в радах на теренах усєї Росії їм досягти не вдалося. Ці обставини були враховані при захопленні влади. З метою здобути перевагу на II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів більшовики вдалися до певних маніпуляцій, завдяки чому вони отримали більшість депутатських мандатів. Заручившись підтримкою лівих есерів, більшовицькі керівники саме на цьому з'їзді, який

відкрився увечері 7 листопада (25 жовтня), оголосили про перехід влади до рад. Це сталося після взяття червоногвардійцями урядового Зимового палацу. Жовтневий переворот здійснився.

Захоплену в Петрограді владу потрібно було не лише зберегти, а й поширити на інші регіони. Цій меті слугувала низка перших декретів радянської влади, які мали суто пропагандистський характер. Насамперед слід згадати ухвалені з'їздом «Декрет про мир» та «Декрет про землю», а також затверджені невдовзі Раднаркомом «Декрет про повноту влади рад», «Декрет про введення восьмигодинного робочого дня» та «Положення про робітничий контроль». По суті це було повторенням на законодавчому рівні найпопулярніших у суспільстві гасел «Мир народам!», «Земля — селянам!», «Влада — радам!», «Фабрики — робітникам!»

На той час більшовицький провід робив максимум можливого для створення ілюзії про втілення вимог народу в життя. Метою такого заглибленого відступу від власних програмових завдань було захоплення влади на всій території Росії. Взяття більшовикам під контроль переважної частини країни дістало урочисту назву: «тріумфальна хода Радянської влади». Такий «тріумф» став можливим завдяки саме тому, що більшовицькі керманічі в очах широких мас населення виглядали як вожді тієї політичної сили, що турбується про простий народ та втілює в життя його справедливі вимоги.

Радянізація значної частини колишньої Російської імперії спершу не означала взяття цих територій під безпосередній контроль ленінського Раднаркому. Влучну характеристику цьому періоду дав згодом М. Скрипник: «Радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої «всієї влади Рад на місцях». Це були окремі самостійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без будь-якого зв'язку з іншими і з центром, організуючи, як могли, силу працюючих». Інакше кажучи, про наявність централізованої вертикалі влади на той час можна було лише мріяти.

Знаряддям російського Раднаркому в перші тижні та місяці його існування були передусім пропаганда й агітація, вагомим збройних сил він не мав. Втім, як і його опоненти: колишня армія вже була розкладена, солдати від війни надзвичайно втомилися, і мало хто бажав її продовжувати. Селяни в солдатських шинелях поспішали додому, щоб встигнути на розподіл землі. Армія стрімко розвалювалася. Збройні формування російських червоногвардійців, які використовувалися під час встановлення радянської влади в Україні, не були наскільки численними, щоб говорити про окупацію. Це більше було схоже на розбійницький напад. Брати під пильний контроль ради більшовики почали вже тоді, коли стихійне поширення радянської влади вже досягло верхньої межі.

В опануванні України, окрім популярних і в Росії «соціальних» декретів, вагому роль відіграла проголошена 15 (2) листопада «Декларація прав народів Росії». У ній, зокрема, наголошувалося: «Рада Народних Комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності з питання про національності Росії такі засади: 1) Рівність і суверенність народів Росії. 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і створення самостійної держави».

Інакше кажучи, партійне гасло про право націй на самовизначення було перетворено на урядовий документ. Однак цей документ був лише декларацією про наміри. Так само, як і у випадку з уже згаданими «соціальними» гаслами, його ухвалення мало винятково агітаційно-пропагандистську мету. В українському контексті ця декларація була засобом впливу насамперед на українізовані частини російської армії. Вона зіграла також вагому роль у розколі табору прихильників українського руху. Водночас у цьому рішенні Раднаркому не містилося вказівок чи пропозицій щодо практичних змін у державному устрої.

Жовтневий переворот не міг не змінити ставлення більшовицької верхівки до українського питання: партія, що

бореться за владу, і партія, що її здобула, мають різні завдання і засоби впливу. Тим більше, що після Жовтневого перевороту на теренах України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу стала саме Центральна Рада, що до того була їхнім союзником у боротьбі з Тимчасовим урядом. З огляду на активне використання гасла про «право на відокремлення» у передвладний період, просто відмовитися від своїх гасел/обіцянок більшовицькі керманічі не могли. До того ж у них не було дієвих і надійних сил примусу. Керуючись уже згаданою вище настановою («З точки зору демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку «розпаду держави»), новостворений Раднарком Росії і проголосив «Декларацію прав народів Росії». Насправді можлива втрата України як прийнятний варіант подальшого розвитку подій не розглядалася.

Ленінська тактика в національному питанні як чинник утримання влади після Жовтневого перевороту

У перші дні після Жовтневого перевороту, коли доля більшовицької влади у самому Петрограді висіла на волосині і згадані вище соціальні декрети розглядалися значною мірою і як плацдарм для повернення до влади у випадку її втрати, союз між українськими соціалістами (що становили ядро УЦР) та більшовиками лише зміцнився. Першою реакцією на події в Петрограді стало створення вночі з 7 на 8 листопада (з 25 на 26 жовтня) Крайового комітету з охорони революції в Україні, до складу якого увійшли й троє більшовиків — Г. П'ятаков (від Центральної Ради), І. Крейсберг (від КРРД) та В. Затонський (від РСДРП(б) як партії). Комітет був створений Центральною Радою. Наступного дня причиною входження до нього більшовиків Затонський назвав те,

що Центральна Рада, на відміну від Київської міської думи, зайняла нейтральну позицію щодо подій у Петрограді: «Вчора на засіданні Ради говорилося якщо не про підтримку руху більшовиків, то про те, що Центральна Рада не буде чинити йому перепон». Він також зазначив, що Центральна Рада фактично брала на себе зобов'язання прийняти всі можливі заходи, щоб війська з України не надсилалися для придушення повстання в Петрограді.

Співробітництво не минуло дарма. Незважаючи на те що 8 листопада (26 жовтня) ввечері Центральна Рада врешті ухвалила резолюцію з несхваленням дій більшовиків у Петрограді, вона не засудила Жовтневого перевороту так рішуче, як того вимагали від неї представники інших загальноросійських партій та загальноросійського з'їзду козацтва, що в той час відбувався в Києві. І хоча більшовики після такої резолюції відмовилися надалі брати участь у роботі Малої Ради, але рвати рішуче з українськими партіями не стали. Покидаючи засідання, П'ятаков зробив заяву, яку присутні зустріли оплесками: «Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим вдарили й по нашій партії, і тому ми виходимо з Малої Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках».

Наступного дня на об'єднаному міському засіданні робітничих та солдатських депутатів П'ятаков фактично повторив свої слова: «Якщо ради будуть роздавлені, якщо Керенський у крові втопить повстання петроградських робітників та солдатів, то український народ надовго має забути про право на самовизначення». Ця промова не лишилась не поміченою, адже небезпека такого роду репресій з боку Тимчасового уряду була реальною.

Така позиція більшовицьких провідників Києва сприяла тому, що українські сили не стали на бік Тимчасового уряду.

Делегати III Всеукраїнського військового з'їзду, що розпочав свою роботу наприкінці жовтня (за старим стилем) 1917 р. у Києві й рішення якого мали вирішальний вплив на Центральну Раду, завадили відрядженню збройних частин до Петрограда. Тимчасовий уряд і пов'язані з ними сили здавалися учасникам з'їзду небезпечнішими для України. У резолюції згаданого з'їзду наголошувалося: «З'їзд вважає, що центральна влада, в складі якої мають силу буржуазні елементи, не може вважатися виразником волі й заступником інтересів трудової демократії, а через те виступ більшовиків не можемо лічити вчинком антидемократичним. І вжиємо всіх заходів, щоб військо з України, а також українські військові одиниці з фронту й тилу не посилалися для боротьби з представниками інтересів трудового народу». Пізніше, посилячись на це рішення, С. Диманштейн резонно зауважував: «Наша правильна національна в національному питанні в період між лютим та жовтнем 1917 р. була одним із серйозних чинників, що забезпечили перемогу пролетарської революції та її зміцнення в наступні роки».

Центральна Рада 20 (7) листопада видала III Універсал, у якому йшлося про створення УНР. Його національно-державна складова не суперечила згаданій вище «Декларації прав народів Росії». Однак в Універсалі, як і в попередніх рішеннях УЦР, не визнавалася законність більшовицького перевороту. Ситуація оцінювалася таким чином: «На півночі в столицях іде міжусобна і кривава боротьба. Центрального уряду нема, і по державі шириться безвладдя, безлад і руїна».

Таким чином, УЦР не визнала посталий у результаті Жовтневого перевороту ленінський Раднарком загальноросійським урядом. Окрім III Універсалу, це зазначалося у низці інших рішень кінця 1917 р. Зокрема, у ноті українського уряду від 11 грудня 1917 р. до всіх воюючих та нейтральних держав: «Влада Ради Народних Комісарів не поширюється на всю Росію, а в тім числі не поширюється й на Українську Народну

Республіку». Керівництво більшовиків, яке використало національне питання під час захоплення та зміцнення своєї влади, не мало формальних підстав заперечувати такий підхід хоча б тому, що в ухваленій ленінським Раднаркомом 15 (2) листопада Декларації прав народів Росії йшлося про «Право народів на самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави».

Визначеної у III Універсалі позиції щодо радянської Росії УЦР дотримувалася аж до проголошення IV Універсалом у січні 1918 р. незалежності України. Позначаючи Україну частиною федеративної Росії та залишаючись прихильником створення загальноросійського уряду, керівництво УНР ніколи, навіть гіпотетично, не вважало себе підвладним більшовицькому уряду. Саме через це Центральна Рада послала окрему делегацію до Бреста на перемовини з країнами Четвертого союзу та пропонувала це зробити урядам «усіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії». Мало того, делегація радянської Росії на цих переговорах, яку очолював Л. Троцький, 10 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) офіційно визнала повноваження української делегації, *тим самим погодившись із визначенням себе як одного з кількох урядів Росії*. І лише наступом на Україну радянська Росія змусила УЦР проголосити незалежність України. Ідея створення загальноросійського уряду померла, так і не втілюючись у життя. Її поховала агресія радянської Росії.

Оскільки більшовики були єдиною загальноросійською політичною силою, яка до Жовтневого перевороту підтримувала прохання-вимоги Центральної Ради про якомога швидше надання автономії Україні, та з огляду на те, що саму Центральну Раду представники партій, які входили до поваленого Тимчасового уряду, звинувачували в «ленінстві в національному питанні» саме за ці наміри, відверте небажання визнати більшовиків новою центральною владою з боку УЦР виглядає не зовсім логічним.

Самим лише прагненням дотримуватися законності обґрунтувати таку позицію Центральної Ради неможливо. Як тут не згадати виступ В. Леніна на захист вимог Української Центральної Ради, надрукований у газеті «Правда» від 30 (17) червня 1917 р.: «Ніде в Росії немає і не може бути — і ніколи не було в революційні моменти подібного роду — «гарантій правильності»; всі це розуміють, ніхто не вимагає, всі усвідомлюють неминучість цього. Тільки для України «ми» вимагаємо “гарантій правильності”!» Тож більшовицькі керманічі мали підстави сподіватися, що на «гарантії правильності» при визнанні новоствореного Раднаркому не буде зважати й Центральна Рада. Однак на її позицію впливали не стільки формально-юридичні моменти, скільки внутрішнє становище в самій Україні та недооцінка можливостей новоутвореної більшовицької влади. Це, у свою чергу, мало вагомий вплив на ставлення більшовиків до УНР.

Наприкінці жовтня (за старим стилем), невдовзі після Жовтневого перевороту, більшовики спробували перебрати владу в Києві. У суперечці, що виникла між більшовиками та симпатиками Тимчасового уряду, переможцем виявилася третя сила — Центральна Рада. Вирішальне значення мала підтримка українізованих частин армії. У подальшому вістря більшовицької агітаційної роботи в Україні спрямовувалося на солдатські маси, які й визначили долю революції. Тому вихід більшовиків зі складу Малої Ради не свідчив про їхню непримиренну позицію щодо Центральної Ради, адже це могло лише зашкодити поширенню більшовицького впливу в Україні. Уже 16 (3) листопада 1917 р. на об'єднаному засіданні виконкомів робітничих та солдатських депутатів Г. П'ятаков виступив із заявою від фракції більшовиків, у якій висловив згоду на визнання Центральної Ради крайовою владою з умовою, що на місцях вона «має діяти через Ради робітничих депутатів і селянських депутатів, які є органами влади на місцях». Разом із цим

почалася посилена агітація серед солдат, головною метою якої була демонстрація тотожності більшовицьких прагнень з народними. Національне питання при цьому використовувалося на повну силу.

Про методи агітації розповідав В. Затонський, який у січні 1918 р. став представником радянської України в Раднаркомі Росії. Він підкреслював, що успішність більшовицької пропаганди чимало залежала від мови, якою висловлювався агітатор: «Тут увесь секрет був у тому, щоб перекричати галас і на цілу горлянку, що є сили вигукнути декілька українських фраз. Коли маса чула українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася».

Лев Троцький

Володимир Затонський

Для здобуття авторитету та підтримки серед полкових частин, що переважно склалися з селян, більшовики не цуралися відвертого обману. Той самий Затонський, вихваляючись своєю винахідливістю, розповідав, як він навчив Леоніда П'ятова, старшого брата Георгія (Юрія), декількох фраз українською, а далі агітація зазвичай відбувалася так: «Після моєї промови виступав П'ятов, причому починав українською, говорив задалегідь вивчені фрази, що він також українець, та довгий час був у москалях, забув говорити по-своєму й легше йому говорити мовою російською. Якщо така воля зборів, він говоритиме так, як йому зручніше». Завершувався виступ проголошенням тих гасел, які насправді суперечили більшовицькій програмі, але допомогли здолати Українську Центральну Раду: «А програма наша була

тоді дуже проста: «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!» Центральна Рада якраз із землею зволікала. Тут позиції були безумовно виграшні». Настрої суспільства більшовики використовували на повну силу.

Позиції більшовиків і справді були виграшними: Центральна Рада не проголошувала тих гасел, які не збиралася виконувати і тим більше не оформлювала їх у законодавчі акти. Однією з причин була неоднорідність партійного складу УЦР, та й структура українських політичних партій істотно відрізнялася від РСДРП(б), методи керівництва якою та можливі наслідки організаційної побудови образно змалював 1904 р. тоді ще не більшовик Л. Троцький: «...партійна організація «заміщає» собою партію, ЦК заміщає партійну організацію і, нарешті, «диктатор» заміщає собою ЦК». Централізм РСДРП(б) (з березня 1918 р.) — РКП(б) став одним із чинників успіху при виході з того владного хаосу, що був зумовлений втіленням у життя гасла «Вся влада місцевим радам!» Повною мірою це стосується й опанування України.

Українські експерименти Раднаркому

Немає підстав стверджувати, що в ленінському Раднаркомі існував чіткий і заздалегідь обдуманий план поглинання України. Порядок дій формувався залежно від ситуації. Однак перемога більшовиків над Центральною Радою не була б можливою без демонстрації відсутності незгоди з нею в національному питанні та без зведення усіх проблем до соціальних суперечностей. Однією з важливих і збуриливих проблем у відносинах із Тимчасовим урядом було питання про кордони України. Подією, яка змінила невизначену до того часу позицію більшовиків (до листопада 1917 р. більшовицьке керівництво не розглядало Україну як єдине ціле), стало проголошення III Універсалу Центральної Ради та, відповідно, утворення УНР.

Необхідність боротьби з Центральною Радою і одночасно усвідомлена потреба позбавитися національної складової такої боротьби змусила В. Леніна (спочатку — в радянському порядку, тобто через радянську вертикаль влади, а згодом, з утворенням КП(б)У, і через компартійну) визначити своє ставлення до територіальної проблеми й, по суті, визнати Україну у проголошених III Універсалом межах. Кордони України в ньому були визначені так: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів» (див. вклейку, рис. II).

З переходом до активної фази боротьби з Центральною Радою «Україна» у баченні більшовиків складалася з дев'яти губерній колишньої Російської імперії. Із визначеними III Універсалом кордонами України Раднарком де-факто погодився вже через 10 днів після його ухвалення. Нарком у справах національностей радянської Росії Й. Сталін у розмові з представником Київської організації більшовиків Сергієм Бакинським заявив про потребу скликати Всеукраїнський з'їзд рад, при цьому підкресливши: «Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською Радою».

У низці інших дописів та повідомлень цього періоду представники ленінського Раднаркому підтверджували проголошені III Універсалом межі України. Наприклад, 11 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р.) у розмові з секретарем російської делегації на переговорах з країнами Четверного союзу в Бресті Л. Караханом Й. Сталін наголошував: «У руках ЦВК уся Харківська, Катеринославська, дві третини Полтав-

ської, увесь Донецький басейн, уся Чернігівська, майже вся Херсонська з Одесою та Миколаєвом і всі прибережні міста, за винятком Ростова й Таганрога, що входять до складу Донської області». Зазначимо, що ЦВК, тобто Центральний виконавчий комітет рад України — це формально вищий виконавчий орган влади радянської УНР, який 30 (17) грудня 1917 р. сформував уряд — Народний секретаріат. Про радянську УНР ще піде мова далі.

Спочатку основним наміром більшовиків було опанування «зсередини» Центральної Ради, а через неї і всієї України. Суть такого поглинання полягала у встановленні контролю над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з'їзді рад. Однак, на відміну від есерів та меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, діячі Центральної Ради зрозуміли наміри більшовиків і мобілізували своїх прихильників. У результаті, як визнав М. Скрипник в інтерв'ю кореспонденту «Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд совітів України дав більшість прихильникам Центральної Ради».

Поразка на київському з'їзді рад не поставила крапку в намірах більшовиків контролювати Україну за допомогою Центральної Ради. Цікавим підтвердженням «радівському», а не «совітському» баченню опанування України є публікація в «Известиях» від 29 (16) грудня 1917 р., тобто вже після утворення харківського субцентру більшовицької влади в Україні. У повідомленні про його створення наголошувалося: «Створилася нова Українська Рада (мовою оригіналу — «Украинская Рада». — *Авт.*) на противагу Центральній Раді в Києві. Вона склалася з представників українських полків та робітників-шахтарів. ...І з кожним днем Київська Рада втрачає авторитет в очах маси».

Іншим підтвердженням тези про «радівське», а не «совітське» бачення майбутнього України є вітальна телеграма представників з'їзду військових частин Московського військового округу українському народу, відіслана до Харкова

у відповідь на повідомлення про харківський I Всеукраїнський з'їзд рад України. У цій телеграмі віталася «нова українська Центральна рада» — саме так був охрещений Центральний виконавчий комітет рад України, обраний на цьому з'їзді. Цікаво, що більшовики, які діяли в Україні, семантично відокремлювали поняття «рада» і «совіт». Щодо підконтрольних їм органів влади вони вживали україномовний термін «совіт», «совіти», а не «рада», «ради». Тому в цитатах 1917—1919 рр., включно з ухваленою в грудні 1919 р. резолюцією ЦК РКП(б) «Про Совітську владу на Україні» (таким був перший переклад), у цитатах більшовицьких діячів, за винятком цитат із джерел, які були перекладені українською мовою раніше, ми вживаємо термін «совіт», «совітський». Натомість у власному тексті — звичніше для сучасного читача «рада», «радянський».

Швидкоплинні події зумовлювали іноді різне бачення майбутнього України місцевими більшовиками та їхнім керівним центром у Петрограді. Після того як наприкінці листопада українізовані військові частини роззброїли очолювані більшовиками загони росіян, що готували збройний переворот у Києві, частина керівників більшовицької партії в Україні вже не приховувала ворожого ставлення не лише до Центральної Ради, а й до самої ідеї українського національного визволення. На першій крайовій (іноді її називають «всеукраїнською», бо були такі наміри) конференції більшовиків Південно-Західного краю, що відбулася 16—18 (3—5 грудня) 1917 р. у Києві напередодні I (Київського) Всеукраїнського з'їзду рад, одна з керівників київських більшовиків Євгенія Бош критикувала Леніна за його «надмірну» увагу до національного питання: «Відповідаючи на національне питання «правом націй на самовизначення», ми штовхаємо пролетаріат в обійми імперіалістичної буржуазії». Володимир Аусем висловився на цьому зібранні ще відвертіше: «Національна проблема стає контрреволюційною».

Про те, що це не було випадковістю, свідчить ставлення до всього національно-українського з боку зрусифікованих робітничих мас, які на той час значною мірою вже перейнялися більшовицьким впливом. Характеризуючи їхню роль в утворенні першої української радянської державності, Володимир Затонський на пленумі ЦК КП(б)У, присвяченому українізації, наголошував у червні 1926 р.: «Хоча маса пролетарська і була настроєна рішуче проти всякої України, але, фактично, хто тую Радянську Україну збив, хто її організував? Безумовно, на кістках, на крові тих пролетарів, що ненавиділи навіть мову українську, бо вважали її за буржуазну».

Однак насправді зовсім не «маса пролетарська» визначала питання про владу. Головною силою була сформована переважно із селянства регулярна армія, де національна проблема не втратила актуальності. Частина українізованих збройних загонів перебувала на території Росії. У такій ситуації публічна зневага до національних прав України не лише прирекла б спроби більшовиків захопити Україну на невдачу, а й могла б коштувати їм влади в Петрограді. Це добре розуміло центральне керівництво більшовиків і тому намагалося використати український чинник для збереження влади. У складеному 16 (3) грудня 1917 р. «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» було перш за все наголошено на тому, що Раднарком визнає право України на самовизначення і навіть відокремлення, але виступає категорично проти її «буржуазної» політики.

Своє незадоволення протидією з боку Центральної Ради економічній централізації та експлуатації України, що виявилася насамперед у її відмові допускати більшовицьких комісарів до банків та в ухваленні рішення про друк власних грошових знаків після відмови більшовиків платити за постачене продовольство, Раднарком сформулював у «класових» категоріях. Водночас ті рядки з ультиматуму, де згадувалися посилання Центральної Ради «на автономні нібито права «Дону і Кубані»,

свідчили про те, що можливості самовизначення для цих регіонів Ленін не припускав навіть теоретично. Виконання вимог ультиматуму означало для Центральної Ради оголошення війни донському козацтву, права якого для неї не були порожнім звуком. Є також підстави стверджувати, що, свого часу погодившись на безперешкодне просування козацьких полків на Дон, Центральна Рада утримала їх від втручання в українські справи, тобто це була ще й практична необхідність.

Ультиматум Раднаркому спочатку мав зворотний ефект. Це було закономірним явищем, оскільки широкі масі не сприймали більшовицьку владу як загальноросійську. Приміром, Євген Неронович, який належав до лівого крила українських соціал-демократів, що тісно співпрацювали з більшовиками, виступаючи на засіданні Малої Ради 2 грудня (19 листопада) 1917 р., зазначив: «Народні комісари — влада великоросійська. Ми можемо з ними погоджуватися як із владою великоросійською, а не загальноросійською». Київські більшовики були змушені якоюсь мірою нівелювати войовничий тон цього звернення Раднаркому. Виступаючи 5 грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, В. Шахрай відзначив: «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусимо ліквідувати без пролиття крові». І далі, добре розуміючи, що цей документ негативно позначиться на іміджі більшовицької партії, додав: «Не треба розпалювати національне почуття, як отутечки робиться». Втім, першопричиною конфлікту він таки назвав дії українських сил: «Роззброєння великоруських частин було гіркою образою для великоруських солдат і тим клином, що вбитий нині між українською і неукраїнською демократією. Це вина тієї політики, що провадила Центральна Рада».

Відповідь Генерального секретаріату на ультиматум була відіслана 5 грудня і в ній було цілком логічно продемонстровано безпідставність більшовицьких вимог та надані пропозиції української сторони щодо виходу з конфліктної ситуації.

Ще недостатньо обізнаний із ситуацією в Києві та настроями у війську Раднарком зреагував миттєво: «Визнавши відповідь Ради незадовільною, вважати Раду у стані війни з нами». Того ж дня було вирішено відправити Володимира Антонова-Овсієнка до Ставки, яку на той час очолював уже більшовик Микола Криленко, з метою «чіткого з'ясування організації і складу бойового центру, діючого проти контрреволюції, міжвідомчих взаємин між цим бойовим центром і Главковерхом (верховним головнокомандувачем Росії в Першій світовій війні. — Авт.). *Прямим же завданням тов. Антонова має бути організація боротьби та бойових дій з Радою*» (курсив наш. — Авт.). У цій цитаті йдеться саме про В. Антонова-Овсієнка, який був одним із членів першого Раднаркому Росії, де разом з М. Криленком та П. Дибенком входив до складу комітету з військових та морських справ. Зазначимо, що надалі настільки відверто завдання Антонова як керівника підпорядкованих Раднаркому і спрямованих на війну з Центральною Радою військ, вже не повторювалися, але саме цей діяч став головним радянським військовиком в Україні з січня 1918 до травня 1919 р.

Уже наступного дня, тобто 19 (6) грудня, більшовики почали усвідомлювати передчасність відвертого декларування війни з Центральною Радою. Другим питанням порядку денного засідання Раднаркому стало повідомлення Л. Троцького «про отримання на ім'я Совіту Народних Комісарів пропозиції від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради» (мовою оригіналу — «на имя Совета Народных Комиссаров предложения от Украинского революционного штаба Петроградской краевой войсковой рады», граматику речення збережена. — Авт.) про мирне врегулювання конфлікту між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів, зробленої «за уповноваженням Уряду Української Народної Республіки». Дванадцятим пунктом порядку денного того ж таки засідання визначено було питання «Про відхід матросів Балтійського флоту-українців

у зв'язку з конфліктом з Радою (12,5 тисяч із флоту і 10 тисяч з Фінляндії)». Тому вимоги Раднаркому до Ради істотно змінилися — залишалася відмова від підтримки «калединського заклоту і контрреволюційної змови кадетської буржуазії».

Наступного дня Сталін і Троцький прийняли делегацію від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради, яка була уповноважена від імені Центральної Ради вести переговори. Вони повідомили їй про рішення Раднаркому з цього питання. 22 (9) грудня на знак доброї волі більшовицької влади і на прохання члена української фракції ЦВК Василюка сім затриманих членів цього штабу було звільнено із в'язниць. Це стало одним із кроків більшовицького керівництва в реалізації пропагандистського наступу на Центральну Раду, посиленого після отримання звістки про негативну реакцію УЦР на ультиматум. Від прямої війни Раднарком визнав за доцільне утриматися. Напад на УНР було здійснено під прапором радянської України.

Надалі спроби Раднаркому усунути «національну» складову в конфлікті з Центральною Радою та продемонструвати його «класову» суть були продовжені. Основні зусилля були зосереджені у військових частинах, але ними не обмежувалися. Лише з 25 до 30 (12 до 17) грудня в центральній російській пресі було опубліковано три статті російського наркома у справах національностей Й. Сталіна з питань взаємин із Радою. Найбільш змістовною стала публікація в газеті «Известия» від 30 (17) грудня його виступу на засіданні Всеросійського Центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 27 (14) грудня 1917 р. Доводячи відсутність національної складової в конфлікті з Центральною Радою, він цілком слушно зауважив: «Кажуть, що конфлікт зародився на ґрунті питання про самовизначення. Але це не так. Рада пропонує встановити в Росії федеративний лад. Совіт же Народних Комісарів іде далі Ради, аж до права на відокремлення». Подібні аргументи були вагомими у боротьбі за вплив на народні

маси загалом і на національно орієнтовані українські політичні сили зокрема. Центральна Рада питання про незалежність тоді ще не порушувала.

Володимир Антонов-Овсієнко

Більшовицьке керівництво розуміло, що потрібно продемонструвати свою готовність домовитися з Центральною Радою — в такому випадку питання про російську агресію можна було б зняти з порядку денного. Тим більше, що в самій Росії багато хто не розумів причин ворожого ставлення до українського уряду. Після доповіді Проша, Прошьяна, який очолював делегацію, що за дорученням II Всеросійського з'їзду селянських депутатів (9—23 грудня (26 листопада — 10 грудня)) вела перемовини з Центральною Радою, Раднарком 1 січня 1918 (19 грудня 1917) ухвалив проект, а наступного дня, після повідомлення Сталіна про перемовини з харківським

Йосип Сталін

ЦВК рад України, затвердив остаточно резолюцію про початок та умови перемовин з Центральною Радою. Проект і затверджена резолюція мали істотні відмінності: до суперечливого, але такого, у якому вже можна було дійти певної згоди, пункту про визнання контрреволюційності влади О. Каледіна на Дону було додано неприйнятне для Центральної Ради твердження про те, «що лише Совіти (мовою оригіналу — «Советы». — *Авт.*) української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій зіткнення між братськими народами будуть неможливими».

Реальною метою такого рішення було зволікання перемовин: потрібно було ретельніше підготувати збройне повалення або внутрішній розпад УЦР. Про далеко не мирні наміри Раднаркому свідчить, зокрема, його рішення від 11 січня 1918 (29 грудня 1917) р. про визнання «особливо важливим» питання про

роззброєння Першого польського революційного полку, який відмовився виконати наказ Раднаркому про виступ проти Центральної Ради. Наркомам Сталіну та Подвойському було доручено створити комісію для з'ясування обставин цієї відмови: подібні дії загрожували крахом більшовицьких намірів.

Відповідь української сторони на пропозицію Раднаркома була закономірною: «Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки не признає буржуазність і контрреволюційність за всяким, хто не належить до більшовицького напрямку й не похвалює політики народних комісарів». Оскільки протягом місяця ситуація для більшовиків змінилася на краще, то Раднарком уже мав можливість діяти жорсткіше. Відповідь Ради була названа «наскільки невизначеною та ухильною, що вона межує зі знуцанням». Раднарком Росії заявив, що це «зриває розпочаті нами мирні переговори та покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни».

Незважаючи на фактичне схвалення воєнних дій, прямого оголошення війни проти УНР лєнінський Раднарком не зробив. Більшовицькі керманічі усвідомлювали, що реакція українців на таке могла бути ще більш антибільшовицькою, ніж на ультиматум. Та й нагальної потреби у прямій війні не було: з одного боку, тривав процес внутрішнього розкладу Центральної Ради, де ліві есери готували переворот, а з іншого — воювати з УНР можна було без оголошення війни, оскільки на той час уже існував радянський сурогат української державності.

«Совітська» УНР як новий засіб поглинання України

Після невдалої спроби захопити владу на I Всеукраїнському з'їзді рад та спричиненому ультиматумом до Центральної Ради антибільшовицькому єднанню різних політичних сил

в Україні ленінський Раднарком вирішив змінити тактику дій. Довести свою послідовність у національному питанні та звести до соціальних суперечностей протистояння з Центральною Радою було вирішено іншим шляхом. У Харкові було створено радянську Українську Народну Республіку (УНР, траплялися й інші назви) — територіальне радянське утворення з деякими національними ознаками. Вживана у нашій праці назва — УНР — була зазначена в центральному періодичному виданні радянської України — «Вістнику УНР», а отже, публічно вживалася найчастіше. Окрім «УНР» уживалися ще й назви «Українська робітничо-селянська республіка», «Українська радянська республіка», до яких після II Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1918 р. додавалося слово «федеративна». Слід відзначити, що певний час ленінський Раднарком залишав за собою шлях для відступу — паралельно з вітаннями радянської УНР велися переговори Раднаркомом із Центральною Радою, що формувало ілюзії в «лівого» її крила щодо можливості порозуміння з більшовиками.

Відразу після київського провалу пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24—25 (11—12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Щодо взаємин України з Росією підкреслювалося: «I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної Ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер». Цікаво, що радянська Росія на той час ще не була проголошена федеративною республікою — ленінський Раднарком перебував у пошуку прийнятної форми державного устрою Росії. Цим рішенням пробільшовицька УНР ставила воза поперед коня, оскільки ленінський Раднарком, який цим

рішенням визнавався центральним урядом Росії, з формою державного устрою Росії ще не визначився. Про незалежність радянської України (втім, як на той час і УНР Центральної Ради) у рішенні з'їзду, звичайно, не йшлося.

Обраний на з'їзді вищий орган радянської влади між Всеукраїнськими з'їздами рад було названо Центральним виконавчим комітетом рад України (ЦВК рад України). У більшовицькому сленгу часто використовувалася назва «Цикука» — від російськомовного «ЦИК советов Украины». Першим рішенням, що ухвалила новоутворена Цикука на засіданні від 26 (13) грудня 1917 р., стало затвердження тексту телеграми до Раднаркому. Сам факт того, що першим стало звернення до Раднаркому Росії, свідчить про «походження» радянської влади в Україні. У цій телеграмі звітувалося про готовність членів ЦВК України сприяти виконанню ленінської дореволюційної настанови про перетворення світової війни на громадянську: «Якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас із Радою». Цим самим більшовики, що працювали в Україні, намагалися зняти з радянської Росії провину за війну з УНР.

На перших засіданнях ЦВК рад України були обрані інші керівні органи. 27 (14) грудня дня було розглянуто питання «про офіційну назву міністерств» і вирішено затвердити таку назву — «Народний секретаріат Української робітничо-селянської республіки» та окремих секретарів «Народний секретар ... справ». 28 (15) та 30 (17) грудня відбувалися вибори персонального складу президії ЦВК рад України та народних секретарів. Дві дати виборів пов'язані з тим, що на першому засіданні не було кворуму і його визнали недійсним. У результаті було сформовано президію ЦВК рад України, до якої входило 5 осіб на чолі з лівим українським соціал-демократом Ю. Медведєвим (інші були більшовиками) та уряд радянської України — Народний секретаріат.

Віталій Примаков, один з організаторів червоного козацтва в радянській УНР

Юрій Коцюбинський, заступник а потім виконувач обов'язків народного секретаря з військових справ радянської УНР

Лівих українських соціал-демократів почали позначати як «українських більшовиків». І не дарма, бо в липні 1918 р. вони увійшли до складу новоствореної Комуністичної партії більшовиків України — обласної організації РКП(б).

Щоб утриматися при владі та охопити своїм впливом якомога ширші кола суспільства, потрібно було демонструвати «народність» і «українськість» радянської влади. Але серед більшовиків України не вистачало лідерів, які могли б, формально не заперечуючи права українців на самовизначення, провадити потрібну партійному центру політику. Тому й було здійснено низку кадрових призначень, які мали сприяти поліпшенню ситуації. З Петрограда до України були відряджені такі знакові фігури, як Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський (син відомого українського письменника Михайла Коцюбинського), Віталій Примаков. Обраний у Харкові 30 (17) грудня 1917 р. народним секретарем праці радянської України, Скрипник відряджався для цієї

роботи з Петрограда 4 січня 1918 р. (22 грудня 1917 р.) Центральним комітетом РСДРП(б) «як агент ЦК». Ленін особисто наполіг на тому, щоб відправити М. Скрипника в Україну, адже він, за спогадами дружини, спочатку не бажав туди їхати. Поряд із цим на провідні посади висувалися діячі з «українським прізвищами» (В. Шахрай, Г. Лапчинський тощо).

Але сталося не зовсім так, як того бажав більшовицький центр. Народні секретарі першої каденції українського (етнічно або територіально) походження, насамперед В. Шахрай, Г. Лапчинський, М. Скрипник, стали найпершими та найпослідовнішими українськими націонал-комуністами. Відзначимо, що всі вони на час Жовтневого перевороту були більшовиками. Це важливо, оскільки переважна більшість тих, кого пізніше відносили до націонал-комуністів, були все-таки вихідцями з українських соціалістичних партій. Уявлення названих народних секретарів та їхніх однодумців про майбутнє як України, так і комуністичної партії на її території згодом істотно розійшлися з планами більшовицького керівництва. Адже Україна для них перетворилася на реальну цінність, що стало важливим уроком для Кремля. У подальшому такої «однорідності» компартійно-радянського керівництва, як на початку 1918 р. (етнічні українці, вихідці з України чи ті, що раніше тривалий час працювали на її території), Ленін більше не допускав.

Однією з перших ухвал ЦВК рад України, засідання якого спочатку відбувалися досить часто, став протест проти спроб російського Раднаркому налагодити відносини з Центральною Радою. За пропозицією Георгія Лапчинського 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності для уряду Росії «з усіх питань, що стосуються Української Республіки, діяти виключно у згоді з Народним секретаріатом і через Народний секретаріат». Це була лише перша ластівка — незважаючи на визнання

федеративного зв'язку з Росією, надалі державницька риторика Народного секретаріату лише посилювалася. Це непокоїло більшовицький центр. Втім, у «харківський період» існування радянської УНР такі погляди її керівників не становили практичної незручності для ленінського Раднаркому, оскільки, за свідченням її керівників, у той час «Всеукраїнський уряд являв собою центр без периферії, штаб без армії, коли він не мав ні території, ні підпорядкованого йому населення, ні збройної сили».

Новоутворена радянська УНР відразу здобула безумовну публічну підтримку ленінського Раднаркому, що було вже продемонстровано на прикладі з визнанням її кордонів. У свою чергу, радянська УНР з початку свого існування претендувала на ті території, які визнала українськими Центральною Радою. І часом навіть ішла далі. Приміром, у III Універсалі йшлося про включення у майбутньому до складу України частин «суміжних губернь і областей, де більшість населення українське». І хоча УЦР таке рішення пропонувала ухвалити «по згоді організованої волі народів», керівництво радянської України часом розглядало території суміжних регіонів з українською більшістю населення як свої. На сході це насамперед стосувалося Таганрозької округи, куди наприкінці березня 1918 р. переїхав Народний секретаріат — уряд тогочасної радянської України. Зокрема, у ноті Народного секретаріату від 6 квітня 1918 р. підкреслювалося: «Стосовно вимог наркома Сталіна, щоб Народний секретаріат залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною Української народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати, до Російської чи Української».

Цікава деталь: до 15 березня, коли ЦК РКП(б) вирішив створити окреме адміністративне утворення в Криму, керівництво радянської УНР розглядало півострів як складову частину України. Таке ставлення простежується в низці то-

гочасних рішень радянської УНР, керівництво якої регулярно надсилало настанови до Криму. Зокрема, у постанові Народного секретаріату від 7 березня йшлося про «Україну в кордонах III і IV Універсалів, тобто в тому числі й ті частини України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Радянські Республіки».

Народний секретаріат уже конфліктував з усталеною в Харкові радянською владою. Протистояння між двома радянсько-більшовицькими (харківською та загальноукраїнською) силами було настільки значним, що, як зауважував 1918 р. В. Шахрай, «під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою та більшовиками були надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння». До того додалася ще одна автономна радянсько-більшовицька сила — надіслані з Росії червоногвардійці за загальним керівництвом згаданого вище В. Антонова-Овсієнка. Цей діяч отримував директиви безпосередньо з більшовицького центру й теж намагався командувати усіма компартійно-радянськими структурами в Україні.

З'їзд рад, на якому було проголошено радянську Україну, навіть у радянському полі був недостатньо представницьким. Адже участь у ньому взяли представники лише 82 рад із наявних на той час в Україні 240 рад. Причому більшість із тих рад, делегати яких узяли участь у з'їзді (46) представляли Донецько-Криворізький басейн. Самі учасники з'їзду визнавали, що в ньому брала участь лише «частина селянських депутатів». Щоб долучити представників селянства до складу вищих владних структур у січні 1918 р. було вирішено скликати Всеукраїнський з'їзд селянських депутатів. Через недостатнє представництво (замість запланованих 300 прибуло лише 78 делегатів) зібрання селянських депутатів, яке відбулося 2—4 лютого (20—22 січня), було оголошено конференцією. Рішенням конференції було схвалено діяльність Народного секретаріату та до складу ЦВК рад України дообрано 20 депутатів.

Щоб остаточно зняти питання про легітимність радянської УНР було вирішено скликати II Всеукраїнський з'їзд рад. Його планували провести у Києві — столиці України. Описуючи ті події, М. Скрипник згодом відзначав: «Нарешті, після багатьох битв пролетарська червона гвардія наблизилася до Києва. Чудову столицю України... було здобуто не зразу. Коли радянські війська визволили столицю України, ВУЦВК і Народний секретаріат 8 лютого переїхали до Києва». Загалом Київ як природна національна столиця України ні в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) підкреслював: «Робітничо-селянська радянська влада правитиме з Києва».

Однією з цілей переїзду уряду до Києва була спроба більшовиків перебити українсько-німецькі переговори у Бресті. Завадити підписанню мирного договору між Центральною Радою УНР та країнами Четверного союзу не вдалося: угоду було укладено 9 лютого (27 січня). Одним із пунктів цієї угоди була військова допомога Центральній Раді. Тому Народний секретаріат у Києві не затримався. Уже наприкінці лютого радянський уряд України був змушений покинути Київ і переїхати спочатку в Полтаву, а потім у Катеринослав, де 17—19 березня й відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад.

Радянська влада в Києві проіснувала трохи більше двох тижнів. Через нетривалість перебування урядових структур радянської УНР у Києві детально зупинятися на цьому немає потреби. Хіба що зауважимо, що ставлення Київської ради робітничих депутатів до Народного секретаріату було прихильне, що дає підстави стверджувати, що більш-менш реальні важелі управління за урядом радянської УНР були визнані лише з цього часу. Це визнавали й самі тогочасні урядовці, зауважуючи, що саме після переїзду до Києва Народного секретаріату та президії ЦВК рад України вони «віднайшли, правда, на дуже короткий строк, справжню столицю, де відчували себе господарями становища».

Скликати такий бажаний для легітимізації радянської УНР II Всеукраїнський з'їзд рад вдалося лише 17—19 березня у Катеринославі (нині — Дніпро). Саме на цьому з'їзді була проголошена незалежність радянської УНР. Невдовзі після закінчення роботи з'їзду вищі урядові інстанції відбули до Таганрога, який і став останнім їхнім притулком аж до самоліквідації. Але говорити про реальне владарювання обраних на цьому з'їзді органів влади радянської України не доводиться: територію України вони не контролювали.

Народний секретаріат був центральною владою переважно на папері. Він не мав важелів впливу на місцеві ради. Наведемо такий показовий приклад. У новообраному на II Всеукраїнському з'їзді рад ЦВК та його президії найбільш конфліктним виявилось питання обрання уряду — Народного секретаріату, який мав управляти радянською Україною. На відміну від ЦВК, до його складу не увійшли ліві есери. Після переїзду вищих органів влади до Таганрога уряд України складався з дев'яти більшовиків та двох українських соціал-демократів. Уперше до складу уряду увійшли такі знакові в майбутньому для України фігури, як Андрій Бубнов (народне господарство) та Станіслав Косіор (колегія Народного секретаріату фінансів). Однак легітимність цього уряду поставили під сумнів ліві есери. У зверненні до військового комісара Таганрога за підписами В. Кареліна та В. Качинського, датованому 26 березня, керівництво лівих есерів звинуватило більшовиків у привласненні евакуйованих із Катеринослава цінностей і водночас заявило, що «ніякого секретаріату не було організовано ЦВК, а був організований якийсь секретаріат від партії більшовиків».

Умови існування вищих органів влади України і в період, що передував цій заяві, й без того були не найкращими — в Таганрозі на них не чекали, і тому, наприклад, голова президії ЦВК рад України В. Затонський був змушений мешкати і працювати на залізничному вокзалі. А після заяви лівих

есерів про привласнення коштів в того ж таки Затонського та в народного секретаря судових справ Лапчинського було проведено обшуки. Не менш принизливим для центральних органів влади було небажання коменданта Таганрога надавати вагон для урядової делегації, яка прямувала до Москви. Таке рішення комендант обґрунтував... наказом Володимира Антонова-Овсієнка (в офіційному листуванні того часу задля демонстрації «українського обличчя» цього діяча він означався як Овсієнко-Антонов), який на той час формально був народним секретарем з військових справ в українському уряді. Це питання довелося вирішувати через Антонова-Овсієнка, авторитет якого для коменданта полягав саме в тому, що він був військовим начальником. Ці обставини зайвий раз підкреслюють безсилля центральної радянської влади в Україні. Однак, як виявилось згодом, навіть така діяльність мала неабиякий вплив на суспільство.

«Вся влада місцевим радам!» (Владна система доби «перших совітів»)

Що ж становила собою «влада рад» у цей період і чи відповідала її форма баченню більшовицького керівництва? Пізніше реалізоване ленінське бачення підвладної більшовикам держави не мало нічого спільного із «владою рад» в її напіванархічній, позбавленій контролю з боку компартійних органів формі, якою вона була в перші місяці після Жовтневого перевороту. Сутність же наявної на початок 1918 р. системи радянської влади добре змалював перший народний секретар радянської України у військових справах В. Шахрай: «Була згода всіх товаришів більшовиків на створення Центрального виконавчого комітету й Народного секретаріату. Але як тільки справа доходила до того, що новий Совітський (мовою оригіналу — «Советский». — *Авт.*) уряд хотів дійсно стати

владю, отут і з'ясовувалося, що ці більшовицькі Совіти заперечували й посилалися на те, що вони вважають своїм урядом лише Совіт Народних Комісарів, що ніякого Українського виконавчого комітету вони й знати не хочуть. Кожен Совіт відстоював своє право на владу («вся влада місцевим Совітам»), от у цьому й полягало те важке положення Совітського уряду України, про яке я згадував раніше. Спиратися йому не було на кого, окрім Совітів, а Совіти, які ж самі й створили Центральний виконавчий комітет, не хотіли бути залежними від нього й не визнавали його». Власне кажучи, Шахрай саме із цієї причини на початку березня й відмовився від посади народного секретаря.

Інша справа, що саме таке «владне безсилля» Народного секретаріату парадоксальним чином сприяло зростанню популярності більшовиків у масах, або, говорячи іншими словами, вони не лише не позбавили, а й міцніше ствердили в українському суспільстві ілюзію народності радянської влади. Адже гасло «Вся влада радам!» перетворювалося на «Вся влада місцевим радам!» і освячувалося авторитетом більшовицької партії. Таке бачення радянської влади посилювали висловлювання більшовицьких керівників, на кшталт зроблених Сталіним на засіданні ВЦВК від 27 (14) грудня 1917 р.: «Зовсім неправильно також твердження Ради про централізм як пункт розходжень. Обласні центри, побудовані за типом Совітів Народних Комісарів (Сибір, Білорусія, Туркестан), зверталися в Совіт Народних Комісарів за директивами. Совіт Народних Комісарів відповів: ви самі — влада на місцях, самі повинні напрацювати директиви».

Для місцевих рад промовистим доказом прихильності більшовицького керівництва до гасла «Вся влада місцевим радам» стала постанова Раднаркому, у якій йшлося про податкові повноваження рад: «Совіт Народних Комісарів звертає увагу всіх місцевих рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на те, що вони, як влада на місцях, мають також

і податкові права», і далі йшлося про можливість забезпечувати місцеві потреби «шляхом введення місцевих податків». На випадок саботажу місцевих підприємців, які, власне, і мали такі податки платити, РНК ухвалив постанову, у якій відзначалося: «Місцеві Совети мають право вживати до таких підприємців усі заходи впливу аж до конфіскації належних їм підприємств». Надання таких повноважень було, здавалося б, яскравим свідченням реальної прихильності до гасла «Вся влада місцевим радам» і тому збільшувало авторитет більшовизму в активній частини суспільства.

Пропаганда цього гасла більшовиками допомагала їм витіснити з рад представників інших партій і, що було особливо важливим на тому етапі, вкупі з декларуванням ідеї про зрівняльний розподіл землі, збільшувала їхній авторитет серед селянства. Як висловився на VII (екстреному) з'їзді РКП(б) (березень 1918 р.) Давид Рязанов, такі «колосальні амплітуди, які описує політика ЦК», суперечили програмним засадам більшовизму. Сприймаючи, можливо, ленінську тактику як реальну зміну програмних засад, він цілком слушно зауважив: «Тов. Ленін та частина партії, яка йшла за ним, вирішила спиратися на селян... Толстой пропонував влаштувати Росію по-мужицьки, по-дурному, Ленін — по-мужицьки, по-солдатськи».

Однак, як показала практика, саме така тактика, а не традиційні для «пролетарської» партії сподівання на західноєвропейський пролетаріат, потребу чого пропагував й Д. Рязанов, дозволили більшовикам не лише зберегти владу в Росії, а згодом і захопити її в Україні. Адже в результаті реалізації гасла «Вся влада радам на місцях!» населення стало набагато ближче до реальної влади, що не могло не сподобатися його активній частині, яка й брала на себе владні функції. А це сприяло збільшенню впливу більшовицької партії. Спільний похід німецьких та українських військ, які ці повноваження безцеремонно забірали, а згодом і почали повертати поміщиків, лише посилював симпатії суспільства до більшовиків. Микола Скрипник мав

рацію, коли, характеризуючи перспективи радянської влади в Україні на II Всеукраїнському з'їзді рад, зауважував: «Вона не загине тут, бо робітники і селяни на власному досвіді переконалися в необхідності для них совітської влади».

Нетривалість радянської влади 1918 р. і, відповідно, той факт, що непопулярні рішення з комуністичного будівництва навіть не починали впроваджувати в життя, а «народні» гасла, які взяли на озброєння більшовики, виглядали як їхні програмові засади, спричинилися до того, що авторитет радянської влади почав зростати навіть серед селян. Щоправда, в короткотерміновій перспективі більшовикам не вдалося заручитися широкою підтримкою народних мас. В. Шахрай зауважував: «Українські маси або були на боці ради, або залишалися на стороні, з підозрою поглядаючи на ті події, що творилися у них на очах». Причина цього проста: щоб продемонструвати себе у привабливому вигляді перед українськими селянами на початку 1918 р., у більшовиків не вистачило ані часу, ані засобів впливу. Але згодом, особливо з періоду гетьманського перевороту, ситуація почала змінюватися. Адже навіть селянам було добре відомо (а більшовики не забували про це нагадувати), що німецько-австрійська армія, яка сприяла поновленню поміщицького землеволодіння, прийшла до України на запрошення Центральної Ради.

Головним чинником поширення більшовицького впливу була демобілізація солдатів — вихідців з українського села. Саме вони несли інформацію про тотожність більшовицької програми народним устремлінням, чому сприяли як рішення ленінського Раднаркому з надання низам суспільства реальних прав (насамперед — на землю), так і їхнє реально вороже ставлення до «гнобителів». Це могло сприйматися навіть як послідовні дії у вирішенні національного питання, адже серед «гнобителів» фактично не було українців.

Більшовики намагалися довести (й почасти успішно), що вони органічну для українців єдність національного і соціального

зберігають (не порушуючи національних прав, дбають про соціальні), тоді як «радівці» через свою «буржуазність» не лише не борються за соціальні права, а й фактично порушують національні (лякали відновленням влади російських поміщиків).

Якщо порівняти радянську владу початку 1918 р. з тією ж таки радянською владою більш пізнього періоду, то побачимо величезну різницю. Після опанування більшовиками ситуації головна риса радянської влади полягала в тому, що, попри часткове збереження своїх початкових форм, вона мала жорстко централізований характер і була побудована «згори донизу». Тоді як наприкінці 1917 — на початку 1918 р. було інакше: найактивніші діячі рад формували реальну владу на місцях, а центральна влада не була «обов'язковою». Як згодом образно зауважив з цього приводу один із керівників КП(б)У перших років її існування Емануїл Квірінг, «то був період, коли ми мали республік маже стільки, скільки було губернських міст». Втім, губернськими містами це не обмежувалося, тому слова М. Скрипника актуальні й для нашого дослідження: «Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї різноманітності: на історії, напр., радвлadı у Старобільську, де була власна Рада Народних Комісарів, чи у Сумах, що мали власний радянський Народній секретаріат».

Отже, на початку 1918 р. більшовицьке керівництво ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього. За допомогою взятих на озброєння народних гасел та збройних загонів із Росії (за великим рахунком, мешканців України один на одного нацькувати ще не вдалося) більшовики планомірно, в міру радикалізації суспільства, починали опановувати ради «зсередини». В Україні, яка з початком Російської революції вирізнялася потужністю національно-визвольного руху, однією з головних передумов була правильна тактика в національному питанні. Більшовицькі керманічі 1917 — початку 1918 р. врахували це повною мірою. Як цілком слушно відзначав М. Равич-Черкаський, «для

тов. Леніна національне питання є містком, прокладеним від пролетаріату до сердець багатомільйонного селянства».

В Україні протягом цих місяців сягнула свого апогею руйнація колишньої системи влади, найпоказовішим прикладом якої в Росії став Жовтневий переворот. Така руйнація безпосередньо вплинула на падіння чи не останнього легітимізованого органу влади колишньої Росії — Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріату. Це стало результатом радикалізації вимог народних мас і насамперед стомлених війною солдатів.

Більшовики взяли на озброєння найпопулярніші та найрадикальніші гасла. Успішності й органічності такого «перехоплення гасел» сприяло те, що частина програмових засад більшовиків справді збігалася з народними вимогами. Перш за все це стосувалося ліквідації поміщицького землеволодіння та реквізиції великих промислових підприємств. Це був момент найвищої за весь період 1917—1920 рр. згоди між народними масами та більшовицьким керівництвом на території України. Якщо для перших реалізація названих вимог задовольнила головні їхні прагнення, то для інших це був лише перший крок до комуністичної революції. На території України другого кроку, тобто впровадження своєї справжньої програми дій, більшовики просто не встигли зробити — їх витіснила з України австро-німецька армія. Значна частина більшовицьких керманічів пов'язала свою поразку в Україні з «надмірною» увагою до національного питання та вирішила уникнути цього в майбутньому.

Казус Кривдонбасу: до обставин появи та зникнення ДКР (лютий—квітень 1918 р.)

У попередніх підрозділах зверталася увага на публічне використання та формальне втілення більшовицьким керівництвом

не властивих програмним засадам більшовизму соціальних та національних гасел. Метою тих дій було захоплення, збереження і зміцнення влади. Було також проаналізовано уявлення більшовицьких плановиків про майбутній державний устрій, розглянуто специфіку системи рад наприкінці 1917 — на початку 1918 р., яка й зумовила збільшення авторитету більшовиків в українському суспільстві. У контексті теми нашої книги — «Ілюзії та катастрофи “комуністичного раю”» — висвітлення передумов та першого етапу формування більшовицької влади в Україні можна було б цим обмежити. Однак розпочата Росією 2014 р. збройна агресія проти України актуалізувала ще одну сторінку історії, яку міфологізували та активно використовують у своїх цілях російські окупанти та їхні прибічники з-поміж громадян України. Йдеться про короткотермінове існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Нерідко застосовуються інші назви цього утворення — «Донецька республіка», Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР), «Республіка рад Донецько-Криворізького басейну», «Донкривбас», «Кривдонбас». Остання назва широко використовувалася при описі цих подій у 1920-х рр.

У контексті визначеної нами теми фактор позанаціонального Кривдонбасу, як і інших радянських утворень, що були проголошені в Україні на початку 1918 рр., не відіграв якоїсь важливої ролі. Та й керівництво радянської УНР до таких утворень ставилося з розумінням, визначаючи їх як автономні частини України. Приміром, у рішенні II Всеукраїнського з'їзду рад від 18 березня 1918 р. ішлося про «вільні міста і республіки як автономні частини Української Радянської Федеративної Республіки».

Існування різноманітних позанаціональних радянських республік не було винятково українською особливістю. Радше навпаки — на початку 1918 р. це було характерною для тогочасної радянської системи рисою, своєрідною «хворобою зростання». Так, лише на Північному Кавказі 1918 р. у той чи

інший час існували Донська, Кубанська, Чорноморська, Кубансько-Чорноморська, Північно-Кавказька радянські республіки, Терська народна радянська республіка та радянське Ставропілля. Сьогодні історія жодного з цих утворень не лише не використовується для сучасних політичних маніпуляцій, а й взагалі перебуває на далеких манівцях історичних досліджень. З Кривдонбасом з усіх сторін ситуація протилежна. Тому виникла потреба й нам звернути увагу на це питання.

Донецько-Криворізька республіка була створена 12 лютого (30 січня) 1918 р. на IV з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну. Сам факт проведення вже IV з'їзду рад цього регіону свідчить про те, що це утворення з'явилося не на порожньому місці. Загалом ідея адміністративного виокремлення Донецького вугільного басейну та Криворізького рудного району в тому чи іншому вигляді виникла ще в царські часи. У її основі стояли економічні потреби. Радою з'їздів гірничо-промисловців півдня Росії, центр якої був розташований у Харкові, такий крок розглядався як один із шляхів поліпшення умов для розвитку промисловості в цьому регіоні.

Поширенню ідеї виокремлення Донкривбасу сприяла ухвалена 4 серпня 1917 р. «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», згідно з якою «донкривбасівські» Катеринославська та Харківська губернії не входили до складу підпорядкованих Генеральному секретаріату територій, тобто не визнавалися частиною України. У тому ж таки серпні 1917 р. відбулася конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну, на якій було засновано регіональний комітет на чолі з Федором Сергєєвим (Артемом). Комітет мав спрямовувати діяльність більшовиків на українському Лівобережжі, яке, в тому числі й унаслідок впровадження «Тимчасової інструкції», Україною він не вважав. Після III Універсалу, за яким Катеринославська та Харківська губернії становили частину України, питання про виокремлення Донкривбасу актуалізувалося: визнання

Центральною Радою нелегітимним Жовтневого перевороту не могло не викликати спротиву обласного комітету рад Донецько-Криворізького басейну, де більшовики на той час мали вже перевагу.

Пропозиції щодо виокремлення лунали на III обласному з'їзді рад, що відбувся у Харкові у грудні 1917 р. Однак тоді вони не були реалізовані. Натомість, як уже згадувалося вище, делегати обласного з'їзду, з'єднавшись із пробільшовицькими втікачами з київського Всеукраїнського з'їзду рад, оголосили про створення радянської України та обрали ЦВК рад України. Щоправда, безслідно намір виокремитися не зник. Окремим пунктом таки було ухвалене рішення «Про Донецько-Криворізький басейн», у якому йшлося про потребу адміністративної «єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки».

На IV з'їзді робітничих рад Донецько-Криворізького басейну 10—12 лютого (28—30 січня) 1918 р. роль першої скрипки знову відігравали більшовики. За півтора місяця, що минув від часу III з'їзду, політична ситуація змінилася. Перманентні й такі, що ледь не дійшли до серйозного збройного протистояння суперечки з ЦВК рад України далися визнаки. На IV з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну було затверджено запропоновану більшовиками резолюцію про виділення Донецько-Криворізької Республіки, у якій, зокрема, наголошувалося: «У міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усупільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні. Донецький і Криворізький басейни як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи

влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської Республіки».

Під час роботи з'їзду йшлося про те, що утворювана республіка має бути складовою радянської Росії, але в резолюції про це не йшлося. Миколу Скрипника, який запропонував, щоб у рішенні з'їзду було зазначено про належність ДКР до України, затаврували як українського націоналіста. 14 (1) лютого на засіданні обласного комітету рад було формально уточнено відносини Донкривбасу з ленінським Раднаркомом та радянською УНР. Було відзначено, що РНК «Донецького та Криворізького басейнів зобов'язаний впроваджувати в життя декрети народних комісарів Російської Республіки». ЦВК рад України був означений як орган, що є паралельним до обласного комітету Донкривбасу. Така собі «децентралізація».

Не зайве буде підкреслити, що вказане рішення про утворення ДКР приймалося без участі селянських депутатів, тоді як саме сільське населення становило більшість у регіоні. Своєю чергою, серед сільського населення абсолютну більшість становили українці. Щоб у майбутньому легітимізувати радянську владу і своє керівництво краєм, учасники з'їзду одноголосно схвалили пропозицію про те, «щоб найближчий з'їзд був спільним із селянськими депутатами». 14 (1) лютого було обрано Раду Народних Комісарів ДКР, яку очолив Артем.

Керівники новоутвореної ДКР жили у світі своїх уявлень, які часом зовсім не відповідали дійсності. Серед них набула поширення думка про своєчасність виокремлення Донкривбасу від України з міжнародних причин. Як відзначалося у протоколі об'єднаного засідання Харківського губернського та Донецько-Криворізького обласного комітетів, нарком ДКР у справах управління Семен Васильченко вказував, що Брестський мир є «простим папірцем, який нікого ні до чого не зобов'язує. Щасливий фінал для місцевої радянської влади оратор бачить у тому, що нещодавно проголошено Донецьку республіку. Дія того пункту мирного договору, що

Артем (Федір Сергєєв)

стосується України, природно, не поширюється на Харків та Донецький басейн». Щоправда, незабаром риторика була змінена. Після того як стало зрозуміло, що такі фантазії жодним чином не співвідносяться з реальністю, той же Васильченко заявив, що «Брестський мир — це загибель революції». Втім, в обох випадках від його поглядів нічого не залежало.

Проголосивши ДКР, її керманічі мали певні уявлення про межі території, якою збиралися керувати. Щоправда, говорити про якісь реальні кордони Кривдонбасу було неможливо хоча б тому, що фактично в кожному радянському регіоні влада належала місцевим радам, які нікому не підпорядковувалися. Цілком слушно згодом зауважив М. Скрипник: «І ЦВИК Кривдонбасу, і його Раднарком лишилися тільки організаційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та інші жили своїм окремим самостійним власним життям і майже не визнавали свого центру». Тобто, кажучи про «територію ДКР», слід розуміти, що йдеться лише про бачення кордонів керівництвом цього утворення. І навіть про умовне визнання таких зазіхань якою-небудь

іншою стороною, в тому числі і ленінським Раднаркомом, мова не йшла.

Керівництво ДКР претендувало на такі території: «Західні кордони Харківської і Катеринославської губ., включаючи залізничну частину Криворіжжя Херсонської губ та повіти Таврійської до перешийка — завжди були і будуть західними кордонами нашої республіки. Азовське море до Таганрога і кордони вугільних округів Донської області по лінії залізниці Ростов—Воронеж до станції Ліхая, західні межі Воронежської і південні Курської губерній замикають кордони нашої республіки» (див. вклейка, рис. IV).

Таким чином, окрім українських губерній, керівництво ДКР збиралося включити до свого складу ще й частину Області Війська Донського. Це виглядало цілком логічно, якщо взяти до уваги той факт, що в основу вказаних територіальних фантазій було покладено економічний фактор за повної відмови від національного. Інакше кажучи, ця «республіка» не мала національного коріння. Ось, наприклад, слова зі статті наркома юстиції Кривдонбасу Віктора Філова, одного з найбільш затятих апологетів ДКР: «Виділення Донецького та Криворізького басейнів в автономну одиницю — Донецьку Республіку Совітів — знаменувало собою торжество економічного принципу федерації на противагу принципу національному».

У цій же статті Філов відзначав, що наміри включити ДКР на правах автономії до складу радянської України були по суті спробою знайти компроміс між національним і економічним критеріями. Інакше кажучи, В. Філов визнавав, що якби в основу виділення регіонів брався національний критерій, то не лише про виокремлення Донкривбасу, а й навіть про його автономію у складі України не мало б ітися. Переважання українців в умовній ДКР не заперечувалося й іншими керівниками ДКР. Цей критерій просто не брався до уваги. Формально керівники ДКР такі підходи обґрунтовували «марксистським» світобаченням: мовляв, час національних держав минув.

Більшовицький центр інакше трактував марксизм і, відповідно, федералізм, з яким формально був вимушений погодитися. Загальною була настанова на централізацію. Якщо через певні обставини там і погоджувалися на відокремлення, «федерування» чи автономію якоїсь частини колишньої Російської імперії, то за критерій такого відособлення визнавався лише національний чинник. У зверненні контрольованого більшовиками III Всеросійського з'їзду рад з'їзду від 28 (15) січня відзначалося: «Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських, і селянських депутатів вітає і всіляко схвалює національну політику Уряду Народних Комісарів, спрямовану на проведення в життя принципу самовизначення народів, що розуміється в дусі самовизначення трудових мас усіх народностей Росії». Уявлюваний результат такого відособлення відобразився у відповідній резолюції з'їзду: «Російська Соціалістична Совітська Республіка утворюється на основі добровільного союзу народів Росії як федерація совітських республік цих народів».

Цікаво, що складовою частиною цієї федерації на III Всеросійському з'їзді рад вбачалася не лише Україна, а й Фінляндія. У заключному слові до з'їзду голова Раднаркому радянської Росії В. Ленін зауважував: «Ми бачимо, що наші ідеї перемогли в Фінляндії, на Україні [...] найвеличніший результат очевидний — перемога революції і об'єднання переможців з нами в одну могутню революційну федерацію».

На перший погляд, згадана вище резолюція вказувала на те, що федерування чи автономія мають відбуватися саме на національній основі. Але таке розуміння федерації не було єдиним. Адже в тексті рішень з'їзду містилися ще й вказівки на незаперечні повноваження місцевих рад, вказувалося, що центральною владою «не повинні бути порушуваними права окремих областей, що вступили у федерацію». Не додали чіткості й слова Й. Сталіна про те, що «запропонована резолюція не є законом, а лише окреслює загальні засади майбутньої конститу-

ції Російської Федеративної Республіки». Інакше кажучи, суб'єкти федерації потрібно було ще створювати, а принципи створення не були безпечно визначені. Власне, саме через таку невизначеність, до якої додалося своєрідне трактування міжнародної політики, і стало можливим утворення ДКР.

Але Кривдонбасом за подальшої відсутності чіткого критерію утворення суб'єктів федерації справа обмежитися не могла. Зокрема, постало питання утворення Московської області як суб'єкта федерації (до березня 1918 столиця радянської Росії була в Петрограді). Такі наміри були рішуче заперечені більшовицьким центром, який «економічний» принцип федерування категорично не сприймав. Ось як наприкінці березня 1918 р. схарактеризував ситуацію член Наркомату колегії внутрішніх справ радянської Росії Мартин Лацис: «Згідно з постановою III Всеросійського з'їзду рад Росія визнана Федеративною Совітською Республікою. Це згідно з постановою. Насправді ні під час з'їзду, ні тепер ця форма управління хоч якось ясно не склалася. Кожен тлумачить справу так, як йому заманеться, оскільки з'їзд не дав конкретних вказівок. І ось тепер справа доходить до абсурду. Вкажу на приклад Московської області. Ця область, за планом організаторів, сама складає федерацію 14 губернських совітів. Кожна губернія має свій Совітський уряд — Совіт Народних Комісарів. А сама Московська область входить до складу Російської Федеративної Совітської Республіки. Виходить федерація — федерацій. Якщо ми до цього додаємо довільність об'єднання цих 14 губерній, то отримуємо абсурд федералізму».

ДКР як суб'єкт федерації мав такі ж самі перспективи, як і Московська область. Але, незважаючи на несприйняття пропагованого «кривдонбасівцями» економічного федералізму, лєнінський Раднарком, сподіваючись, що розпочатий наступ Німеччини не зачепить схід України, у лютому — на початку березня 1918 р. зробив певну паузу у визначеннях території радянської України. У своїй правоті з територіального

питання були переконані як представники радянської УНР, так і керівництво ДКР.

Ситуація змінилася після укладення 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору між Росією та країнами Четверного союзу. Однією з його умов було виведення російських військ із території України і укладення миру з УНР. Гра в окрему ДКР втратила сенс і могла завадити Кремлю. ЦК РКП(б) на засіданні від 15 березня 1918 р. дав чітку директиву: Донецько-Криворізький басейн входить до складу України. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема (Ф. Сергєєва) було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17—19 березня 1918 р.). Тоді ж була проголошена і незалежність радянської України. Незабаром після цього радянська влада на території України була остаточно ліквідована. Владні органи ДКР ще певний час існували і навіть 8 квітня переїхали з Харкова до Луганська, але формально вона тепер була частиною радянської України. Після II Всеукраїнського з'їзду рад зі складу Раднаркому ДКР вийшли непримиренні супротивники приєднання до радянської України Семен Васильченко, Віктор Філов та Михайло Жаков. Ті ж, що залишилися (див. вклейку, рис. V), вже після нового опанування більшовиками України наприкінці 1918 — на початку 1919 р. фактично всі увійшли до складу урядових структур радянської України.

Щоб зняти питання про засади для можливого федерування, нарком у справах національностей радянської Росії Й. Сталін дав інтерв'ю газеті «Правда», яке було опубліковане 3 та 4 квітня 1918 р. Він категорично заперечив як економічний, так і географічний федералізм, наголосивши, що це не має нічого спільного з рішеннями III Всеросійського з'їзду рад: «Очевидно, що суб'єктами федерації повинні бути і можуть бути не всякі ділянки й одиниці і не всяка географічна територія, а лише певні області, що природно поєднують у собі особливості побуту, своєрідність національного складу і деяку мінімальну цілісність економічної території. Такими

є Польща, Україна, Фінляндія, Крим, Закавказзя (причому не виключена можливість, що Закавказзя розіб'ється на ряд певних національно-територіальних одиниць, на кшталт грузинської, вірменської, азербайджансько-татарської та ін.), Туркестан, Киргизький край, Татаро-Башкирська територія, Сибір і т. ін.».

Примара реальної федералізації лякала керівництво РКП(б). Надалі воно рішуче клало край будь-яким спробам втілення в життя економічної регіоналізації, адже це суперечило централізаторській суті більшовицького режиму. Формальні підстави для таких спроб були ліквідовані з ухваленням Конституції радянської Росії у липні 1918 р. Зокрема, стаття 2 цього документа звучала так: «Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік».

Поширене в публіцистиці твердження про те, що ДКР було ліквідоване начебто рішенням Ради праці та оборони РСФРР від 17 лютого 1919 р., не має підстав. Та резолюція звучала так: «Прохати тов. Сталіна через бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу». «Бюро ЦК», тобто оргбюро ЦК РКП(б), займалося партійними і кадровими справами, і його рішення аж ніяк не могли щось безпосередньо змінити у державному будівництві. Насправді у цьому рішенні йшлося про скасування скликання відповідної обласної партійної (навіть не радянської!) конференції, яка була запланована на 20 лютого. Більшовицька партія була побудована на засадах «демократичного централізму», її регіональні органи беззастережно підкорилися рішенню центру. До того ж, якщо повернутися до процитованого рішення, слід відзначити, що поняття «прохання» і «постанова» чи «резолюція» (тобто законодавчий акт) далеко не тотожні. Тобто мова йшла передусім про недопущення розмов про відновлення чогось подібного до ДКР, а не про її «ліквідацію».

Загалом, щоб щось «ліквідувати», його потрібно «мати». Не існує жодного факту, що свідчив би про існування чи

хоча б проголошення ДКР після другого опанування більшовиками України. Це, звичайно, не означає, що не існувало ідеї поновлення ДКР. Відповіддю на такі наміри і були слова з адресованої Ізраїлю Кулику в Курськ телеграми Й. Сталіна, датованої 22 грудня 1918 р.: «Жодного Кривдонбасу не буде і не має бути. Час кинути займатися дурницями».

Таким чином, ДКР припинила своє існування навесні 1918 р. і більше не відновлювалася. Сама ідея існування Донкривбасу як суб'єкта федерації засадниче суперечила більшовицькому централізму.

Залишаючись прихильником жорсткого централізму, більшовицькі керманічі були змушені рахуватися з потужним національно-визвольним рухом. Тому вони змирилися з існуванням радянських утворень у національних формах. У формальний більшовицький дискурс було введено таке лайливе до революції поняття, як «федерація». Щоправда, реальний зміст цієї дефініції істотно змінився. Тепер він став тотожним тому поняттю, що раніше позначалося як «обласна автономія», можливість впровадження якої більшовицькі керманічі неодноразово відзначали. Інакше кажучи, були внесені зміни у форму планованого державного устрою, а його централізаторська сутність не зазнала змін.

Навіть при визнанні права на федерацію лише за національними одиницями нетривалий час (приблизно місяць) більшовицький центр не заперечував проти існування ДКР. Така невизначеність була викликана сподіваннями, що німецько-австрійське військо не буде займати Донкривбас. Ці сподівання виявилися марними. Ідея заснованого на економічних особливостях федералізму навіть з тактичної точки зору не виправдала себе і тому про повернення до неї не могло бути й мови. Донкривбас навіть у межах пропагованого більшовиками «комуністичного раю» не був ілюзією, оскільки виникнення подібних республік було незапланованим тимчасовим вивертом долі у період між породженою зни-

щенням попереднього ладу анархією і першими кроками з будівництва комуністичної моделі.

У випадку з Донкривбасом вкотре виявилася та риса більшовицьких керманічів, яку знаний російський вчений О. Ахієзер означив як «найбільший секрет більшовизму». На думку науковця, цей секрет «полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали керівною партією, вихоплюють із навколишньої дійсності та перетворюють на визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади». Слід хіба що уточнити, що зазначене вміння було їм властиве і перед захопленням влади.

У подальшому, у тому числі й під час усіляких відступів від комуністичного будівництва, питання про засновану на економічних засадах федерацію ніколи навіть не ставили на порядок денний.

«ЗАПАМОРОЧЕННЯ
ВІД УСПІХІВ»:
НЕГАТИВНИЙ ДОСВІД
РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ
ДОКТРИНИ В УКРАЇНІ
(СІЧЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1919 Р.)

Перший прихід радянської влади в Україну припав саме на час максимальних поступок із боку більшовиків, в тому числі й у національному питанні. На програмні (не декларативні) засади більшовизму навіть цілком освічені діячі з-поміж їхніх опонентів не звертали уваги. Тому більшовики здобули симпатії частини суспільства, а багато прихильників Української революції вбачали в них менше зло. Характерними в цьому сенсі є висловлювання відомого українського громадського діяча Євгена Чикаленка. Навіть після згадування усіх жахів, що творили більшовики в Києві під час захоплення міста в січні 1918 р., у червні цього ж року він писав у своєму щоденнику: «Тепер все це забулось, і грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, лучче було за боль-

шевиків, що, може, якось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?» З часом подібні настрої зміцнилися. У серпні 1918 р. він майже позбувся сумнівів щодо доцільності лояльного ставлення до Кремля: «Дякуючи большевицькому перевороту, повсталася самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава».

На час другого наступу більшовиків на Україну як внутрішньоросійська, так і українська, а також міжнародна політична ситуація відчутно змінилася. У Росії зміцнилася влада більшовицької партії, керівництво якої вже цілковито опанувало державний апарат, розпочало перехід до комуністичних методів управління економікою і створило численну армію. Головним чинником міжнародного впливу стала поразка Німеччини та сподівання на швидку революцію у країнах Західної Європи. Внаслідок цього більшовики перетворювалися з «оборонців», якими, за висловом В. Леніна, вони були на початку 1918 р., на «нападників»: «світова революція» здавалася недалеким майбутнім, а стрімке втілення на практиці комунізму — своєчасним. Але не меншою мірою на обрання нової лінії поведінки щодо України вплинула оцінка Кремлем внутрішньоукраїнської ситуації.

На погляд компартійного центру, однією з найбільш різких змін в Україні стало послаблення взаємозв'язку між національним та соціальним при пріоритетній цінності останнього. Результатом запрошення Центральною Радою Німеччини та Австро-Угорщини до України стало відновлення поміщицького землеволодіння й ліквідація радянської влади, яка тоді ще була непідконтрольна більшовицькому центру. Відновлення старих порядків викликало обурення селян, яке, звичайно ж, мало соціальний характер, оскільки українська державність зберігалася. Промовистою характеристикою суті цих змін в уявленнях більшовицького керівництва є слова В. Леніна з виступу на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919 р.): «Україна

відокремлена була від Росії винятковими умовами, і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий».

На початку 1919 р. більшовиків в Україні часто зустрічали як визволителів. Характеризуючи успіхи своєї партії періоду січня—лютого 1919 р., член ЦК КП(б)У Олексій Іванов у березні 1919 р. образно відзначив: «Куди приходять червоноармієць із штиком, там селянин стає більшовиком». На той час в очах широких мас більшовики уособлювали єдність національного і соціального, тому оволодіти Україною їм вдалося досить просто, без залучення значних військових сил.

Володимир Ленін, 29 березня 1919 р.

Другий період більшовицького панування в Україні був тривалішим від першого — близько восьми місяців. Підхід до розв'язання знакових проблем цього разу істотно відрізнявся від використовованого наприкінці 1917 — на початку

Олексій Іванов, 1919 р.

1918 р. Перебіг подій засвідчив, що в Україні свої ключові наміри 1919 р. більшовикам реалізувати не вдалося. При цьому власне український чинник, який спочатку був украй сприятливим для них, зрештою став на заваді поширенню «світової революції» та спричинив втрату України. Ключову роль у цьому відіграло суспільство, насамперед селянство. Що сталося в Україні 1919 р.?

**Вплив сформованих уявлень про більшовизм:
стрімке захоплення України «червоними»
та формування владної вертикалі
(січень—березень 1919 р.)**

Як ЦК РКП(б), так і ЦК КП(б)У восени 1918 р. бачили майбутнє України лише в складі Росії. З огляду на те, що хоч

і з допомогою Німеччини, але саме під національними гаслами відбувалося вигнання більшовиків з України навесні 1918 р., пересторога переважної більшості компартійних діячів до всього національно-українського посилилася. Однак у питанні про доцільність повстанської боротьби такої однастайності не існувало, що стало основним пунктом суперечностей між «лівими» та «правими» в КП(б)У від часу її організаційного оформлення (липень 1918 р.). «Праві» всі свої сподівання покладали на зміну міжнародної ситуації та збройну підтримку російської Червоної армії. Натомість «ліві», які здобули невелику перевагу на I з'їзді КП(б)У, вважали ситуацію в Україні вибухонебезпечною й відстоювали вимогу якомога швидше підняти повстання. Саме представники «лівих» очолили як ЦК КП(б)У (див. вклейка, рис. VI) (Г. П'ятаков), так і Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК, А. Бубнов), який мав керувати повстанням.

Юрій П'ятаков

Андрій Бубнов

Розпочатий у липні 1918 р. загальний страйк залізничників в Україні прискорив офіційне оголошення початку повстання, рішення про яке 5 серпня 1918 р. ухвалив ВЦВРК. Але повстання зазнало поразки і влада в КП(б)У перейшла до «правих». На II з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17—22 жовтня 1918 р., було ухвалено резолюцію, у якій відзначалося: «Партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б втягти робітників України та Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії». Наголошуючи на необхідності підпільної боротьби, загальним завданням якої «є об'єднання Радянської України з Радянською Росією», з'їзд водночас констатував: «В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу».

З резолюцій II з'їзду КП(б)У можна зробити висновок, що більшовицькі керманічі вже й не думали відроджувати ілюзію української державності, а національне питання вважали «зжитим». Але ситуація в Україні розвивалася непередбачувано для Кремля та більшості керівників КП(б)У. Як зауважував у написаній 15 грудня 1918 р. передмові до своєї книги «Революція на Україні» В. Шахрай, який був народним секретарем військових справ у першому уряді радянської України, більшовики в Україні «піднімали повстання тоді, коли воно закінчилося «пшиком», незважаючи на запевнення, що чекати більше не можна ні хвилини (серпень); 2) повстання спалахнуло тоді, коли його менш за все очікували, підняте тими, кого давно вже проголосили політичними мерцями. Довелося заднім числом надолужити втрачене».

Отримуючи різні дані про ситуацію в Україні, ЦК РКП(б) певний час вважав за доцільне утриматися від прямого

втручання в українські справи. Водночас із підтримкою позиції правих у КП(б)У більшовицькі керівники вели перемовини з представниками Українського національного союзу, на базі якого 14 листопада 1918 р. було створено Директорію УНР. Сприяючи плеканню сподівань на невтручання в українські справи, Кремль почав підготовку збройних сил для наступу на Україну. 23 жовтня 1918 р. було ухвалено наказ про створення Резервної армії в складі трьох дивізій на кордоні з Україною. Вона мала підпорядковуватися безпосередньо головнокомандувачеві військових сил РСФРР Інгвару Вацетісу. Мета створення цієї армії остаточно була визначена 9 листопада 1918 р. — після передавання до її складу двох українських дивізій. У свою чергу ці українські дивізії за наказом ВЦВРК від 22 вересня 1918 р. були створені з повстанських загонів, що перебували на нейтральній території на кордоні Росії та України.

11 листопада, за твердженням В. Антонова-Овсієнка, Раднарком РСФРР дав Реввійськраді РСФРР директиву в десятиденний строк «почати наступ для підтримки робітників та селян України, які повстали проти гетьмана». Але аналіз співвідношення сил, зроблений командуванням Червоної армії на спільному засіданні з представниками КП(б)У (І. Вацетіс, Й. Сталін, М. Скрипник, Я. Епштейн (Яковлев), В. Затонський, В. Антонов-Овсієнко), що відбулося того ж дня, виявив досить невтішну для більшовиків картину. За результатами обговорення головнокомандувач збройних сил РСФРР І. Вацетіс дав зрозуміти, що вважає активні дії в Україні несвоєчасними. Однак директива про підготовку походу на Україну не скасовувалася. 17 листопада, як відзначав у листі до В. Леніна В. Антонов-Овсієнко, на території Росії «сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський». Головнокомандувачем військ Курського напрямку став В. Антонов-Овсієнко. 18 листопада за підписом І. Вацетіса була

надіслана директива керівництву Південного фронту, в якій, зокрема, зазначалося: «Політичне становище владно потребує нашого енергійного просування в найближчі дні на Україну в харківському напрямку, для цієї мети створюється південніше Курська загін під керівництвом Володимира Олександровича Антонова».

13 листопада 1918 р., після того, як Німеччина визнала поразку в Першій світовій війні й там відбулася революція, Всеросійський ЦВК видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними». Разом із цим зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів». Зазначимо, що в цій постанові знову акцентувалася увага на принципі, який на той час уже не був популярним серед більшовиків щодо України, а саме — на праві націй на самовизначення. Таким чином, з огляду на реалії, в більшовицький дискурс була повернена ідея української радянської державності.

Водночас з цими міжнародними подіями активізувалася діяльність «лівих» з керівництва КП(б)У. Вони бажали терміново долучитися до боротьби за оволодіння повстанською масою. Адже по суті справджувалася оцінка Г. П'ятова, висловлена ним на вересневому 1918 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Селянство налаштоване нині так революційно, як ніколи, і готове зі зброєю в руках битися за радянську владу, яка вже дала йому землю: воно не завойовує нового, а захищає ту землю, яку вже отримало». Щоправда, захищати національну

державність у вересні 1918 р. ще не було потреби, тому національні гасла тоді ще були не на часі.

Після проголошення 14 листопада курсу Української Держави на федерацію з найбільшовицькою Росією національно-державний чинник знову став актуальним. Поновлення в Україні свого радянського центру створювало б у народних мас ілюзію про визнання і підтримку більшовиками органічної для українців єдності національного і соціального. Тому в датованій другою половиною листопада 1918 р. доповідній записці до ЦК РКП(б), оригінал якої, як зауважив пізніше В. Затонський, ймовірно, «був підписаний, як більшість паперів того періоду, П'ятаковим та мною», йшлося про потребу створення радянського всеукраїнського центру, відсутність якого «дає можливість петлюрівцям певною мірою залучати на свій бік ті селянські елементи, котрі незадоволені режимом гетьмана, але недостатньо свідомі для того, щоб розібратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом». Після аналізу ситуації в Україні у цій же записці підкреслював: «За такого політичного становища вкрай важлива ясність постановки всіх політичних питань. Совітський центр повинен був з'явитися при першій же нагоді, але цього не зроблено до цього часу, що є нашим серйозним упущенням».

Близький на той час за поглядами до П'ятокова та Затонського В. Антонов-Овсієнко у зверненні до В. Леніна від 22 листопада 1918 р. зауважував: «Я вирішив іти вперед. Зараз можна великими (та зухвалими) руками взяти те, що згодом доведеться брати лобом». Як згадував Затонський, Сталін у відповідь на такі звернення якимось сказав: «Та заспокойтеся ви там: старий (тобто Ленін. — Авт.) сердиться». Однак Кремль таки прислухався до цих звернень. Щоправда, з огляду на політичну ситуацію та настрої мас, для опанування України йому знову довелося відновити українську радянську державність.

В Україні на той час уже вирувало повстання під проводом Директорії. Більшовицькі керманічі усвідомили, що наміри

«правих» захопити Україну «в слушний момент» військами російської Червоної армії можуть виявитися нездійсненними, оскільки силою втихомирити українську повстанську стихію не здавалося можливим. Директорія ж, незважаючи на всю її «лівизну» та спроби домовитися, не була підконтрольна і могла бути лише зовнішнім союзником, що не влаштовувало Кремль. Зважаючи на те, що значна частина гасел повстанського руху, які підтримувала й Директорія, була близькою до більшовицько-радянського зразка початку 1918 р., існував лише один вихід з такого становища — використати повстанський рух для опанування України.

Щоб знівелювати національну складову повстання під проводом Директорії, Кремль погодився на те, щоб формально боротьбу за панування над Україною очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який з дозволу Кремля було створено у Курську 28 листопада 1919 р. Очолив цей уряд Г. П'ятаков, а його місцеперебуванням було призначено місто Суджа, яке на той час формально перебувало у складі України. 30 листопада на засіданні уряду було створено військовий відділ на чолі з Артемом (Ф. Сергеевим) і того ж дня було видано декрет про створення Революційної військової ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В. Затонський та В. Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськграду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися «усі збройні сили, які діють на території України».

Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів у національній оболонці. Причини такого «прихильного» ставлення до національної форми стають зрозумілими після ознайомлення з телеграмою В. Леніна на адресу І. Вацетіса від 29 листопада 1918 р., зміст якої значною мірою був зумовлений аналізом ситуації в Україні: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані

Члени Тимчасового робітничо-селянського уряду України
(листопад 1918 — березень 1919 р.)

зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів».

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність Естонії (7 грудня 1918 р.), Латвії та Литви (22 грудня). Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК від 24 грудня 1918 р. Аналогічне рішення щодо Білорусії було ухвалене Президією ВЦВК 5 лютого 1919 р. Як бачимо, в цьому переліку немає України, хоч керівництво УСРР очікувало цього. Можливо, причиною такого «невизнання» були побоювання реального відокремлення радянської України від Росії, бо до цього все йшло. Але це зовсім не означало ненадання радянській Україні тих фор-

мальних прав, які визнавалися за перерахованими вище радянськими республіками. Така оцінка підтверджується й тим, що надалі в постановах керівництва РСФРР Україна згадувалася в одному ряду із вказаними «незалежними» республіками. І саме завдяки такій формальній державності керівники багатьох повстанських загонів охоче йшли на контакт з більшовиками, які таким чином і поширювали свій вплив.

Опанування України з допомогою української форми радянської державності сприяли поліпшенню іміджу більшовицької влади. Мало хто замислювався над реальністю таких декларацій. Більшовики для багатьох повстанців були тією силою, що зберегла органічну єдність національного і соціального. Успіху більшовиків сприяла й фактична некеріваність повстанським рухом з боку Директорії УНР, відсутність чітко визначених цілей та першочергових завдань її існування, розбрат серед її керівництва. Окрім того, Директорія УНР була спадкоємицею Центральної Ради, яка, власне, й запросила Німеччину на допомогу. Ця обставина була однією з ключових у більшовицькій пропаганді, яка намагалася «самостійність» (так звучало російською мовою) ототожнити з «буржуазно-поміщицьким» впливом і намірами «імперіалістів» загарбати Україну.

Успішна агітаційно-пропагандистська робота велася не лише в лавах повстанців, а й серед тих німецьких військових, яких ще не встигли вивести з України. Саме з їх допомогою більшовикам вдалося опанувати Харків. У записці керівників більшовицького повстання у Харкові зазначалося: «1 січня починаємо виступ. Повідомте ваші ресурси та наміри. Німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом. Українські війська дуже ненадійні, перед сміливістю відступають». У датованому 2 січня 1919 р. донесенні І. Вацетісу з підписами В. Антонова та В. Затонського зазначалося: «Реввійськрада постановила почати рішучий наступ на Харків».

Наступ був вдалим, результативними виявилися й наслідки агітаційно-пропагандистської роботи. 4 січня 1919 р. Реввійськрада РСФРР постановила «створити єдиний Український фронт, відносно якого партизанські українські загони становили б складову його частину. Для керівництва Українським фронтом створюється Реввійськрада в складі командувача Антонова та членів Реввійськради — за призначенням українського уряду». У директиві І. Вацетіса від 6 січня 1919 р. з приводу складу та завдань Українського фронту окремим пунктом визначалося: «На всій території України мають бути широко використані дії партизанських загонів та політична робота». Ця настанова була виконана на повну силу. Найбільшими військовими об'єднаннями, які перейшли на бік Червоної армії, стали загони під проводом Нестора Махна та Ничипора Григор'єва. Перший із названих отаманів був прихильником анархізму, а другий перебував під впливом українських соціалістів-революціонерів (боротьбистів).

Важлива деталь: «українська» назва спочатку армії, а потім і фронту зовсім не означала українського, тобто підпорядкованого українським органам влади і такого, що відстоює інтереси УСРР, змісту цих формувань. Про це відверто писав наприкінці січня 1919 р. у зверненні до ЦК РКП(б) Х. Раковський: «ТРСУУ (Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. — *Авт.*), не будучи по суті самостійним (мовою оригіналу — «самостоятельным». — *Авт.*), не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськрату Групи Курського напрямку «Реввійськратою Укр[аїнської] Ч[ервоної] армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжили ту політику, яка була розпочата створенням ТРСУУ. Це перейменування жодним чином не означало і не означає зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськради призначений не нами, а центральними установами РСФРР

і негласно він є тією ж Реввійськкрасою Групи військ Курського напрямку».

Протягом січня—лютого 1919 р. більша частина України була зайнята Червоною армією. Головним чинником стрімкого опанування України стала та обставина, що політично активні низи сприймали більшовиків як носіїв тієї форми радянської влади, яка вміщалася в гасло «Вся влада місцевим радам!» У пам'яті залишалось значною мірою реалізоване в Росії гасло «Землю — селянам!» та прихильність Кремля до права націй на самовизначення вкупі з лояльним ставленням до розвитку національних культур. Так було на початку опанування більшовиками України.

1919 р. як міжнародна, так і внутрішньоросійська ситуація порівняно з початком 1918 р. відчутно змінилася. Більшовицьке керівництво не мало наміру повторювати в Україні весь пройдений у Росії шлях становлення своєї влади. Натомість воно намагалося механічно перенести існуючі на початок 1919 р. правила гри в Україну. В деяких питаннях, насамперед земельному, була спроба піти далі того, що було вже зроблено в Росії. До того ж наміри Кремля не обмежувалися Україною, а перспективи здавалися райдужними. У промові на конференції залізничників 16 квітня 1919 р. Ленін відзначав: «Із завойованням України і зміцненням радянської влади на Дону наша сила міцнішає». Здавалося, настав час подумати про поширення своєї влади за межі колишньої Російської імперії.

Участь мас у владній вертикалі: особливості 1919 р.

Більшовики в Росії тільки навесні 1918 р. почали власну революцію — комуністичну. Україна тоді перебувала за межею їхнього безпосереднього впливу. Поставлене завдання Ленін у травні 1918 р. сформулював так: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень

мільйонів людей». Ішлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, про колективізацію (а насправді — одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

На відміну від періоду кінця 1917 — початку 1918 р., коли більшовицьке керівництво, щоб отримати контроль над радами, перехоплювало народні гасла і демонструвало спроби їх втілення в життя, з початку 1919 р. воно намагалося керувати масовим рухом, спрямовуючи його в потрібне русло. Більшовицькі керманічі цього разу мали конкретні плани щодо управління Україною. Їх виникненню сприяв досвід, здобутий у Росії. Вони були впевнені в популярності радянської влади, під якою на той час розуміли систему рад як форму свого контролю над суспільством. Тому без застережень експортували її в Україну. Місцеві ради визнавалися більшовиками лише в тому випадку, коли ними керували комуністи чи вони перебували під комуністичним впливом.

Ставлення до рад як до підлеглих компартійному керівництву органів (а не як до багатоступінчастої форми представницької демократії, якими вони були до початку комуністичної революції) було сформоване керівниками КП(б)У ще в липні 1918 р. на I з'їзді КП(б)У. У резолюції «Про ставлення до так званих "Совітів"» наголошувалося, що «в нинішніх умовах такі органи легально існувати не можуть, а тому всяка установа, що існує легально і називає себе Совітом, неминуче дискредитувала саму ідею совіта депутатів». Суспільству нав'язувалася думка про те, що терміни «совіцький» і «більшовицький» є синонімами.

Владна вертикаль у вигляді системи рад за своєю формою передбачала виборність радянських органів знизу вгору. Однак, розуміючи, що в умовах реального вибору більшовики не здобудуть контролю над селом і загалом над Україною, на

початку 1919 р. ЦК РКП(б) ініціював інший шлях легалізації своєї влади. До опанування села вибори низових рад відкладалися на майбутнє, а реальна влада на місцях передавалася революційним комітетам (ревкомам) та комітетам бідноти (комбідам). У законодавчих актах, як і в більшовицькій пропаганді, не проводилося різниці між поняттями «радянський» і «комуністичний». Приміром, в ухваленому у грудні 1918 р. декреті «Про організацію влади на місцях» зазначалося, що ревкоми створюються із «безумовних прихильників совітської влади». А там, де вже діяли «партійні організації комуністів», вони брали на себе організацію місцевого ревкому. Водночас відділ внутрішніх справ мав право як призначати потрібних людей до будь-яких ревкомів, так і в будь-яку мить змінювати склад ревкому. Тобто більшовицька влада, яка вперто називала себе «радянською» навіть за відсутності рад, була відверто диктаторською. Однак на словах вона залишалася «народною».

Керувати діяльністю рад компартійному керівництву допомагали силові органи. Уперше під назвою «Всеукраїнська надзвичайна комісія» (ВУНК, але з огляду на склад і фактичну підпорядкованість цього органу Кремлю видається більш доречним вживання абревіатури за російськомовною назвою, тобто ВУЧК — Всеукраинская чрезвычайная комиссия. — *Авт.*) органи державної безпеки були організовані декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р., тобто ще до реального захоплення території України. Однак диктатура системи «РКП(б) — ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді.

Більшовики добре розуміли важливість суспільних настроїв для зміцнення влади, тим більше, що нові кадри вони вишукували саме в радах. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації та пропаганди партійних комітетів та окремого Наркомату радянської пропаганди. У декреті про утворення останнього відзначалося: «Для керівництва й об'єднання загальної пропаганди, скерованої на розвиток

і за фіксування в свідомості працюючих мас ідей революційно-комуністичного будівництва, а надто — ідеї радянської влади, в складі робітничо-селянського уряду УСРР утворюється Народній Комісаріят радянської пропаганди, що межі його компетенції і влади докладно визначає особливе положення» (україномовний переклад 1925 р.).

До компетенції цього потужного наркомату в «галузі словесної пропаганди» входила організація мітингів і лекцій, збирання відомостей економічного та політичного характеру з місць, «погляд за протирадянською агітацією й пропагандою та боротьбу з останньою шляхом загальнополітичної пропаганди й агітації», організація спеціальних курсів тощо. Під його контроль передавалися органи, що керували друком в Україні. Та це була лише видима частина айсберга.

У таємній (не для друку) частині ухваленого 27 лютого 1919 р. положення про Наркомат радянської пропаганди, зазначалося: «Отримуючи політичні директиви безпосередньо від Центрального комітету Комуністичної партії України, Наркомат радянської пропаганди з іншими наркоматами підпорядкований РНК УСРР. Внаслідок виконання значної частини роботи, що належить до відання Комуністичної партії, Наркомат радянської пропаганди всією мережею своїх установ та відділів, як у центрі, так і на місцях, перебуває у найтіснішому співробітництві з відповідними комітетами комуністичної партії, що виражається у тому, що керівниками установ і відділів рад. пропаганди в центрі та на місцях є члени партійних комітетів». Таким чином, поняття «комуністичний» чи то навіть «належний до КП(б)У», бо комуністами незабаром почали називати себе і боротьбисти, прирівнювалося у розумінні більшовицької верхівки до «радянського».

Врахування настроїв мас спонукало до збереження формальної виборності при створенні вищих органів радянської влади. За прикладом РСФРР вищим органом влади в УСРР проголошувався Всеукраїнський з'їзд рад, а органами влади

на місцях — з'їзди рад відповідного рівня. Влада рад декларувалася як неподільна.

На відміну від низових органів влади, де навіть формально влада рад лише проектувалася, але не існувала фактично, ігнорувати виборність рад найвищого рівня компартійне керівництво не наважилося. Воно усвідомлювало нелегітимність уряду радянської України, адже свого часу навіть В. Ленін під час захоплення влади спирався на II Всеросійський з'їзд рад. Тому в опублікованій 28 січня 1919 р. «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» наголошувалося, що незабаром збереться III Всеукраїнський з'їзд рад, якому уряд поступиться владою і який остаточно сконструює радянську владу в Україні.

Керівники РКП(б) декілька раз «перестрахувалися» від небезпеки отримати небажаний склад цього з'їзду. Солдати Червоної армії мали десятикратну перевагу над робітниками та селянами України у виборі делегатів до нього. Ще одним заходом уникнення небезпеки небажаного складу Всеукраїнського з'їзду рад стало запровадження постановою РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських та селянських депутатів» позбавлення виборчих прав представників експлуататорських класів, служителів церкви та колишніх поліціантів та жандармів». У березні вказаний у цій постанові перелік позбавлених виборчих прав осіб став частиною Конституції УСРР, а відтак повсякденною нормою виборчого процесу й надалі.

Окрім адміністративної заборони вибирати та бути обраними особам, що в минулому визначали продукційну міць держави та її духовну опору, існувала ще не одна перепона для виборів на Всеукраїнський з'їзд рад опонентів Кремля. По-перше, не існувало прямої системи виборів, тобто рядові виборці на селі обирали не делегата на Всеукраїнський з'їзд рад, а свого представника на волосний з'їзд, а у місті — в Раду депутатів міста. Але навіть такої багатоступінчастої системи

вибору в переважній більшості губерній волосні з'їзди не мали: до часу зміцнення «радянської» (тобто більшовицької) влади саме комбіди та ревкоми склали список делегатів на волосний «з'їзд» рад. Оскільки склад комбідів та ревкомів мав право змінити у будь-який час наркомат внутрішніх справ, то говорити про вибори делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад від волосних з'їздів рад не доводиться.

На додаток ще й провадилася шалена пропаганда проти всіх інших прихильних до радянської форми влади партій. Певне уявлення про хід виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з'їзду рад, дає лист одного з керівників українських есерів-боротьбистів М. Полоза до Сталіна. Цей документ написаний від руки на шести аркушах з учнівського зошита і має вхідний штамп управління справами Тимчасового робітничо-селянського ряду України з датованням 23 лютого 1919 р. Можливо, він навіть не дійшов до адресата, але цінність свідчень, які в ньому є, цілком безперечна. «Політика на Україні, — писав М. Полоз, — здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами... Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі». Успіху такої пропаганди сприяло і те, що пропорційну систему виборів, яку самі більшовики ще в грудні 1917 визнавали «більш демократичною, аніж мажоритарна», вони замінили на згадану в листі Полоза мажоритарну. Інакше кажучи, робилися усі можливі фальсифікації народного волевиявлення.

У результаті таких «виборів» члени КП(б)У становили абсолютну більшість делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад — 1435 із загальної кількості 1787 депутатів. Українські соціалісти-революціонери (боротьбисти) отримали 150 мандатів.

Таким чином, більшовикам вдалося досягти абсолютної переваги на з'їзді, що давало їм формальні підстави мало зважати на позицію боротьбистів чи лівих есерів. Тому у сформованих вищих органах державної влади УСРР були лише більшовики, причому значна їх частина до 1919 р. не мала жодного стосунку до України (див. вклейка, рис. VII).

Перша сторінка книги зі стенографічним звітом
III Всеукраїнського з'їзду рад

Але насправді склад депутатів III Всеукраїнського з'їзду рад не відображав волі навіть найбільшого селянства, не кажучи вже про все українське суспільство. Система сформованої більшовиками місцевої влади з її завданням беззастережно виконувати накази Кремля виявилася занадто далекою від народу. Це руйнувало поширені в Україні ілюзії щодо народності компартійно-радянської влади. Однак основну провину населення формально поклало не на «більшовиків», а саме на «комуністів». Тому й своє незадоволення селянські маси спрямовувало не на «радянську» («совітську»)

владу, котра, як їм здавалося, відповідно набутого на початку 1918 р. досвіду полягала саме в широкому місцевому самоуправлінні, а на «комуну». Однією з підстав для такої плутанини стало перейменування у березні 1918 р. РСДРП(б) на Російську комуністичну партію (більшовиків) — РКП(б).

Оскільки рішення комуністів-більшовиків досить часто суперечили вимогам народних мас, то незабаром в Україні розгорнувся широкий повстанський рух, який нерідко проходив під радянськими гаслами. Адже сама по собі радянська влада в її «чистому» вигляді, що начебто передбачав справжню підконтрольність і підзвітність влади виборцям, подобалася активній частині суспільства. Керівництво КП(б)У щосили намагалася залишити за собою «радянський бренд». У резолюції пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся на початку квітня 1919 р., визнавалося: «Тепер куркульська контрреволюція проходить злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних гасел із радянськими, прикриваючи свою куркульську погромно-шовіністичну суть більшовицькою фразеологією (“Ми українські більшовики”, “Ми за владу Рад”, “За самостійну Україну”)». Це зайвий раз свідчить про позитивний для встановлення більшовицької влади вплив досвіду 1917 — початку 1918 р., коли більшовики своїм авторитетом легалізували найбільш популярні вимоги активної частини низів українського суспільства. Але й відмова втілювати ті гасла в життя не могла минути безслідно.

Широкий повстанський рух змусив керівництво УСРР таки дослухатися до настанов Кремля і залучити до найвищих владних структур боротьбистів, які мали вплив на українське село. У квітні 1919 р. до складу Президії ВУЦВК було введено Михайла Полоза — основного переговорника між ЦК РКП(б) та боротьбистами у лютому—березні 1919 р. Однак введення представників цієї партії до складу уряду зависло у повітрі. Це й не дивно, оскільки більшовики ставилися до боротьбистів як до своїх конкурентів.

Михайло Полоз, 1919 р.

Декілька слів про партію, яку 1919 р. позначали різними назвами: «українські есери», «комуністи-боротьбисти», «боротьбисти» тощо. Протягом кінця грудня 1918 — березня 1920 р. партія боротьбистів, яка в березні 1919 р. до своєї назви додала слово «комуністи (УПСР (комуністи-боротьбисти)), а в серпні 1919 р., після об'єднання з частиною колишньої УСДРП (УСРДП (незалежні-ліві)), перетворилася на Українську комуністичну партію (боротьбистів), була союзником і конкурентом більшовиків в Україні. Союзником тому, що в обох партій збігалися програмові засади організації соціально-економічного та політичного устрою. Як більшовики, так і боротьбисти, були беззастережним прихильниками радянської форми організації влади, сподівалися на «світову революцію» та вірили в прогресивність і науковість комуністичних ідей. Зауважимо, що ідейна близькість була настільки очевидною, що вже на початку 1919 р. як реальний розглядався сценарій «злиття» обох партій і навіть Київська організація боротьбистів усім своїм складом вирішила вступити до лав КП(б)У. Щоправда, в лавах КП(б)У в березні 1919 р. взяла гору позиція заборони вступу до лав партії

цілими організаціями. Конкурентами для більшовиків боротьбисти стали тому, що були популярнішими в українському селі й мали з більшовиками низку суперечностей щодо форм і методів комуністичного будівництва, вирішення яких і зумовило сутність українського радянського проекту.

У травні 1919 р., одразу після початку повстання під проводом Ничипора Григор'єва, на якого раніше мали вплив боротьбисти, більшовики активізували перемовини і після рішучого засудження цього повстання керівництвом боротьбистів погодилися за зміни в урядових структурах. Уже 11 травня Х. Раковський телеграфував до Кремля: «З есерами зговорилися. Вони погодилися на три місця: освіти, фінансів, юстиції. Останнім часом вони були intractables¹». Наступного дня, 12 травня, це рішення на засіданні ВУЦВК було проведено в радянському порядку. Михайла Лебединця було призначено наркомом юстиції, Миколу Литвиненка наркомом фінансів, Гната Михайличенка (вже в червні його замінив Олександр Шумський) — наркомом освіти, Корнія Тараненка — заступником голови УРНГ, Кудрю — другим заступником наркома продовольства, а Михайла Панченка — другим заступником наркома внутрішніх справ. Цього ж дня до ВУЦВК було введено трьох представників українських лівих есерів-меншості (УЛСР(м), в майбутньому — «борбисти», прізвищ не було зазначено) та одного представника Бунду — Мойсея Рафеса. 14 червня 1919 р. до ВУЦВК було кооптовано трьох представників УСДРП незалежних-лівих — тієї частини УСДРП(незалежних), яка відмовилася від повстанської боротьби проти більшовиків та оформилася в окрему партію. Ці кроки дещо зміцнили влада вертикаль, яка вже готова була впасти, але ліквідувати повстанських рух та істотно покращити сприйняття влади в суспільстві вже не змогли. Тим більше, що реальних змін у більшовицькій політиці не відбулося.

¹ Непіддатливими (фр.).

«У період 1919 р. було певне підозріння навіть до української мови»: мовне питання

Стрімке опанування України, успіхи на інших фронтах давали більшовицькому керівництву підстави сподіватися на «світову революцію». Тоді багатьом здавалося, що комунізм — справа близького майбутнього, а отже, настав час втілювати його програмові засади в життя. Форма і зміст, гасла і реальні завдання національної політики виявилися максимально наближеними одне до одного. Тому звернення до мовної політики більшовиків у радянській Україні 1919 р. допомагає з'ясувати не лише особливості цього періоду, а й стратегічне бачення цієї проблеми більшовицькими управлінцями.

Питання української мови в дореволюційний період більшовицькі ідеологи оминали. Але після зведення нанівець, як здавалося Кремлю, українського національно-визвольного руху 1918 р., на початку 1919 р. вони вже не приховували свого ставлення до української мови як до чогось зайвого чи як до перешкоди на шляху комуністичного будівництва. У березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін навіть висловив сумнів у її існуванні: «Там навіть з мовою справа так стоїть, що невідомо стало: чи масова українська мова чи ні?»

Під час ейфорії, що охопила більшовиків після перемог початку 1919 р. і насамперед внаслідок стрімкого опанування України, їм було не до аналізу причин таких успіхів. Поза їхньою увагою залишився й один із ключових чинників масової підтримки Червоної армії українцями — публічне визнання та підтримка більшовицьким центром наприкінці 1917—початку 1918 р. національно-культурних та державних прав України. Сам факт створення уряду радянської України наприкінці 1918 р. начебто свідчив про продовження такого курсу 1919 р. Це здавалося незаперечним і тогочасним українським прорадянським силам, передусім українським есерам-боротьбістам, під ідеологічним впливом яких перебувало

чимало повстанських загонів. Однак у більшовицьких керівників була інша думка.

У лютому 1919 р. у перемовинах з більшовиками щодо майбутнього устрою радянської України боротьбисти порушили питання про українську мову, статус якої в Україні був одним із трьох питань (поряд із земельним та ставленням до державності радянської України), з яких між більшовиками та боротьбистами існували серйозні розбіжності. З'ясувалося, що, незважаючи на українську форму радянської державності, про підвищення статусу української мови більшовики насправді навіть не замислювалися, що й було зафіксовано на засіданні ЦК КП(б)У 20 лютого 1919 р. І це попри те, що, виконуючи доручення ЦК РКП(б) про потребу знайти спільну мову з боротьбистами, Й. Сталін у розмові з Раковським порадив дозволити обидві мови — *російську та українську* — як *державні*, а питання про взаємини з Росією вирішити на майбутньому з'їзді рад, попередньо, звичайно, обговоривши його в уряді. Через тиждень, 27 лютого, ЦК КП(б)У підтвердило попередню ухвалу: «В питанні про мову, відносини між Росією та Україною і т. ін. жодних поступок у.с.р. (тобто «українським есерам», так тоді позначали більшовики боротьбистів. — *Авт.*) за жодних обставин не робити».

Незабаром з'ясувалися і деякі підстави для такої непоступливості. Справа в тому, що надіслані Кремлем до України компартійні діячі на такі національні особливості, як мова, побут, культура, зважати не збиралися і, відповідно, поступки боротьбистам у цих питаннях вважали зайвими. Причому висловлювалися вони з цього приводу доволі відверто. Так, голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді (6—10 березня 1919 р.) рад зазначив: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає в мороці минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, а за класами».

На цьому ж таки з'їзді рад надісланий Кремлем нарком продовольства — Олександр Шліхтер (виходець з України), в принципі, не заперечуючи існування української мови, відмовився... визнавати українську мову українською! Свою промову на з'їзді він почав такими словами: «Я хоч і розумію рідну мову, але я тільки шевченківську розумію, а не галицьку, а через те говоритиму по-російськи». У майбутньому таке розділення української мови на «шевченківську» та «галицьку» стане одним із улюблених прийомів супротивників коренізації/українізації, в тому числі й здійснюваної за межами УСРР. Наразі ж слід зауважити, що представників Галичини на з'їзді не було, тобто «галицькою» О. Шліхтер назвав мову тих українців — представників Наддніпрянщини, які на з'їзді говорили рідною мовою.

Найяскравішим відображенням більшовицької позиції — як з огляду на статус промовця, так і на зміст висловлювання, — стали слова наркома юстиції О. Хмельницького. Під час обговорення на Конституції УСРР він, як основний доповідач з цього питання, зробив декілька відвертих заяв. Український есер-боротьбист В. Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи всі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі та ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй, шляхом підняття національної культури, до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві». У цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру.

Ця пропозиція В. Еллана-Блакитного відповідала програмним засадам українських есерів, які з 11 березня 1919 р., після закінчення з'їзду своєї партії, стали називатися УПСР (комуністів). Пункт шостий затверджених на цьому з'їзді програмних тез звучав так: «При повному знищенні ріжниць

Олександр Хмельницький

правного стану національностей, національне питання мусить бути розв'язане шляхом найшвидшого піднесення культури недорозвинених націй до рівня безпосередньої їх участі з властивими націй національності ознаками в процесі все-світнього поступування згідно з завданням інтернаціоналізму». Відмова О. Хмельницького була цілковито відвертою та відповідала баченню ситуації переважною більшістю ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде *нездорова національна відрижка* (мовою оригіналу — «отрыжка». — *Авт.*)». Зауважимо, під час роботи з'їзду неодноразово лунали вимоги щодо необхідності проголошувати промови російською мовою і лише завдяки президії з'їзду формально було дозволено висловлюватися українською, хоча вигуки про перехід на російську продовжували лунати.

У народній приказці говориться: «Пани сваряться, а в холопів чуби тріщать». У нашому випадку — якщо «нагорі» з ідейних мотивів лише відмовлялися ухвалювати рішення про сприяння розвитку української культури, то на місцях серед компартійної та радянської номенклатури було поширеним ставлення до української мови та культури як до буржуазної. Такому ставленню сприяла й та обставина, що насадження комунізму відбувалося за російським зразком і керували цим процесом переважно російськоцентричні діячі, які ототожнювали російську мову та культуру із революційною та пролетарською. Тому 1919 р., як визнавав Я. Яковлев (Епштейн) на VIII конференції РПК(б), «зустрічалося презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало».

Василь Еллан-Блакитний

Таке ставлення до української мови було закономірним результатом діяльності більшовицьких органів влади в Україні. Винятково російською мовою велися усі засідання і протоколи різного роду засідань вищих партійних органів влади — ЦК КП(б)У, політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У. У цьому випадку інакше й бути не могло, бо навіть серед «місцевих» більшовиків рідко хто знав українську мову, а про відряджених з Росії і говорити не доводилося. Та сама картина була і з Раднаркомом, у складі якого представники українських політичних партій з'явилися лише в травні 1919 р. Мало того, як правило, російською велися і засідання вищого (у період між з'їздами рад) органу влади в Україні — Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Щоправда, перше після обрання ВУЦВК та переїзду владних структур УСРР до Києва засідання голова В. Затонський вів українською, але після приїзду з більшовицької Росії Г. Петровського робота ВУЦВК велася переважно російською.

Українська мова нехтувалася і в публічному просторі. На відміну від першого періоду існування радянської влади в Україні, центральне радянське видання — «Известия Всеукраинского ЦИК Советов и Харьковского совета рабочих депутатов» та (з 22 березня 1919 р.) «Известия Всеукраинского ЦИК Советов и Киевского совета рабочих депутатов» — виходило лише російською мовою. Бачимо, що назва газети була майже ідентична, за винятком назви місцевої ради депутатів, яка залежала від того, де саме розміщувалася столиця України. Те саме було і з центральною газетою панівної в Україні КП(б)У — газета «Коммунист», незважаючи на наявність заголовка, окрім російської, ще й українською та єврейською (їдиш) мовами, була одномовно-російськомовна.

Низькому статусу української мови сприяв і той факт, що, з огляду на нестачу власних комуністичних сил і недовірливе ставлення до представників українських прорадянських партій, як до центрального, так і до місцевого управління

в Україні, широко залучалися «прийшли» працівники, переважну більшість яких Яковлев визначав так: «Величезна маса працівників із Росії, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі, нахлинула, немов сарана, заповнюючи всі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику». Ці, як висловився у датованому 1 листопада 1919 р. «Листі до партії» Д. Мануїльський, «покидьки московського чиновництва, котрі прямували на південь, щоб від'їстися та нагуляти щоки», тобто відряджувані з Росії до України партійні та радянські працівники, нерідко ставилися до української мови зневажливо або й відверто вороже.

Серед такої «сарани» було правилом щось подібне до слів уповноваженого Липовецького повіткому з продовольства Климанова, який у відповідь на написане українською мовою звернення зазначив (з огляду на специфіку документа, цитується мовою оригіналу): «Бумажка розбрана мною быть не могла, ввиду непонимания галицийского языка, а посему дать определенного ответа на самостийныцкий язык не могу». Бачимо, що така відповідь перегукується зі словами Шліхтера на з'їзді рад. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна один із провідників боротьбистів Г. Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінькові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук».

Про те, що зневажливе ставлення до всього українського панувало навіть серед надісланих в Україну діячів РКП(б) більш високого рангу, свідчить, зокрема, і датований 24 жовтня 1919 р. запит екс-наркома пропаганди та агітації УСРР Олександри Коллонтай до оргбюро ЦК РКП(б), у якому вона прохала не відряджати Ларіна (імовірно, йшлося про Ларика, тобто Євгена Касьяненка. — *Авт.*) на Туркестанський фронт як лектора, який знав «малороссийский язык». Така зневага

до української мови не могла сприяти посиленню більшовицького впливу на маси.

1920 р., тобто за свіжим слідом подій, М. Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919 р. — *Авт.*) з боку різних спеців, радбурів («радянська буржуазія». — *Авт.*) і псевдокомуністів про заборону вживання української мови». Відомий приклад комбрига Червоної армії Василя Боженка, який, за словами Затонського, на прохання поставити україномовну п'єсу відповів так (з огляду на колорит, слова Боженка цитуються мовою оригіналу): «П'єсу розришаю (він до кінця життя не навчився добре володіти російською мовою. — *Авт.*), но заприщаю, как на контрреволюционном языке». Мовляв, грай лише російською мовою, а не контрреволюційною.

Навіть керманічі УСРР дозволяли собі публічні негативні або презирливі вислови про українську мову та культуру. Приміром, голова ВУЦВК Г. Петровський у пресі доволі необережно відзначив, що українство підтримується куркулями та пройдисвітами. Більш знаковим стало висловлювання голови РНК Х. Раковського. На початку серпня 1919 р. на засіданні ВУВЦК один із лідерів боротьбистів, О. Шумський, який тоді обіймав посаду наркома освіти УСРР, у промові з приводу утворення Української комуністичної партії (боротьбистів) черговий раз виклав основні пункти різнобачень між боротьбистами і більшовиками: «У тактиці аграрної політики, в поглядах на відносини Радянських Республік..., у поглядах на розвиток української культури». Х. Раковський відповів: «Нас звинувачують також у тому, що ми переслідуюмо українську мову, але я на це скажу, що дурень той комуніст, котрий не використовує її для пропаганди... Українські елементи пролетаріату це потенційна сила, величезна потенційна сила, але поки що влада повинна належати міському пролетаріату, тому ми мусимо поставити і його мову, мову московську, на перше місце».

Специфіка перекладу («московська мова») пояснюється тим, що джерелом відомостей є звіт про роботу ВУЦВК, надрукований у газеті ЦК УКП(б) «Боротьба» за 8 серпня 1919 р. Ці слова Х. Раковського дали підставу боротьбистам для формування заклику «раз і назавжди відмовитись від ідеї «диктатури російської культури», яку проголосив т. Раковський». До цього гасла-заклику активно апелювали боротьбисти в протистоянні з більшовиками наприкінці 1919 — на початку 1920 р. Але то вже було пізніше.

Характеризуючи тогочасну ситуацію 1932 р., Володимир Затонський визнав: «Саме в період 1919 р. [...] було певне підозріння навіть до української мови. Такі настрої були поширені навіть у колах революційного пролетаріату і селянства безперечно пролетарського походження». Спрямовані проти української мови та культури гасла та дії, що стали наслідком такого «підозріння», стали могутнім призвідником антибільшовицького повстанського руху, у якому поєдналися національна та соціальна складові. У переданих В. Леніну 19 листопада 1919 р. «тезах з українського питання» Х. Раковський визнав: «Гасло «самостійної української держави» стало знову популярним і під ним пройшла вся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідомо чи несвідомо русифікаторська політика на Україні посилила цей рух».

Восени 1919 р., після тривалих консультацій із керівництвом УКП(б) та аналізу причин поразки комуністичного будівництва в Україні, у Кремлі вирішили звернути пильну увагу на мовно-культурне питання, яке до того часу видавалося другорядним чи таким, актуальність якого залишилася у минулому. Незважаючи на демонстроване протягом існування радянської влади в Україні 1919 р. зверхнє ставлення до української мови та культури з боку багатьох діячів РКП(б), диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. З огляду на ймовірний злет мобілізаційного потенціалу

антибільшовицького руху у випадку її насадження, вона могла завадити підкоренню України Кремлем. Один із керівників українських есерів центральної течії (не боротьбистів) Микита Шаповал 1923 р. з приводу мови образно зазначав: «Коли українську мову хтось переслідує, то щодо мови всі українці почувають себе солідаристично». Інакше кажучи, зневажливе ставлення до української мови стало каталізатором посилення антикомуністичного руху. Більшовицькі керівники не могли допустити поширення цих тенденцій.

Безумовною перевагою більшовицького керівництва було його вміння чути і прислухатися до настроїв народних мас та впливових політичних сил. Як уже зауважувалося, популярні в Україні боротьбисти неодноразово критикували більшовиків за зневагу до української культури. Те саме стверджувала й та частина українських комуністів, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а після приєднання до неї Павла Попова, що прибув із підпілля, та формулювання ним основних вимог своїх однодумців означалася як «група Попова». На незадоволення українського селянства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурною складовою, вказували і зведення з фронтів тощо. З огляду на злет повстанського руху в Україні, що 1919 р. став на заваді «світовій революції», у Кремлі вирішили у мовно-культурному питанні публічно поступитися.

«За більшовиків проти комуністів»: (не)зруйновані ілюзії українського селянства

Після Жовтневого перевороту більшовики були змушені юридично затвердити ту стихійну експропріацію земель селянами, що вже відбувалася на території колишньої Російської імперії під впливом найпопулярнішого гасла: «Земля — селянам!» Вибору в них не було. Незважаючи на те,

що змістовно ця вимога суперечила партійній програмі, більшовицькі керманічі добре розуміли, що її законодавче оформлення — необхідна умова втримання влади, або, в гіршому випадку, надійний плацдарм для її повернення у разі, якщо владою довелося б поступитися.

Після розгону в січні 1918 р. Всеросійських установчих зборів більшовики зміцнили свої позиції. Укладений з Німеччиною Брестський мир дав змогу на певний час позбутися життєво небезпечних зовнішньополітичних проблем. Уже навесні 1918 р. Кремль розпочав комуністичне будівництво в Росії, тобто почав втілювати в життя своє бачення майбутнього. Однак на той час Україна вже була відділена від Росії умовами Брестського мирного договору і тому «принад» нового курсу українці не відчували. Та й до одержавлення вже розібраних селянами поміщицьких земель у Росії справа не дійшла. Внаслідок цього в світоглядній картині значної частини українських селян відклалася теза про те, що більшовики — це ті, хто надав їм землю і взагалі втілює в життя народні прагнення.

Доволі несподіваною перевагою для більшовиків виявилось перейменування у березні 1918 р. РСДРП(б) на Російську комуністичну партію (більшовиків). Свого часу термін «більшовик» увійшов у вжиток з метою відокремлення двох «крил» колись єдиних соціал-демократів Росії, представники яких у багатьох питаннях мали схоже бачення. А 1917 р., до Жовтневого перевороту, у низці місць навіть існували об'єднані більшовицько-меншовицькі соціал-демократичні організації. Перейменування 1918 р. різко відмежувало меншовиків від більшовиків на семантичному рівні, а старт комуністичного будівництва назавжди розвів їхні політичні шляхи. Однак позначення «більшовик» було залишено і в новій назві партії. Оскільки в народній свідомості вже склався образ «більшовиків» як тієї політичної сили, що виконує народні прагнення, а комуністичні реформи їм не подобалися, то нерідко масові настрої серед українських селян були налаштовані «проти»

комуністів, але «за» більшовиків. По суті це означало схвалення цими людьми діяльності більшовиків періоду кінця 1917 — початку 1918 р. і несприйняття 1919 р. Як і чому це сталося?

Друга спроба опанування України більшовиками збіглася в часі з рішучою активізацією комуністичного будівництва, здійснюваного в повній згоді із запропонованими в «Маніфесті комуністичної партії» принципами. Перед випуском «Маніфесту» першочергові заходи «пролетаріату» після захоплення ним влади були детально розписані Ф. Енгельсом у праці «Принципи комунізму». Деякі з пропозицій Енгельса, які більшовицька влада намагалася втілити, зображені на фотокопії з книги видання 1928 р. Маючи за плечима сприятливі результати перших кроків впровадження комунізму в РСФРР, 1919 р. більшовицьке керівництво вирішило форсувати комуністичну революцію як на підконтрольній території, так і в міжнародному масштабі. Зокрема, в березні 1919 р. було утворено Комуністичний інтернаціонал та ухвалено програму РКП(б). Переважну більшість «принад» комунізму першою з країн відчула Україна.

3) Конфискация имущества всех эмигрантов и бунтовщиков, восставших против большинства народа.

5) Одинаковый принудительный труд для всех членов общества, до полной отмены частной собственности. Образование промышленных армий, в особенности для сельского хозяйства.

8) Воспитание всех детей с того момента, как они могут обходиться без материнского ухода, в государственных учреждениях и на государственный счет.

Витяг із запропонованих Ф. Енгельсом основних заходів нової влади після «перемоги пролетаріату»

Насильство і терор були одним з основних засобів комуністичного будівництва. Це добре усвідомлювало не лише керівництво більшовиків, а й українські політичні партії, які

йшли у їхньому фарватері. Насамперед ідеться про такі партії, як УПСР(комуністів-боротьбистів) та УСДРП(незалежних), які стояли на радянській платформі. Керівництво цих партій схвально ставилося до ленінських намірів «по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей», тобто до комуністичної соціально-економічної програми дій, втілення якої визнавалося можливим лише із застосуванням примусу як постійного методу політики. Щоправда, невід'ємною частиною таких перетворень вони вважали також справжню рівність націй. Та й напрям і темпи комуністичних перетворень мали оцінюватися представниками цих партій інакше, ніж у більшовиків. Однак основні принципи комунізму вони цілковито схвалювали.

При виборі більшовицьким керівництвом моделі дій в українському селі важливу роль відгравало як внутрішнє становище в РСФРР, так і міжнародна ситуація. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні в Європі посилювався революційний рух. Знаючи це, більшовицьке керівництво, як зауважував італійський вчений Андреа Граціозі, сподівалося, що «невдовзі відбудеться революція на Заході, яка а posteriori виправдає вчинок, здійснений у жовтні 1917 р.». Ідеться про те, що більшовики захопили владу в країні, яка за всіма марксистськими канонами ще не дозріла до соціалістичної революції. Відтак 1919 р., особливо у його першій половині, однією з основних цілей більшовицького керівництва було розпалювання «революційної пожежі» в Європі — без цього більшовики не бачили свого майбутнього. Про такі наміри відверто говорилося у «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» від 26 січня 1919 р.: «Ми переконані, що нашою революцією ми надаємо суттєву допомогу нашим братам, російським робітникам і селянам, а також розпалюємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі та створюємо економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині».

Для виконання поставленої мети перш за все потрібно було нагодувати «голодну Північ», що й визначало політику Кремля в українському селі. Одним із перших рішень радянського уряду України під керівництвом Х. Раковського став декрет про надання продовольчої допомоги Росії з метою «якнайшвидшого і найповнішого постачання продовольством голодуючих робітників РСФРР». У ньому наголошувалося на такому плані дій:

«Рада Народних Комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка б регулювала справу постачання продовольством Півночі, поклавши в основу таке:

1. На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.
2. До справи заготівлі й вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.
3. До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда і Москви та Профцентру.
4. Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремими організаціями і особами забороняється».

Ще до березня 1919 р. «для укріплення продовольчого апарату України партійні організації пролетарських центрів Росії надіслали 2700 осіб членів партії та робітників-активістів». Це вже не беручи до уваги власні українські продовольчі загони.

Здобуття продовольства стало питанням виживання компартійно-радянської влади. 26 січня 1919 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття Леніна, у якій він радо сповіщав: «Просто-таки величезними є надлишки хліба в Україні, і Совітський уряд України пропонує нам допомогу». Вождь 19 лютого 1919 р. у пропозиціях до постанови ЦК РКП(б) про про-

дрозкладку в Україні писав: «Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад 500 мільйонів пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину». Визначення «надлишку» в явно завищених розмірах давало своєрідні ідеологічні переваги у здійсненні продрозкладки: мовляв, дивіться, у вас хліба багато, а ми беремо лише невелику його частину. Перспективи здавалися Кремлю райдужними.

Мету приходу більшовиків в Україну виразно висвітлює постанова ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. «Про продовольчу політику». У змісті постанови чітко простежується, що для більшовицького керівництва сфера економіки, особливо продовольча справа та все пов'язане з нею, були найбільш небажаними для будь-яких виявів самостійності УСРР. Жорсткі дії в царині «продовольчої політики» обґрунтовувалися реальною небезпекою того, що «порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі й товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть у канали спекуляції».

Якщо перевести це із мови агітаційно-пропагандистської на мову економічних показників, то ця ж думка виглядати-ме так: реальна небезпека полягала в тому, що більшовицьке керівництво може втратити найвагоміший засіб контролю над «пролетарськими» центрами, якщо воно втратить можливість виключно зі своїх рук утримувати місто. А це могло статися, якби селяни свій хліб продали якимось заготівельникам, чи то приватним, чи то кооперативним, а не віддали його продзагонам під страхом примусу чи облудою економічного обману. Без жорстких засобів у заготівлі продовольства більшовики так і не отримали б його у своє розпорядження, оскільки пропонувати що-небудь українському селянину на обмін Кремль не мав наміру та можливості. У директиві з цього приводу відверто наголошувалося: «Заготівлю хліба для робітників та армії України *та голодної півночі* (курсив наш. — Авт.) можна здійснити лише при хлібній монополії /розкладка — метод/».

Досвід здійснення продрозкладки у Кремля справді вже був, і він намагався поширити його на Україну. Цими справами мав займатися український Народний комісаріат продовольства (компрод) України, що мав право скасовувати постанови місцевих органів влади та під страхом відповідальності перед судом революційного трибуналу вимагати безумовного виконання всіх своїх розпоряджень.

Слід зазначити, що більшовики примусові заходи у своїй діяльності почали застосовувати не відразу. На початку березня Шліхтер підкреслював: «Наркомпрод поки що ще не став на точку зору примусового вилучення хліба». Спочатку більшовики спробували діяти в Україні переважно «економічними» методами. Термін «економічні» взято в лапки не дарма, оскільки реального товарного забезпечення для закупівлі хліба у Кремля не було. Реквізоване у «буржуазії» золото вони спрямовували на боротьбу за «світову революцію» у Західну Європу і для закупівлі хліба в селян використовувати такі цінності не мали наміру. Спроба застосувати товарообмін ні до чого позитивного призвести не могла, оскільки, як обережно визнавав навіть радянський історик Юрій Кондуфор, не було можливості «повністю заплатити за хліб товарами».

В українських селян під машкарою закупівлі просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них цілком «добровільних» донорів більшовицької влади. Відразу переходити до примусової продрозкладки не було сенсу — набагато більше можна отримати шляхом друкування незабезпеченої товарами грошової маси. За оцінками середини 1920-х рр. вартість вилученого за допомогою емісії перевищувала *отримане за допомогою продрозкладки трохи більше як у 4 рази*. Такі дані підтверджуються і тим фактом, що офіційний перехід до політики примусового стягнення «надлишків урожаю 1918 р.» стався лише після публікації 12 квітня 1919 р. декрету РНК УСРР про продрозкладку. Згідно з цією постановою продрозкладка мала дати 140 млн пудів хліба. Це була лише половина

від наявних, за визначенням українського керівництва, «надлишків» у розмірі 278 780 тис. пудів хліба.

Як економічний обман, так і примус у вилученні продовольства боляче вдарив по авторитету комуністичної партії. Не менш вразливим для нової влади стали її підходи до розподілу землі. І якщо викачування продовольства було справді нагальною потребою, то земельна політика стала більше виявом своєрідного запаморочення від успіху. На відміну від проведеного в Росії зрівняльного землерозподілу та затвердженого II Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1918 р. «Тимчасового положення про соціалізацію землі», у якому відзначалося, що земля переходить у «користування всього трудового народу», 1919 р. в УСРР вона вже становила «єдиний державний фонд». У законі про землеустрій відзначалося, що для боротьби з буржуазією «потрібний перехід від індивідуальних форм землекористування до громадських. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі й інші види громадського землекористування є найкращими засобами досягнення згаданих цілей; тим-то всі види індивідуального землекористування треба розглядати як тимчасові і відживані».

Відповідно до таких настанов більшовики і здійснювали розподіл земель «нетрудового користування» — при найменшій можливості створити радгоспи або комуни вони відмовлялися від зрівняльного землерозподілу. Тим більше, що в законі всі конфісковані «нетрудові землі» розподілялися на дві категорії, перша з яких, категорія «а» — «землі спеціальної культури і промислового значення», — індивідуальному розподілу не підлягала. Одне з основних визначень віднесення до такої категорії вражає своєю простотою — це були «колишні землі нетрудового користування, на яких організуються радянські господарства, комуни або господарський обробіток землі».

У цьому пункті з більшовиками не погоджувалися боротьбисти. Після аналізу проекту закону О. Шумський у виступі

на III Всеукраїнському з'їзді рад відзначив: «Коли придивитися, прочитати статті, то можна твердо сказати, що, можливо, якісь 5 % маєтків не будуть радянськими [господарствами], інші будуть радянськими... Адже в Україні немає маєтків, де не було б культурних починань, і тут ясно, що людина, яка писала закон, мала за приклад маєтки Великої Росії. Там культурних маєтків небагато... Така редакція неможлива. Вона лише заважає Совітській владі».

Так само боротьбисти витупали проти намірів за наказом зверху перейти до організації комун на селі. Той же О. Шумський, відзначивши, що, в принципі, він є прихильником «комуністичного порядку», зауважив: «Але ми не можемо сказати, щоб сьогодні-завтра зробити комуну і все зробити по-комунальному». Для цього, на його думку, варто пройти ще довгий шлях агітації та перевиховання, а тому «не можна говорити серйозно, що однією з форм державного вирішення земельного питання є комунальні господарства». Схожі перестороги висловлював Д. Гопнер, уповноважений РНК РСФРР при РНК УСРР, у листі до М. Калініна від 9 травня: «Яке практичне значення в найближче півріччя за відсутності машин, худоби, палива, елементарних знарядь господарства та ін., може мати гасло сільськогосподарських комун або організації радянських господарств?» Але ЦК КП(б)У не дослухався до цих заперечень. Радгоспізація та комунізація земельних відносин стали однією з прикметних рис політики більшовиків 1919 р. Разом із продрозкладкою це зумовило могутні повстання, які, зрештою, і змели більшовицьку владу.

Наслідки комуністичного штурму на селі 1919 р. для більшовиків виявилися плачевними. Сукупність кадрових рішень більшовицького керівництва поряд із більш відвертим, ніж це було 1918 р., відображенням свого ставлення до селянства (пріоритет великих радянських господарств плюс продрозверстка та фактичне ігнорування національного питання) призвели до неочікуваного більшовиками ефекту.

У масових настроях не відбулося відторгнення радянської влади, втім, дедалі популярнішими стають гасла: «Ради без комуністів!» Розгорнулася хвиля повстань, частину з яких збурював національний момент. Навіть така прорадянська партія, як УСДРП(незалежні), на початку квітня оголосила про початок антибільшовицького повстання та утворила в м. Сквирі Всеукраїнецьком. Це повстання розгорталося, як зазначав Ю. Мазуренко, «з пролетарськими лозунгами: диктатура пролетаріату і найбіднішого селянства, намагаючись спрямувати повстання не проти радянської влади як такої, не проти влади комуністичної, а проти влади існуючого уряду як окупаційної». Подібні випадки були не поодинокими.

Реакція комуністів-більшовиків на селянські повстання, які вони називали «куркульськими», нерідко була неадекватною і призводила лише до посилення спротиву. Президія ВУЦВК у складі Петровського, Косіора, Затонського та Ворошилова врахувала це на розгляді 16 квітня 1919 р. пункту п'ятого порядку денного «Про недопустимість спалювання сіл під час придушення куркульських повстань». Резолюція з цього приводу була сама по собі промовиста і вказувала на більшовицькі пріоритети: «З огляду на неодноразові випадки спалювання цілих сіл при придушенні куркульських повстань, що є абсолютно недоцільним і вкрай шкідливим для совітської влади, запропонувати Совнаркому в терміновому порядку видати всім відповідним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалювання сіл».

Бачимо, що немає й мови про «злочинність» спалювання як такого, а тим більше про антилюдську природу таких дій — у боротьбі заради перемоги над «класовим ворогом» (а таким вважалося ледь не все українське селянство) не існувало якихось моральних перепон. Спалювання наказувалося припинити лише через його неефективність. Більшовики спробували застосувати інші каральні засоби впливу.

Приміром, 8 липня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало правильним уживаний на практиці принцип «кругової поруки села за контрреволюційні виступи» та створення сформованих із надійних загонів неукраїнського походження військ внутрішньої охорони для боротьби з повстаннями. Але на той час шляхом терору проти власного народу зупинити антибільшовицький спротив було вже неможливо.

У своїх намаганнях здобути ресурси для «світової революції», здійснення якої могло б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та практично забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовицьке керівництво залишило поза увагою той факт, що в Україні вирішальним моментом є настрої села. 12 листопада 1919 р. справедливо зауважували у своєму листі до ЦК РКП(б) П. Попов, А. Зорін та Ларик: «Центральна Рада, Гетьман, Директорія, Совітська влада, як створені, так і повалені були не пролетаріатом і буржуазією, а саме селом». Тож цілком логічно, що коли українські селяни, які спричинили повалення попередніх режимів, побачили, що їх сподівання на більшовиків не здійснюються, то повернули зброю проти своїх колишніх союзників. Такий перехід був оцінений більшовиками як «зрада», хоча саме вони не здійснили обіцяного і саме внаслідок зміни їх політики й відбувся антибільшовицький переворот у масових настроях.

Повсталі українські селяни завадили вже запланованому «визвольному походу» Червоної армії в Європу, насамперед у Румунію, в радянські Угорщину та Словаччину. Впровадження ідеї «експорту революції», що з допомогою радянської форми національної державності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалося при першій же спробі втілення в життя її реальної мети — викачування ресурсів на теренах України, передусім сільськогосподарських. З економічного та політичного боку від цього виграла Європа, програла Україна. Адже масові селянські повстання в Укра-

їні врятували Європу від Червоної армії у критичний для самої Європи момент. Але, на жаль, у Кремля вистачило сил на те, щоб втримати у своїх руках Україну.

Антон Денікін виступив рятівником більшовизму в Україні. Адже він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Після його короткого нашествия українці зрозуміли, що може бути ще гірше, і зробили висновок, що єдиним способом виживання української державності є пошуки компромісу з більшовиками.

На відміну від своїх опонентів з «білого» табору, більшовицьке керівництво змогло усвідомити необхідність поновлення тактики національного та селянського лібералізму і зробило не так багато поступок, щоб потім не можна було все повернути «на круги своя». Згодом нестачу коштів на фінансування індустріалізації, які більшовики могли б отримати із Західної Європи у разі гіпотетичної (а більшовикам тоді здавалося — цілком реальної) перемоги «світової революції», Кремль значною мірою компенсував за рахунок України, перш за все — українського селянства. Але то вже інша історія.

«Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної Східної Росії»: відносини УСРР із Кремлем

Із протоколів I та II з'їздів КП(б)У, які відбулися, відповідно, у липні та жовтні 1918 р., можна зробити висновок, що відновлення української державності в радянській оболонці більшовики вже не планували і мали намір «злити» Україну з Росією. Однак за тих обставин, що склалися наприкінці 1918 р., цю ідею довелося відкласти. Та вже перші кроки нової влади на опанованій території свідчили про те, що від централізації вона відмовлятися не збиралася. Формально

не відкидаючи привабливих національних гасел, більшовики проводили протилежну політику. Це змусило в середині лютого одного з керівників боротьбистів М. Полоза звернутися із листом до наркома в справах національностей РСФРР Й. Сталіна: «Політика на Україні, здійснюється врозріз усьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити «комуністичний» з'їзд рад, який, очевидно, повинен востувати злиття з Росією».

Головне побоювання Полоза не справдилося — III Всеукраїнський з'їзд, який відбувся 6—10 березня 1919 р. у Харкові, питання про «злиття» не підіймав. Натомість в ухваленій 10 березня з'їздом та затвердженій 14 березня ВУЦВК Конституції УСРР (стаття 4) відзначалася «тверда рішучість увійти до складу єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки створяться умови для її появи», наголошувалося на «цілковитій солідарності» УСРР «з нині існуючими вже совітськими республіками» та підкреслювалося «вирішення вступити з ними в найміцніше об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції та в найміцніше співробітництво в царині комуністичного будівництва, можливого тільки в міжнародному масштабі». Ці рядки свідчать, що українські керманічі вбачали централізацію не в «приєднанні» до РСФРР чи «злитті» України, а в її «об'єднанні», тобто бачили себе тією чи іншою мірою рівноправною з РСФРР частиною майбутнього цілого.

На відміну від владного проводу УСРР, у Кремлі національна форма радянської державності в Україні сприймалася лише як зовнішня ширма, за якою немає жодного змісту. Зокрема, В. Ленін у заключній промові про програму РКП(б) на VIII з'їзді РКП(б) (18—23 березня 1919 р.) двічі проговорився, що нині «існує одна Совітська республіка». Ще більш чітко та промовисто віддзеркалилося ставлення Кремля до

УСРР у промові члена Президії Всеросійського ЦВК Л. Сосновського, яку він виголосив на засіданні ВЦВК від 9 квітня 1919 р: «Товариші, ЦВК до цього часу доводилося працювати як єдиному законодавчому органу робітників і селян в усьому світі. Сьогоднішнє засідання ми щасливі відкрити, знаючи, що поряд з нами у Європі є два таких вогнища робітничої і селянської революції — в Угорщині та Баварії». Бачимо, що в Кремлі не вважали за якесь окреме, і тим більше — незалежне ціле ні Україну, ні інші радянські республіки (Естонія, Литва, Білорусія, Латвія), щодо визнання незалежності яких, як вже згадувалося раніше, були навіть ухвалені спеціальні юридичні акти.

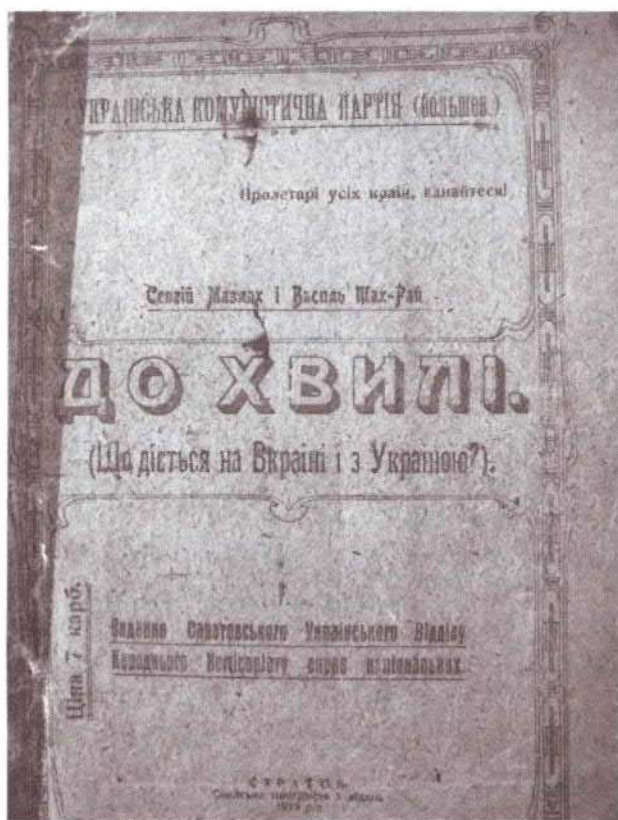
Національна ширма певний час влаштовувала Кремль, оскільки допомогла опанувати Україну та деякі інші «національні окраїни». Додамо також, що економічним потребам більшовицького центру наявність такої ширми на перших порах нічим не заважала. Адже Українською радою народного господарства (УРНГ), яка й була головним економічним органом УСРР, керувала надіслана з Москви і підпорядкована (включно з особистим грошовим забезпеченням) безпосередньо ВРНГ РСФРР комісія на чолі з Андрієм Нікітіним. Результати роботи цієї комісії станом на березень 1919 р. влучно схарактеризував надісланий до України з перевіркою член президії ВРНГ Влас Чубар: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно й ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау». Тобто на той час викачувати промислові ресурси можна було й без формальної централізації управління економікою.

Таке становище задовольняло Кремль. Однак воно не могло тривати постійно: економічні ресурси України швидко вичерпувалися, а їх подальше невідшкодовуване викачування призводило до появи та посилення спротиву українських управлінців. Та й члени вказаної комісії, які серед своїх обов'язків мали й завдання налагоджувати економіку, з часом

«українізувалися», тобто почали дбати про економічні інтереси УСРР. Після опанування більшовиками України, яке в основному завершилося у березні 1919 р., почали активніше відстоювати українські інтереси й керманічі УСРР. За часом це збіглося із затвердженням III Всеукраїнським з'їздом рад рішення про переїзд урядових структур із Харкова до Києва.

Серед рядових комуністів в Україні набували популярності ідеї, висловлені у своєрідному українському комуністичному маніфесті В. Шахрая та С. Мазлаха — книзі «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?» (Саратов, 1919). Сергій Мазлах у листі до дружини схарактеризував становище такими словами: «Україна повинна бути самостійною Совітською республікою. Цього вимагають інтереси українських трудящих й успіх світової революції. І це усвідомлюють робітники. Усвідомлюють навіть національно знеособлені елементи, що випередили історію». У Кремлі були вкрай стурбовані таким меседжем і поширенням цих ідей в Україні. Тому книгу заборонили, а авторів виключили з лав КП(б)У.

Усе назване вище: прагнення керівництва УСРР до економічної та політичної «самостійности», поширення в прокомуністичному сегменті українського суспільства ідеї існування реально окремішньої УСРР, до якого додалося бажання центру створити міцний «військовий кулак» для зміцнення своєї влади та експансію у Європу, — спричинило активацію ідеї «злиття». Її імпульс ішов із більшовицького центру. 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову про необхідність єдності дій України та Росії як директиву для ЦК КП(б)У. У цьому документі йшлося насамперед про військову царину, транспорт та органи постачання. Ленін особисто наполіг на ухваленні та прискоренні передачі цієї директиви до України: «Пропоную зібрати підписи членів Політбюро ЦК і затвердити ці директиви Українській комуністичній партії та її ЦК для України. Дуже терміново».

Обкладинка книги «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?»

Важливою спонукою до активації ідеї «злиття» стали продовольчі труднощі в Росії. 13 квітня на засіданні ЦК РКП(б) В. Ленін наголосив на тому, що «необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає ніякого продовольчого апарату». У Кремлі вважали за неможливе провести в достатній кількості реквізицію хліба в Україні без наявності такого апарату, який був би продовженням і частиною російського. Було ухвалено «персонально із ЦК» з метою заготівлі продовольства відправити в Україну члена політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменєва з поштою. 23 квітня 1919 р. Каменєв уже доповідав

на засіданні ВУЦВК. Саме він став головним централізатором у складі політбюро ЦК РКП(б) у цей період.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) знову звернулося до «українського питання». Пункт другий порядку денного зазначений у протоколі лаконічно: «Україна». Нова ухвала вже не містила будь-якої можливості по-різному її тлумачити: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з Радянською Росією». Злиття остаточно було визнане нагальним завданням. Постало питання про методи його виконання.

Одну з головних спонук до такого злиття Ленін вбачав у необхідності жорсткої військової єдності. 24 квітня вождь писав Ефраїму Скляньському, заступнику Л. Троцького в Реввійськраді РСФРР: «Т. Скляньський! Це, до речі, якраз до того, що вчора вирішено. Треба *спішно*, негайно: 1) скласти текст директиви від ЦК до всіх «націоналів» про єдність (злиття) військовою». Завдання було швидко виконане. Уже 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.». Щоправда, потім у підручники з історії, в тому числі й сучасні, цей документ, що став основою для подальших об'єднавчих рішень і який був підготовлений головою Реввійськради РСФРР Л. Троцьким, увійшов як такий, автором якого є В. Ленін.

Питання централізації було нагальним. Але навіть за стрімкого прямування до злиття, Кремль не забував, що публічна ініціатива мала виходити з України. У радянському порядку саме українська сторона першою задекларувала потребу «спільності боротьби та єдності керівництва» у боротьбі зі спільними ворогами. Щоб продемонструвати суспільну підтримку об'єднавчої ініціативи, 19 травня 1919 р. ВУЦВК разом із «Київською радою робітничих депутатів, повітовим

Лев Каменєв

з'їздом селянських депутатів і представниками Київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів» ухвалив постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік». У ній, зокрема, проголошувалося: «Усі матеріальні засоби... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру». В основу цього рішення було покладено згадану вище, розроблену Троцьким директиву. Тобто насправді це була ініціатива Кремля, а не української сторони.

Промовистим штрихом, що характеризує реалії ухвалення у Києві цієї об'єднавчої декларації, є той факт, що того ж таки 19 травня, як це зазначено у відповідному компартійному протоколі, перед засіданням ВУЦВК відбулася «нарада членів Центрального комітету РКП з членами Центрального комітету КПУ і деякими відповідальними працівниками», на

Лев Троцький

якій, власне, і ухвалювалося виконання ініційованих центром «об'єднавчих» завдань. У нараді взяли участь два (з п'яти наявних на той час) члени політбюро ЦК РКП(б) — Л. Троцький та Л. Каменев, а також заступник голови ВРНГ РСФРР Георгій Ломов. Таке представництво яскраво свідчить про важливу роль України у планах Кремля. Враховуючи централізм РКП(б), можна впевнено стверджувати, що мова йшла про необхідність виконувати директиву Кремля, затверджену пленумом ЦК РП(б) від 4 травня. Така теза підтверджується змістом ухваленої постанови. Ті рядки резолюції, у яких йшлося про рішення «погодитися з постановою ЦК РКП про ліквідацію українського фронту і безпосереднє підпорядкування військових округів Реввійськраді Республіки» та про потребу «провести через ЦВК рад України сьогодні ж директивну

резолуцію про єдність фронту та єдність військової боротьби», виразно підтверджують нашу тезу про те, що згадана резолюція ЦВК рад України була ухвалена за наказом Кремля.

Той факт, що українські владні органи затвердили «об'єднавчу» директиву Кремля лише в присутності членів політбюро ЦК РКП(б), свідчить про її, скажімо так, недостатню популярність в УСРР. До того ж ЦК КП(б)У таки запропонував деякі доповнення до директиви Кремля, у яких ішлося про потребу формального збереження національної специфіки військових сил. Мова йде, зокрема, про такі рядки: «2. Усі військові частини, що формуються на території України, формуються як українська армія з відповідною назвою частин. [...] 4. Головнокомандування має відповідно (після остаточного затвердження рішення про «єдність». — *Авт.*) змінити свою назву, щоб вийшло приблизно таке: «Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік». Довести про цю постанову через тт. Троцького та Каменєва до відома ЦК РКП з проханням вжити заходів /стосується п. 2 та 4/».

Ці пропозиції, що вже справді були ініціативою українських керманічів і втілення яких могло б свідчити про намір надати майбутньому об'єднанню форми «радянської» (а не «російської») федерації, були проігноровані Кремлем. На відміну від позиції керівництва УСРР, яке, приміром, навіть у об'єднавчій декларації від 19 травня 1919 р. наголошувало на потребі об'єднання збройної боротьби «в усіх існуючих совітських республіках» та необхідності зосередження усіх матеріальних засобів «навколо спільного для всіх республік центру», у центрі таке об'єднання бачили як входження України до складу РСФРР.

Яскравим віддзеркаленням позиції Кремля стало інтерв'ю Л. Каменєва газеті «Правда», яке він дав після повернення з України. У ньому Каменєв наголосив: «Мова йде не про створення української армії, а про те, щоб залучити всі українські партизанські загони в єдину Червону армію. Взагалі,

потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. Це питання про повне злиття вже поставлено і вже вжиті заходи до практичного його вирішення (виділення у тексті в оригіналі, курсивом — наше. — Авт.). [...] Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної Східної Росії».

З виділеними в цитаті твердженнями не могло погодитися керівництво УСРР. У Києві таке «злиття» на той час вбачалося політично недоцільним кроком. Врешті, у схвалюваних до того часу резолюціях, як і в уже згаданій статті 4 Конституції УСРР, йшлося про потребу створення «міжнародної соціалістичної радянської республіки», а не розширення «російської».

Позиція керівництва УСРР щодо відносин із РСФРР була чітко зафіксована у резолюції пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня. Її текст не можна відшукати у численних збірниках документів, немає його і в об'ємному виданні резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, де мали б бути розміщені всі такі документи. Щоправда, у цьому збірнику згадується, що пленум ЦК КП(б)У від 27 травня «розглянув питання про відносини РСФРР і УСРР», але через невідповідність ухваленої з цього приводу резолюції ідеологічному курсу 1960—1980-х рр. вона не була опублікована. Аналіз цього документа дає змогу визначити особливості «українського погляду» на перспективи розвитку відносин України з Росією та державного статусу УСРР. Наводимо це рішення без купюр:

- «1. Формальна самостійність УСРР має ще залишитися.
2. Діям деяких занадто старанних агентів РСФРР /особливо військових і продовольчих/, що не зважають на національні особливості Українського селянства, потрібно покласти край найрішучішим чином.
3. Та необхідна централізація, рішення про яку ухвалено постановою Політбюро ЦК КПУ за пропозицією ЦК РКП,

має здійснюватися відкрито, у вигляді формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР /ЦВК/. Зокрема, питання про централізацію військового командування, залізничної справи, Раднаргоспу та фінансів потрібно вирішити саме таким чином.

4. Безпосереднє розпорядження на місцях, минаючи Центр. [альні] Устан.[ови] Українських Республік (ймовірно, малось на увазі «Української Республіки». — Авт.) безумовно неприпустиме.
5. Означені рішення довести до відома ЦК РКП, для чого делегувати до Москви т. Раковського, якому одночасно доручається провести перемовини про форми об'єднання обох республік».

Резолюція пленуму свідчить про те, що в керівництві КП(б)У до прагнення центру «злити» Україну поставилися критично. Українські керівники не заперечували потреби тісного об'єднання, але категорично наполягали на тому, що єдиним розпорядником в Україні мають бути саме центральні органи влади УСРР. Це прямо суперечило намірам Кремля.

Після згаданого інтерв'ю Л. Каменєва газеті «Правда» за намірами якомога швидше ліквідувати українську державність закріпилася назва «курс Каменєва» або «каменєвський курс», з яким керівництво УСРР не погоджувалося. В. Затонський, який у той час намагався залагодити галицькі справи, у датованій 31 травня 1919 р. телефонограмі з Проскурова (нині — місто Хмельницький) відзначив ще один чинник, що мав спонукати до хоча б тимчасової відмови від курсу на «злиття»: «Тепер великою перепоною в роботі є поспішність москвичів, що квапляться приєднати Україну. Галичани-українці бажають об'єднуватися з нами, але з підозрою ставляться до русифікації, особливо коли читають «Правду», московські «Известия» і особливо останні номери «Боротьби». І далі питав: «Чи справді взято каменєвський курс, яке ставлення нині до боротьбистів?»

Цю телефонограму негайно було передано Раковському, який на той час у Москві за дорученням пленуму ЦК КП(б)У вів перемовини про об'єднання. У Кремлі тоді вже були змушені рахуватися із доволі категоричною позицією КП(б)У, тому вирішили не форсувати оформлення «злиття». Це було враховано у відповіді Х. Раковського: «Заяви Каменєва, передані в інтерв'ю, не є думкою ні української, ні російської радянської влади». Здавалося б, перемогла точка зору Києва. Виглядало так, що Кремль визнав потребу створення міжнародної, а не розширення російської «федерації» радянських соціалістичних республік. Це знайшло відображення у публічному акті, що підсумував стан відносин між УСРР та РСФРР — об'єднавчій резолюції Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р.

У цьому документі, за яким в історіографії помилково закріпилося значення «договору про об'єднання», йшла мова про *наміри* створити «воєнний союз всіх згаданих радянських соціалістичних республік», який «повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів». Відзначалося: «Тому, стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму [...]», Всеросійський ЦВК *«визнає необхідним провести* тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Совітських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. *Об'єднання повинно бути проведено шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і совітами народних комісарів всіх зазначених совітських республік*» (курсив наш. — Авт.). Виділені слова зайвий раз вказують на те, що таке об'єднання вбачалося як майбутній крок, а сама ця постанова була декларацією про

наміри, яка підтверджувала і узагальнювала подібні декларації України та інших радянських республік.

5 червня вже в Києві Х. Раковський дав інтерв'ю кореспонденту газети «Красная Армия» (Київського військового округу), у якому відзначив: «Центральний виконавчий комітет у Москві у відповідь на постанову Центрального виконавчого комітету України від 17 травня (так у тексті, насправді — 19 травня. — *Авт.*) вирішив ужити заходів до об'єднання тих комісаріатів, які обслуговують оборону СРСР: військовий комісаріат, Рада народного господарства, комісаріати фінансів, шляхів сполучення і праці. З цією метою Російським Центральним виконавчим комітетом була обрана спеціальна комісія, куди входять товариші: Каменєв, Курський, Троцький, Красін, Сталін, Чичерін, Риков та Крестинський. [...] В основі усіх цих об'єднань лежить два принципи: з одного боку, визнання незалежності та свободи, а також самостійності (мовою оригіналу — «самостоятельности». — *Авт.*) України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму, а з іншого боку — єдність революційного фронту [...]. На найближчому своєму засіданні *Центральний виконавчий комітет України* *обере зі свого боку комісію, котра разом із комісіями інших Центральных виконавчих комітетів радянських республік* знайде форму такого об'єднання». Зазначимо, що задекларовані в цьому інтерв'ю принципи майбутнього об'єднання цілковито узгоджувалися із рішенням пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня.

14 червня на засіданні ВУЦВК першим пунктом порядку денного була доповідь Х. Раковського про об'єднання радянських республік. Боротьбисти запропонували свій проект резолюції, у якому, зокрема, йшлося про те, що формою такого об'єднання «є всевітня федерація радянських республік», а не російська. Ця пропозиція була відхилена 26 голосами проти 15. «Проти» проекту боротьбистів голосували

лише більшовики, представники інших партій були «за», але в них в усіх разом взятих була меншість голосів.

Про результат засідання Х. Раковський відзвітував 15 червня Калініну та Леніну таким повідомленням: «Учора Український ЦВК приєднався до ухваленої Російським ЦВКом резолюції 1 червня про об'єднання. Уесери (так означені боротьбисти. — *Авт.*), ліві есери меншості та ліві незалежники підтримали резолюцію уесерів, що не відрізнялася принципово від нашої, але передіршала конкретну форму об'єднання. Наші делегати в комісії (йшлося про комісію ВУЦВК з вироблення проекту «об'єднавчої» угоди, аналогічну комісії ВЦВК від 1 червня. — *Авт.*) Затонський та Хмельницький. Третє місце залишено уесерам». Таким чином, 14 червня ВУЦВК прийняв пропозицію ВЦВК і формально погодився почати роботу в напрямку об'єднання п'яти комісаріатів.

Російська сторона активно працювала над формалізацією «злиття». Декларація від 1 червня передбачала об'єднання як результат спільних напрацювань між двома сторонами, але українська сторона не поспішала діяти в цьому напрямку. Тому в Кремлі вирішили здійснювати об'єднання кожного наркомату окремо, тобто без спільної угоди і без затвердження Всеукраїнським ЦВК.

Найбільш нагальною була потреба встановити сувору централізацію у військовій сфері. Вже 2 червня ЦК РКП(б) зафіксував основні принципи військового об'єднання: «Український фронт скасовується. Замість нього створюється армія, що діє в напрямі на схід і підпорядковується Південфронту (сучасна 2-га Українська армія) та 12-та армія, що діє в напрямі на Захід і підпорядкована безпосередньо Головнокомандуванню». Ця настанова була легітимізована в Росії постановою Реввійськради РСФРР від 4 червня, у якій армія, що мала підпорядкуватися керівництву Південного фронту, отримала порядковий номер 14-й, а щодо 12-ї армії рішення було ухвалено таке: «Нинішні 1 та 3 Українські армії об'єднуються під

загальним командуванням і створюють 12-ту армію РСФРР... 12-та армія у всіх відношеннях підпорядковується Реввійськраді Західного фронту». Бачимо також, що були цілковито проігноровані згадані вище прохання/пропозиції ЦК КП(б)У від 19 травня 1919 р., зокрема у частині «української» назви діючих на території УСРР формувань Червоної армії та «загальнорадянської», а не російської назви об'єднаних військових сил. Ні «українського» (хоча б за назвою) фронту, ні армії більше не існувало.

Не підкоритися такому рішення українські компартійні керманічі, звичайно, не мали права. Однак і цілковито дублювати його в Україні було доволі небезпечно. Ідея ліквідації Української Червоної армії не була популярною. Компартійні керманічі УСРР були змушені зважати на такі настрої. Тому в УСРР рішення про ліквідацію Українського фронту було затверджене з доволі-таки тривалим запізненням і мало інший підтекст.

Таку постанову ВУЦВК ухвалив лише 21 червня. Формально вона обґрунтовувалася так: «На величезному просторі своєму робітничі і селянська Україна звільнена. Зрадницька спроба отамана Григор'єва відкинути Україну назад переможно розгромлена. Тим самим завдання Українського фронту як такого може вважатися завершеним». Відповідно до цього було оголошено «подяку робітників і селян українському командуванню в особі т. Антонова і його співробітників». Цікава деталь — до підняття повстання Григор'єв був одним із найшановніших військових командирів, а однією із причин ліквідації Українського фронту був намір усунути з керівних військових посад в Україні В. Антонова-Овсієнка, який свого часу знайшов спільну мову з Махном і з Григор'євим, а тепер вважався одним із основних винуватців поразок Червоної армії в боротьбі з денікінцями.

З огляду на те, що, як відзначалося у постанові, подальша військова боротьба «становить спільне, нероздільне завдання

всіх збройних сил *Совітської Республіки*», у постанові відзначалося: «Віднині Український фронт зливається і організується з *фронтом усіх совітських республік* під одним спільним командуванням Революційної Ради Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки». У тексті виділено особливості українського формулювання — контрольована більшовиками територія у постанові ВУЦВК називалася «радянською», а не «російською» республікою, а слово «російська» вжито було лише у власній назві. Таким чином компартійно-радянське керівництво УСРР намагалося продемонструвати «пролетарський» чи «загальнорадянський» характер цього об'єднання.

Слідом за військовим об'єднанням у Кремлі взялися за інші сфери. Наприкінці липня — на початку серпня відповідним російським наркоматам було підпорядковано Українську раду народного господарства, Наркомат військових справ, Наркомат шляхів сполучення. 20 травня, тобто ще до ухвалення Всеросійським ЦВК декларації про об'єднання, було оприлюднено спільне рішення Наркомпоштелів РСФРР, УСРР, Латвії, Туркестані та Криму про «організацію загального управління» вже й так «по суті централізованої» поштово-телеграфної, радіотелеграфної і телефонної справи. Але постанови про «злиття» очолюваного боротьбистом Литвиненком Наркомату фінансів, який входив до числа тих, які мали об'єднатися, так і не було ухвалено.

Сверблячка «злиття» виявилася заразною. Окрім тих наркоматів, об'єднання яких передбачалося декларацією від 1 червня, Кремль наполіг на безпосередньому підпорядкуванню собі двох наркоматів, які не згадувалися у тому переліку. Наприкінці липня, попри відчайдушний спротив українського субцентру, безпосередньо Кремлю було підпорядковано ВУЧК. Ще в червні таке сталося з Наркоматом продовольства. Але там позиція української сторони була геть іншою. Шляхом об'єднання українські урядовці сподівалися зупинити заго-

товчу вакханалію. Як зазначалося у телеграмі О. Шліхтера до Москви, «члени колегії (Наркомпроду УСРР. — *Авт.*) вважають надзвичайно необхідним найшвидше об'єднання Наркомпродів. Ми всі переконані, що лише за такої умови можна буде зламати анархо-міщанське втручання різних відомств у продовольчу справу». Тобто вважалося, що підпорядкування продовольчої справи безпосередньо Кремлю дасть можливість зупинити нескінченний вал усіляких посланців із «голодної півночі» для заготівлі тих чи інших продовольчих ресурсів. Схожі уявлення набули поширення в Україні. Зокрема, вони були суголосними тим думкам, які висловив В. Межлаук у телеграмі до Леніна від 5 квітня 1919 р. (актуальним це було і в червні): «Абсолютно неприпустимо дивитися на Україну як на обітовану країну (мовою оригіналу — «как на обетованную страну». — *Авт.*), запаси якої невичерпні, яка абсолютно дезорганізована соціалістично. Необхідно в найкоротший термін зарахувати українські ресурси до загальноросійських і розпочати їх планомірне використання». Кроком до припинення хижацького викачування ресурсів з України в Києві бачили об'єднання наркомпродів.

Цікава деталь: навіть затяті централісти, яких Кремль спрямував працювати до України, на місці змінювали свою точку зору. Окрім уже згаданих Нікітіна та Раковського, слід звернути увагу на позицію Адольфа Йоффе, якого наприкінці квітня направили до України саме для «посилення централістичних тенденцій серед її керівництва.

Ще в червні А. Йоффе неодноразово висловлювався проти прискорення формальної централізації. А в листі до члена політбюро ЦК РКП(б) М. Крестинського від 15 липня він наголошував: «Чув я, що Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте тому поділитися з вами своїми міркуваннями, заснованими на більш ніж двомісячному українському досвіді. Формально-юридично возз'єднання Великої Росії та України, тобто

Володимир Антонов-Овсієнко з Ничипором Григор'євим

винайдення яких би то не було форм та норм федерації, на мій погляд, передчасно: по-перше, тому, що занадто ще велика внутрішня політична і соціально-економічна різниця між першою та другою, а по-друге, тому, що занадто ще велика кількість самостійних (мовою оригіналу — «самостийных». — *Авт.*) партій, яким ці зовнішні форми дали б багатий матеріал для агітації проти українського «москвофільства», і водночас анічогісінько не дали по суті. Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування України із збереженням формальної самостійності (мовою оригіналу — «самостоятельности». — *Авт.*). Але для цього насамперед потрібен кращий зв'язок із Москвою». Далі теза про необхідність гарного зв'язку повторювалася ще декілька разів. Цікаво, що А. Йоффе наполягав на тому, що керівництво Київського військового округу «має для декоруму називатися Наркомвоєном».

Перманентний спротив настановам Кремля дратував більшовицький центр, який не бажав визнавати власні помилки. Винних у зриві комуністичного штурму шукали в Україні. У листі до Г. Зинов'єва від 1 серпня 1919 р. Ленін роздратовано відзначав: «Питання про Україну в ЦЕКа ставити смішно. Їхні «помилки» не вилікувати. Вогнем та мечем денікінщини — інакше лікування немає таким “помилкам”».

В умовах тотального відступу червоних під натиском війська УНР, повстанських загонів та денікінців і з огляду на критику з боку Кремля, ЦК КП(б)У за результатами пленуму, який відбувся 1—2 серпня 1919 р., ухвалив спеціальне звернення до ЦК РКП(б). У ньому наголошувалося: «Досвід роботи ЦК КП(б)У за останній період та ті обставини, що склалися на Україні, ставлять перед нами питання про необхідність перетворення ЦК КПУ на обласний орган ЦК РКП шляхом

Адольф Йоффе

встановлення з ЦК РКП більш тісного зв'язку і здійснення Вами більш безпосереднього керівництва роботою на Україні. Партійну роботу на Україні слід об'єднати з роботою РКП, систематично застосовуючи тут весь практичний досвід Росії».

Розглянувши питання про розпуск ЦК КПУ, вище керівництво РКП(б) вирішило піти дещо іншим шляхом і спочатку злити урядові органи УСРР з компартійними. 13 серпня від імені політбюро ЦК РКП(б) була надіслана телеграма до Раковського такого змісту: «Наполегливо рекомендуємо закрити всі комісаріати, окрім військового, продовольства та шляхів сполучення, мобілізувати всіх поголовно на військову роботу та поставити завданням протриматися небагато тижнів, зливши в одне Раднарком, Раду оборони, ЦВК та ЦК КПУ». Однак ці заходи вже не могли врятувати радянську Україну.

Наприкінці серпня урядові структури покинули Київ, який перейшов у руки УНР, а потім, майже відразу — до денікінців. У руках червоних залишався лише невеликий клаптик території України на півночі УСРР. Рішенням ЦК РКП(б) від 11 вересня 1919 р. залишки РНК УСРР, члени якого евакуювалися до Чернігова, було ліквідовано як окрему структуру. 21 вересня це рішення було уточнено. У постанові ЦК РКП(б) відзначалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається, а представниками України затверджувалася «трійця» у складі Х. Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат, а від імені українського уряду «виступає, коли потрібно, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ». Інші працівники мали бути розподілені по російських губерніях. Незабаром це рішення було підтверджене в радянському порядку. В історії другого етапу радянської влади в Україні було поставлено крапку.

Отже, друга спроба опанування України більшовиками збіглася у часі з рішучою активізацією комуністичного будівництва. Комунізм формально поєднав, здавалося б, непо-

Керівництво УСРР перед розпуском РНК у вересні 1919 р.
Стоять (зліва направо): Дробніс, Бубнов, Садуль, Богуславський;
сидять (зліва направо): Ворошилов, Петровський, Раковський,
Йоффе, Мануїльський

єднуване: з одного боку — великодержавницькі по суті уявлення, а іншого — прагнення до національного визволення. Щоправда, кожну з цих складових вважали головною (і тому підтримували комуністів) різні верстви населення. Наднаціональною підставою для перших було визначення нової формації (етап переходу до комуністичного будівництва) як такої, що вже проминула етап націєтворення, а тепер, мовляв, настав час для єдності. Підставою для других — концепція про ліквідацію за комунізму будь-якого гноблення, в тому числі й національного. Саме таке балансування і дало змогу більшовикам утриматися в Україні.

Часткова демонстрація своїх справжніх намірів, деякі з яких (земельний розподіл, монопартійність, національно-культурний нігілізм) не зумовлювалися нагальними потребами й були радше невиваженими виявами комуністичної революції, ледь не коштувала більшовикам влади. Другий

період панування в Україні для них закінчився так само, як і перший — відступом з України.

Антон Денікін мимовільно став рятівником більшовизму в Україні. Адже він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Спротив українського суспільства денікінській навалі був набагато сильнішим, аніж це було у випадку з більшовиками. У свою чергу, після короткого нашестя денікінців українці зрозуміли, що може бути ще гірше, і багато хто зробив висновок, що єдиним способом виживання української державності є пошуки компромісу з більшовиками.

ПІДРИХТОВАНИЙ КОМУНІЗМ:
ПЕРШІ ПОСТУПКИ
ПРИ НЕЗМІННІЙ ОСНОВІ
(ЛИСТОПАД 1919 —
ЛЮТИЙ 1921 Р.)

Третій прихід в Україну став переможним для Кремля. Починаючи з 1920 р. він уже не втрачав контролю над Україною. Більшовицькі керманічі врахували помилки та переваги перших двох українських радянських республік. Вони навчилися робити поступки прагненням народних мас, а згодом добре опанували мистецтво превентивних репресій проти виразників небезпечних для своєї влади настроїв. За крайньої потреби, як це було у випадку з Голодомором, задля збереження та зміцнення влади кремлівські можновладці могли наважитися на превентивну репресію проти всього народу.

Після поразки 1919 р. перший час Кремль надавав перевагу поступкам. Щоправда, робилися вони дуже обережно і вкрай неохоче, зі сподіваннями незабаром від них відмовитися. Такі

поступки допомогли більшовикам ліквідувати всі форми самоорганізації українського суспільства та опанувати Україну. Разом із цим більшовицька влада формувала потужний ідеологічний фундамент для свого панування над суспільством. Успішності цього процесу сприяв постійний моніторинг настроїв суспільства, що здійснювався як публічними каналами (ради, профспілки тощо) так і таємними (пов'язаними з діяльністю ЧК/ДПУ/НКВД).

Характеризуючи у доповіді III Всеукраїнському з'їзду рад (6—10 березня 1919 р.) тогочасну «соціалістичну міжнародну політику» і дещо перефразовуючи В. Леніна, тогочасний Наркомвоєн УСРР. Микола Подвойський підкреслював, що вона «вміє бути гнучкою, непередбачуваною, вміє лавірувати, відступати і нападати залежно від необхідності». Таке «лавірування» було однією з найхарактерніших рис більшовицької політики в Україні в період з листопада 1919 р. до березня 1921 р. У цей час комунізм як найближча перспектива ще не був знятий з порядку денного, однак шляхи досягнення мети в порівнянні з 1919 р. були дещо змінені.

Цього року більшовицьке керівництво спробувало максимально *врахувати* масові настрої у плануванні своїх дій та при безпосередньому запровадженні *власної комуністичної програми*. Реалізація деяких пунктів цієї програми, які могли завадити втриманню влади і здійснення яких не було першочерговою потребою, відкладалася на майбутнє. Завдяки цьому в широких мас населення створювалася ілюзія «народності» більшовицької влади. Такий підхід засадниче відрізнявся від ситуації 1919 р., коли комунізм будувався наскоком за принципом «усе й відразу».

Завдяки пропоміщицькій і відверто антиукраїнській політиці денікінців більшовики як їхні вороги знову набули популярності в суспільстві. Але тепер наміри втілення в життя усього комплексу заходів з комуністичного будівництва, що викликали незадоволення українського суспільства 1919 р.

(великі земельні господарства, продовольчі реквізиції, нехтування українською мовою та культурою, централізація господарства та цілковите «злиття» України з Росією) були відхилені Кремлем як нереальні. Повторне застосування усіх цих заходів могло остаточно зруйнувати наявні в українському суспільстві ілюзії щодо більшовиків і спричинити остаточно втрату ними України. Постає питання: чим же таки поступитися? Частково воно було вирішене після тривалих дискусій у листопаді—грудні 1919 р., але певна корекція — у сенсі відносин між УСРР та РСФРР — сталася вже наприкінці 1920 р.

Одним із чільних завдань при цьому було знаходження порозуміння з впливовими в українському суспільстві боротьбистами, які теж були прихильниками комунізму та радянської влади. Нагадаємо, що із серпня 1919 р., після об'єднання УПСР(комуністи-боротьбисти) із УСДРП(незалежні-ліві), постала партія Українська комуністична партія (боротьбисти) — УКП(б). Суть розбіжностей більшовиків з оновленою партією лаконічно схарактеризував О. Шумський: «В тактиці аграрної політики, в поглядах на відносини радянських республік [...], в поглядах на розвиток української культури». Саме в цьому напрямку й було підрихтоване комуністичне будівництво в Україні 1920 р.

«Украинский язык не есть язык Петлюры»: поступки комуністів у мовній сфері та пропаганді

1919 р. основною причиною поразки більшовиків в Україні став курс на комуністичне будівництво. Однак питання мовно-культурної уніфікації в Україні того року не було актуальним для Кремля. Це була внутрішньоукраїнська проблема, яка постала через те, що абсолютна більшість членів КП(б)У були російськомовними та російськокультурними. У спрямованих

на підтримку української культури кроках більшість діячів КП(б)У, відповідно до комуністичної доктрини, вбачали повернення до вже подоланої «стрибком», як вони вважали, більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалася близькою, не хотілося. Але поразка 1919 р. змусила переглянути плани.

Боротьбисти, які в умовах денікінської окупації стали головною підпільною партією, критикували більшовиків за зневагу до української культури. Те саме стверджувала й частина членів КП(б)У, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а відтак, коли до неї приєднався П. Попов, почала називатися «група Попова». Невдоволення українського суспільства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурним аспектом, доводили й зведення з фронтів. Кремль погодився на деякі поступки у цій сфері.

Такими кроками Кремль намагався знизити актуальність національного питання і подолати рух за створення реально самостійної України, в тому числі й радянської. Ці поступки були розраховані передусім на українську інтелігенцію, адже, як зазначав Х. Раковський, рух за незалежність України «спирається на українську інтелігенцію, особливо на вчительську спідку, що має понад 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо правобережну». Ці люди формували процес непідконтрольної більшовицьким керманичам самоорганізації суспільства в Україні. Отже, вони були ворогами Кремля.

Керівництво РКП(б) наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. Напередодні вигнання денікінців з України мовне питання не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, формально погоджувалися як

більшовики України, так і кремлівські керманічі. Принципово можливими такі поступки стали насамперед тому, що, на відміну від переважної частини керівників білогвардійського руху, компартійні керманічі не були біологічними шовіністами. У резолюції «Про Радянську владу на Україні», ухваленій 29 листопада пленумом ЦК РКП(б) і підтвердженій 2 грудня 1919 р. VIII конференцією РКП(б), наголошувалося: «4. Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. ін.) протягом століть придушувалися царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою». Зазначимо, що перший україномовний переклад назви резолюції звучав так: «Про Совітську владу на Україні».

Цим рішенням з української мови фактично знімалося звинувачення в «буржуазності», які були поширені 1919 р. Також у резолюції було підтверджено принципове право України на незалежність. У сукупності все назване допомогло незабаром «розчинити» в КП(б)У головного політичного конкурента більшовиків в Україні — УКП(б). Але форма, у якій рішення ЦК РКП(б) з українського питання було подане, викликала гостре незадоволення переважної більшості тих більшовиків, які керували Україною 1919 р.

30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. Рішення з аналізованого нами питання було таким: «Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП... Визнати постановку українського питання на Всеросійській

конференції не потрібною, запропонувавши делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання».

Причини такого ставлення керівних кіл КПУ стають зрозумілими з написаного 1 грудня листа В. Затонського до ЦК РКП(б). Додаткові підтвердження можна знайти у промовах інших українських діячів на Всеросійській конференції РКП(б). Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяти українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...». Однак Затонський зауважував, що публічне оголошення такої резолюції створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення комуністів-більшовиків в Україні. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не знайомим зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений у тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинутися в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо, і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (мовою оригіналу — «толковали». — *Авт.*) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах».

Поява гучного наголошення на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Тим більше, що в перший період існування УСРР (січень—серпень 1919 р.) з боку Кремля якщо й лунали претензії,

то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («саранча» — за висловом низки учасників конференції) відзначалися зневагою до всього національно-українського значно більше, ніж місцеві працівники.

Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до висновку про те, що визнання української мови та культури розглядалося в Кремлі як *поступка* українцям. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванню, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітнича радянська республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський виступив проти вживання цього терміна як синоніма визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо йдеться про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав ось у чому: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втолочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму». Але на його перестороги взагалі ніхто не звернув уваги.

На конференції перемогла ленінська точка зору. Окрім визнання української мови та культури, під час третьої спроби опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й напеліг на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». А сам В. Ленін

у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» підкреслював: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним виконавчим комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Російською комуністичною партією більшовиків». Щоправда, в тексті названих документів акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, про українську державність говорилося більше як про незаперечне право українського народу. Та й щодо визнання незалежності України ВсеЦВІКом Ленін просто збрехав. Незважаючи на його запевнення, такого офіційного акту на той час не існувало. Натомість у резолюції VII Всеросійського з'їзду рад (5—9 грудня 1919 р.) було відзначено, що «нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком».

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед захопленням України отримала публічний наказ голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького, в якому проголошувалося гасло «Вільної незалежної радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не підкорення України, а звільнення її».

Незалежницька риторика була вагомою складовою нового опанування більшовиками України. Однак їй потрібно було надати хоч якихось форм, а це вже було завдання керівництва КП(б)У. Д. Мануїльський під час дискусій з української тематики на VIII конференції РКП(б) відзначав: «І я, товариші, боюся, що, даючи нам установку, намічаючи певну політичну лінію, котру ми будемо проводити, ви завтра скажете про нас те саме, що ми чуємо про тих русотяпів, котрі

наробили величезних дурниць, — скажете: «Ці українотяпи занапащають і радянську Росію». Ось чого ми боїмося».

Реальні наміри та дії Кремля суперечили незалежницькій риториці. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами і реальним курсом не надто впадали у вічі. Маскуванню сприяло поновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М. Крестинського та В. Леніна Х. Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету укруряду, малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах у Київській губернії, що начебто УСРР ліквідується».

У зв'язку з публічним визнанням української мови та взяттям зобов'язань з її розвитку постала проблема з управліннями. Гострою була потреба в таких кадрах, які б зуміли враховувати у своїй праці місцеві особливості, добре знали українську мову і водночас були надійними провідниками політики ЦК РКП(б). Особливо нагальним дефіцит таких працівників був на Правобережжі. Від відряджених керувати цією частиною України С. Косіора, Я. Епштейна та В. Затонського лунало найбільше прохань та вимог про надсилання кадрів, що знають українську мову. Приміром, у телеграмі до В. Леніна та ЦК РКП(б) від 19 лютого 1920 р., яку підписали С. Косіор, Я. Епштейн та В. Затонський, пропозиції щодо посилення впливу більшовиків в Україні мали такий вигляд: «Вважаємо необхідним: 1) Перенесення урядового центру до Києва в найкоротший термін; 2) Не форсувати розриву із союзниками; 3) Провести додаткову мобілізацію для Правобережжя та Півдня; 4) За спеціальною мобілізацією направити в Україну всіх комуністів, що розмовляють українською».

Копія цієї телеграми того ж дня була надіслана до Харкова. Там солідаризувалися з вимогами Затонського та Епштейна, щоправда, з деякими застереженнями. Бюро ЦК КП(б)У в особі Мануїльського, Раковського та Петровського ухвалило

таке рішення: «Звернутися до ЦК РКП з проханням надіслати всіх працівників, що володіють українською мовою, за винятком, звичайно, тих, хто не завжди виявлявся на необхідній висоті». 6 березня Раковський ще раз продублював назване прохання вже в особистій телеграмі М. Крестинському, зауваживши, що «робота на селі надзвичайно утруднюється внаслідок відсутності достатньої кількості комуністів, які знають українську мову». Політбюро ЦК РКП(б) пішло назустріч і ухвалило «запропонувати секретаріату вжити всіх заходів до якомога ширшого спрямування туди українців».

Разом із цим в УСРР, як свідчать події лютого—березня, у спільних, тобто у керованих з Москви наркоматів уже в лютому 1920 р. знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Такі факти як аргумент проти більшовиків використовували боротьбисти, які саме вели перемовини про об'єднання з КП(б)У. Реакція керівництва КП(б)У була рішучою. Х. Раковський, який ще перебував у Москві й обіймав впливову політичну посаду, на такі випадки відреагував миттєво. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК категорично запропонував «негайно надати точні інструкції військовому та залізничному відомствам про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані всім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркмопоштелю і Наркомпраці».

Такі дії ускладнювали процес поширення більшовицького впливу на народні маси. До того ж ще не було досягнуто угоди про «злиття» з боротьбистами, які могли скористатися такими недолугими заборонами. Тому керівництво УСРР щосили намагалось викоренити згадані прорахунки. Однак

представники названих наркоматів виконувати директиву Раковського не поспішали. На допомогу прийшов В. Ленін. 22 лютого 1920 р. він передав до Харкова пряму вказівку голові Укррадтударму та члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) владу на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності». Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату»: дозвіл широко застосовувати українську мову на території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету поширюється на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій із двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу». Втім, загроза суворих покарань за «мовні злочини» була винятково пропагандистським кроком.

Та навіть після таких рішень вказівки антиукраїнського (в мовному сенсі) характеру не припинилися. Так, на початку березня відповідальний за Україну член колегії Наркомату шляхів сполучення РСФРР Аркадій Розенгольц видав наказ про заборону залізничникам на території УСРР робити усні доповіді керівництву українською мовою. Раковський звернувся до ЦК РКП(б) й отримав карт-бланш для ліквідації цієї ситуації. Результатом стала директива до губревкомів

та губпарткомів, у якій відзначалося: «На доповнення до циркуляру про рівноправність на території Української республіки української та російської мов цим роз'яснюється, що в усних зносинах українська мова може вживатися так само, як і російська, і незнання української мови не може слугувати підставою для відмови від прийняття заяв та доповідей. Цим ліквідуються існуючі недоречності й українська мова на залізницях в усіх відношеннях прирівнюється до російської мови». Додамо, що, на жаль, навіть після 25 років незалежності проблема усного вживання української мови в деяких державних установах ще не втратила актуальності. 1920 р. була зроблена також спроба поширити українську мову у військову сферу — після запеклого спротиву частини військової верхівки таки вдалося відкрити курси Червоних старшин із викладанням українською мовою. Це мало чималий пропагандистський вплив в у мовах війни з польсько-українським військом.

12 липня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах. Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала трохи довше двох тижнів) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидання українською мовою, про необхідність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо. Однак положення про те, що українська мова обов'яз-

кова для вивчення в усіх школах, у тому числі й російськомовних, у постанові не було.

Щоб положення про рівноправність української мови успішно втілювалися в життя, а самі українці не боялися говорити рідною мовою, яка до революції панівними верствами не визнавалася взагалі або називалася «холопською» чи «телячою», а після революції «контрреволюційною», потрібно було змінити ставлення до неї тих, хто раніше продукував ці антиукраїнські ідеї. Сигналом до зміни більшовицької парадигми стала, звичайно, постанова ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у якій Кремль вперше офіційно засудив зневажливе ставлення до української мови, що означало офіційне зняття з неї тавра «буржуазності». Однак думку, що українська мова є рівноправною з російською, серед значної кількості більшовиків (і, звичайно, не лише їх) потрібно було ще поширювати. У більшовицькій пресі, яка й була тоді основним засобом комунікації влади із суспільством, про це стали багато писати. Звернімо увагу на деякі з таких публікацій.

15 грудня 1919 р. «нагальний випуск» «Бюллетеня Секретаріата ЦК КП(б)У» вийшов двома мовами, причому то був той рідкісний випадок, коли усі матеріали дублювалися. Зокрема, саме в цьому номері було вперше надруковано переклад українською мовою партійного рішення з «українського питання». Переклад, звичайно, не був досконалим, але його наявність сама по собі характерна. Цікава деталь, яку слід віднести вже не до хиб перекладу, а до характеристики тогочасної системи уявлень: назва резолюції, як зазначили раніше, була перекладена як «Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Україні». Традиція такого перекладу сягає 1917—1918 рр., коли термін «радянська влада» в україномовній пресі не вживався. У грудні ж 1919 р. — січні 1920 р. цей термін мав ще й інше значення — в контексті співробітництва та протистояння з боротьбістами.

Щоб був зрозумілим контекст протистояння, звернемося до слів М. Полоза, якими він відповідав на звинувачення

Х. Раковського на засіданні виконкому Комінтерну від 5 лютого 1920 р.: «И в обвинение нам ставится, что мы вместо «советская» говорим «родянская». Дело в том, что Рада по-русски Совет и в русских органах мы говорим советская власть, а в украинских “родянська влада”» (цитується за стенограмою мовою оригіналу, оскільки саме мовні особливості тут основні). Таке пояснення було далеко не зайвим для членів виконкому, для яких слово «радянська» було справді невідомими, а в стенограмі так і залишилося «родянська». Слова Полоза були відповіддю на звинувачення з боку Х. Раковського в тому, що в боротьбистів весь час було «противопоставление Родянской власти Советской». Насправді в тих публікаціях боротьбистів, де можна було віднайти сліди протиставлення «радянської» і «совітської» влади, йшлося про першочергову потребу спиратися на місцеве населення в державному будівництві. Власне, саме після влиття боротьбистів до складу КП(б)У за російськомовним «советы», «советский» закріпився переклад «ради», «радянський» замість поширеного раніше «совіти», «совітський».

Поряд із такими мовними казусами в партійному друці почалася своєрідна просвітницька кампанія, яка мала на меті пропаганду тези про рівноправність української мови, її «небуржуазність», а також демонстрацію перспектив її майбутнього розвитку. Такі публікації були не лише доцільними з точки зору подолання існуючих забобонів, а й використовувалися в протистоянні з боротьбистами. Проаналізуємо дві знакові статті в харківській (орган ЦК КП(б)У) та київській газетах із майже тотожною в тогочасному україномовному написанні назвами — «Комуніст» та «Коммуніст». Слід зауважити, що українськомовність цього видання цим варіантом назви (поряд був і російськомовний «Коммунист») і обмежувалася.

Першою побачила світ стаття Г. Хименка (на жаль, про нього ми жодних відомостей не маємо) з красномовною назвою «Украинский язык не есть язык Петлюры». Стаття російською мовою. Як видно з назви статті та мови її написання, вона

була спрямована саме проти вказаних нами забобонів, які були ще надто живучі в середовищі компартійно-радянського апарату. Обґрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «що будь-яка мова, в тому числі й українська, є не самоціль, а засіб», Хименко в доступній формі «питання-відповідь» спробував довести положення про рівноправність української мови з російською та з усіма іншими. Його питання, аргументи та контраргументи настільки показові для того часу, що ми вирішили подати їх цілком, щоправда, в україномовному перекладі:

«2) З якого часу існує українська мова?

Декілька століть, про це свідчить багатотомна література (щоправда, з панським душком, як взагалі література інших націй). Ось чому зовсім протиприродно, що знаходяться тов. комуністи, які за наївністю своєю стверджують, начебто українська мова бере свій початок 1917 р., з часу революції, і є штучним творінням Петлюри та Грушевського.

3) Чи потрібна українська мова робітникам та селянам України?

Так, для українських селян та робітників вона потрібна, оскільки вона є для них рідною і зрозумілою. Деякі ж товариші ще продовжують заперечувати українську мову або ж припускають її існування остільки-оскільки, незважаючи на резолюцію про українську мову РКП.

4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мовою Петлюри, а взагалі мовою, як і всі мови — є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше — значить, бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в ставленні до мови має бути зрозуміло, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть у майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом».

Означені Г. Хименком питання були справді нагальними, а в тому чи іншому вигляді вони виринали й надалі.

Ніби продовжуючи висловлені Г. Хименком тези, але водночас приносячи в них нове розмаїття кольорів, про українську мову було написано і в харківському, тобто центральному «Комуністі». Україномовна стаття за підписом Мирошниченка мала промовисту назву «Визнання української мови». Так, наприклад, у її перших рядках ми знаходимо таку фразу: «Дивлячись на українську мову як на засіб освіти, а не підтримки Петлюрівщини, комуністи на чолі з Радянською владою визнають її державною» (курсив наш. — Авт.). Усіляко поборюючи спроби використати українську мову «як засіб обурення проти наших братів працівників Москівщини», автор водночас намагався продемонструвати і класову підоснову тези про необхідність розвитку української мови. Зокрема, він відзначав: «Мова українська, довгий час будучи не визнаною і задавлена царським урядом вкупі з його прихвоснями, зараз визнається рівноправною... Наша мета — є відродження нашої культури, яка була в хижих рамцях капіталістичного уряду». Таким чином ті діячі, які зневажливо ставилися до розвитку української мови, гіпотетично могли бути звинувачені в потуранні буржуазії.

Загалом теза, в якій говорилося про державний статус української мови, не була характерною для того часу. Щоправда, в запалі протистояння з боротьбістами навіть Х. Раковський, який 1920 р. перетворився ледь не на найбільшого захисника української мови, зазначав щось подібне. Так, у публікації в газеті «Коммунист» від 27 лютого 1920 р. він наголошував: «Ми бажаємо, щоб українська мова стала панівною мовою України». Така зміна ставлення Х. Раковського до української мови та культури була відзначена за кордоном. Улітку 1920 р. член Закордонної групи українських комуністів В. Левинський так пояснював її причини: «Культурно-об'єдинительна і асиміляційна політика руських большевиків

на Україні, на цілій лінії скрахувала. І це причиною, чому тов. Раковський, нинішній «українофіл» — як його називають, той сам, що ще недавно голосив на Україні диктатуру російської культури, нині співає гимни «прекрасній українській мові» і відсилає шовіністів-комуністів, що приходять з Москви на Україну, в черезвичайку».

Підсумовуючи аналіз шляхів розв'язання мовного питання після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», зазначимо таке. Наголос на правах української мови і реальні кроки в цьому напрямку були потрібні Кремлю як для посилення впливу на українське суспільство, так і для знешкодження боротьбистів. Слушність такого кроку визнавали й ті, кого навіть запідозрити в любові до української мови неможливо. Приміром, Артем (Ф. Сергеев) у листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (мовою оригіналу — «раскацапывание». — *Авт.*) міста — дуже корисне». У сенсі виконання завдання опанувати Україну мовні поступки виявилися доволі вдалим кроком. Образно кажучи, саме українська мова допомогла більшовикам розколоти не лише українське село, а й українську інтелігенцію. Але, за великим рахунком, принципової зміни у ставленні відряджених з Росії та місцевих русифікованих більшовиків до української мови як до «контрреволюційної» не відбулося. На цьому цілком слушно наголошував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. (або на початку 1921 р.) «тезах з національного питання»: «У товщі партії [...] багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови».

З іншого боку, українська мова та культура 1920 р. справді здобула більше прав у суспільно-політичному та культурному житті України порівняно з 1919 р. Після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та низки категоричних пояснень Кремля з офіційного вжитку зовсім зникли твердження про «контрреволюційність»

та «реакційність» української мови чи про її «несправжність». Русифікатори з владними мандатами вже не наважувалися виступати настільки відверто, як це було дотепер, а частина раніше нігілістично налаштованих щодо української мови діячів стали реально сприяти її розвитку. Одним із найяскравіших яскравих прикладів став Х. Раковський, який затято намагався побороти тенденції до нехтування українською мовою. Ухвалені законодавчі акти з цього приводу стали першою ластівкою майбутньої політики коренізації.

«Нове бачення» місця української мови та культури потрібно було узгоджувати з уявленнями про національне питання та з комуністичною фразеологією часів першої спроби комуністичного штурму. У пригоді стала марксистська «діалектика». Затонський так обґрунтовував об'єктивну зумовленість «україножерської» політики періоду 1919 р., яка подекуди мала відголосок і 1920 р.: «Саме тому, що Україна, українська культура, її будівництво неможливе в буржуазних умовах, саме тому доводиться об'єктивно сказати, що той самий Баженко, який гостро вороже ставився до всього українського, — він фактично будував українську націю в нових формах. [...] Об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював — от хто фактично збудував Україну». Тих же, для кого українське слово було саме по собі однією з найбільших цінностей, більшовицький режим до влади не допускав, а їх організовані одиниці (українська кооперація, Учительська спілка, «Просвіти» тощо) нещадно викорінював навіть за політики офіційного сприяння розвитку української мови та культури.

Земельна лібералізація

vs посилена продрозкладка й комнезами

Земельне та продовольче питання. Навчені гірким досвідом масових селянських повстань у «куркульській» Україні, біль-

шовики вирішили відступити від намірів швидкого перетворення села на комуністичний лад. Насамперед це стосувалося шляхів розв'язання найважливішого на той час для селян земельного питання. Від продрозкладки влада відмовитися не могла — втрата нею функції годувальника міста могла спричинити крах більшовицької влади. На початку грудня 1919 р. VIII Всеросійська конференція РКП(б), наголосивши, що «основні принципи продовольчої політики (державна заготівля хліба за твердими цінами, примусова розверстка)» зберігаються, визначила за потрібне «її проведення пристосувати до умов українського села». Була визнана потреба передати поміщицькі землі безземельним та малоземельним селянам. Особливо наголошувалася потреба «полишення справи об'єднання у комуни та артїлі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевої влади за всілякі спроби внести сюди основу примусу».

Затверджений 5 лютого 1920 р. Всеукрревкомом новий земельний закон забороняв відводити землю під радгоспи «без цілковитої переконаності в доцільності їх створення». Всі поміщицькі, казенні, монастирські й церковні землі передавалися в користування селян. Передавалася також частина земель радгоспів, організованих 1919 р. на базі поміщицьких маєтків. Норми зрівняльного поділу визначалися відповідно до місцевих умов. Закон визнавав недоторканими форми землекористування, що зберігалися на той час (подвірну, хутірську, відрубну, общинну). Коли землі бракувало для наділення за встановленою нормою, її мали брати з державного фонду або від радгоспів і цукрових заводів. У розпорядженні цукрових заводів залишилася тільки третина землі, відведеної їм 1919 р. У результаті аграрних перетворень українське селянство одержало 13 193 тис. десятин землі додатково до дореволюційного фонду землекористування 19 396 тис. десятин. Це рішення посилювало ілюзії селянства щодо більшовицької влади та істотно знизило його повстанський потенціал 1920 р.

Розподіл поміщицьких земель відбувався за принципом зрівняльності. Однак незабаром цей принцип було поширено і на селянське землекористування. Влітку 1920 р., вже з допомогою комнезамів, про які буде згадано далі, почалася масштабна кампанія — похід на куркулів. У звіті Наркомзему за 1920 р. відзначалося: «Весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно. Поряд із політичним розгромом куркулів відбувалося й економічне знекровлення міцного селянського господарства». Зрозуміло, що такий розгром супроводжувався масованою пропагандистською кампанією з використанням агіток.

Агітаційний радянський плакат «Куркуль-мироїд»

Провідна група членів Київського
Комітету РСДРЛ
(Більшовиків)
9 травня по грудень 1917 року

ЗАТОНШЧІК В. П.

ПІЛІПОВ П. П.

ГОРОВИЦ А.

ВОЖ І. В.

ГАМАНИН Я.

ПІЛІПОВ Г. Л.

НАДОРОВ

ЖАРВАТИН Н.

ЛАВРЕНКО

ФАБЕРХАМ (РОЗМАР)

ІВАНОВ АНДРИЙ

РУБІНСЬКИЙ І.

ЖАРВАТИН Н.

Перший Радянський Уряд на Україні
 Народний Секретаріат
 його виділив ЦВК України 30 грудня 1917 року

ЛУСЕМ В. Х.
 НАР. СЕКРЕТАР ФІНАНСІВ

ЗАХОНСЬКИЙ В. П.
 НАР. СЕКРЕТАР ОСВІТИ

БОШ І. Б.
 НАР. СЕКРЕТАР ВІДНОСНОСІВ

АРТЕМ (СЕРЕБРЕНЬ) Ф. А.
 НАР. СЕКРЕТАР ТОРГІВЛІ І ПОВІСІДНОСІВ

СКРІПНИК Н. А.
 НАР. СЕКРЕТАР ПРАЦІ

ДОРОШЕНКО В.
 НАР. СЕКРЕТАР МІЩАН

ТЕРЕЩЕНКО Е.
 НАР. СЕКРЕТАР КЛУБНОЇ РАБОТИ

БАКИНСЬКИЙ С.
 НАР. СЕКРЕТАР НАДПОСІДІВ

ЛЮБАВСЬКИЙ Е.
 НАР. СЕКРЕТАР ЗАКЛУБНОЇ РАБОТИ

ШАХРАЙ В. М.
 НАР. СЕКРЕТАР ВІСЬОБ'ЄДНАНОЇ РАБОТИ

ЛАЧІНСЬКИЙ Т.
 НАР. СЕКРЕТАР КУЛЬТУРИ

ІІІ. Народний секретаріат — перший уряд радянської України

Наркоми Донецько-Криворізької Республіки

МАГДОВ Б.
НАРКОМ ПРАЦІ

АРТЕМ (СЕРГІЄВ) РУХІМОВИЧ А.Д.
ГОЛОВА РАДНАРКОМУ НАРКОМ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ

МЕЖЛАУК
НАРКОМ ФІНАНСІВ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У
обраний на I-му з'їзді в липні 1918 року

ХАРЧЕНКО

ЗАТОНСЬКИЙ

КІРИЛО

ТУСАЛОВ

КІСЄЛЄВ

БАБІНОВ

ЛАВРЕНТІЙ

ШВАЧКО (СЕНЕЧ)

БУЛБЕНКО

ТАРСЬКИЙ

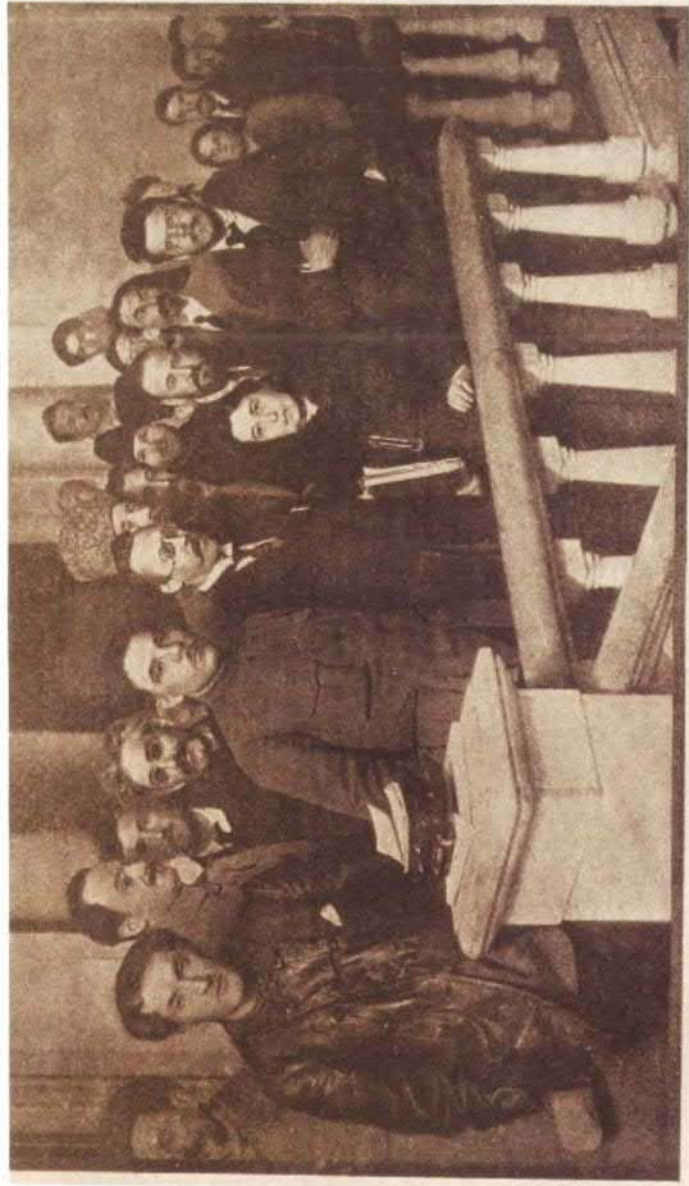

РОВНЕР

ЛУЦЬОВИЧ

VI. Члени ЦК КП(б)У, обраного на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 р.

Група керівних працівників на Україні в 1919 р.

Зліва направо: Хмельницький, Руманович, Грановський, Юдовський, Воробішов, Мандриков, Подольський, Балабанова, Равяцька, Скрипка, Заговський і інші

VII. Група керівних компартійних працівників в Україні навесні 1919 р.

IX. Міщечництво як наслідок першого комуністичного штурму

*ВсЕУКРАЇНСЬКИЙ
РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ
ГРУДЕНЬ 1919 РОКУ*

НАГІДЬСЬКИЙ Д.З.

РАФОВСЬКИЙ Х.Г.

ПЕТРОВСЬКИЙ Г.І.

ЗАТОНСЬКИЙ В.П.

ГРИНЬКО

X. Всеукрревком (грудень 1919 — лютий 1920 рр.)

отвори всіх країн.

ЄДИНИТЕСЯ!

Бібліотечка Українського Комуніста.

№ 1.

Наша сучасна політика.

(Записка, подана до Ц. К. Р. К. П. Українською
Секцією при Московській Організації Р. К. П.)

Ціна 5 карбон.

Року 1919.

ХІІ. Приїзд Симона Петлюри до Кам'янця-Подільського після звільнення міста від червоних 1920 р.

ХІІІ. Образ непмана

XIV. Агітаційний плакат
«Из России нэповской будет Россия социалистическая»

XV. Академік
Володимир Вернадський

XVI. Академік
Агатангел Кримський

XVII.
Петро Стебницький

XVIII.
Володимир Науменко

XIX. Академік
Сергій Єфремов

XX. Академік
Володимир Липський

ЧОМ ЖЕ ТИ
ЩЕ Й ДОСІ
НЕ В КОЛГОСПІ?

ВІДВІДНОСТІ
„РЕДНИКІВ СІЛАХ“

XX I. Агітаційний плакат за вступ до колгоспів

XXII. Реалії колективізованого села. Примусові хлібозаготівлі у селі Новокрасному на Одещині. Листопад 1932 р.

XXIII. Обвинувачувані на судовому процесі у справі «Спілки визволення України». Харків, 1930 р.

XXIV. Похорон Миколи Хвильового. Харків, 14 травня 1933 р. Подвір'я будинку «Слово».
Фото з архівів Харківського літературного музею

Агітаційний радянський плакат «Хто проти продрозкладки?»

Автори вказаного звіту Наркомзему визнали, що ліквідація великих селянських господарств підірвала продуктивні сили села, але відзначали політичну необхідність таких кроків. Так, нарком землеробства УСРР Д. Мануїльський на сесії ВУЦВК висловився цілком відверто: «Зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинно було сприяти падінню виробництва, але ці «витрати» були необхідні революції».

Питанням виживання влади було здобуття продовольства. Першим кроком стало запровадження хлібної продрозкладки з урожаю 1919 р. Відповідний закон 26 лютого 1920 р. підписали голова вже відновленого Раднаркому УСРР Х. Раковський і нарком продовольства Мирон Владимиров. Продовольча

розкладка затверджувалася в обсязі 160 млн пудів. Найбільший тягар припав на хліборобні південні губернії. Хліб мав вилучатися у чотири строки: до середини березня — третина завдання, до кінця квітня — чверть, до середини червня — ще третина. До початку липня вимагалось виконати всю розкладку.

На перший погляд могло здатися, що держава тиснула тільки на більш-менш забезпечених селян, оскільки хліб вилучався в господарствах із площею засіву понад 3 десятини. Та якби запланована до першого строку кількість зерна не надійшла заготівельникам, як зазначалося в законі, «чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба у заможних селян», — розкладка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву.

Приховувачам хліба загрожували покаранням аж до конфіскації майна. Поряд з каральними передбачалися стимулюючі заходи. 10 % обсягу розкладки у південних і Полтавській, і 25 % — в усіх інших губерніях залишалось у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампанії вилучення хліба. У телеграмі до Сталіна в Харків Ленін високо оцінив цю особливість здійснюваної в Україні хлібозаготівельної кампанії.

Хлібна розкладка з урожаю 1919 р. не була виконана. За оцінкою Х. Раковського, до 1 липня вдалося зібрати близько 25 млн пудів. 24 серпня було ухвалено закон про продрозкладку з урожаю 1920 р. Розмір залишився той самий — 160 млн пудів. З 2 вересня 1920 р. до 20 лютого 1921 р. було зібрано 52 млн пудів.

Однак не лише хлібом харчується людина. Слідом за хлібною надійшла черга й інших розкладок. 26 березня було опубліковане положення «Про обов'язкове постачання худоби для потреб держави». За рік селяни мали здати державі

за суто символічними «твердими» цінами 10 % наявної великої рогатої худоби (218 838 голів), по 30 % овець та свиней (відповідно 902 425 та 799 977 голів). Половину річної норми потрібно було здати до 1 серпня. 20 серпня було ухвалено нове рішення про постачання худоби, згідно з яким «у порядку розкладки» влада в період з 1 серпня 1920 до 1 серпня 1921 р. мала намір відібрати у селян 8 % великої рогатої худоби у віці старше 3 років, 70 % — у віці до 3 років, 25 % наявних овець та 20 % свиней старше 4 місяців. Власників молочної худоби наркомпрод УСРР зобов'язав здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови. За непоставку передбачалися кари: подвійне обкладання, реквізиція корів, арешт винних.

Продрозкладка поширювалася на дедалі більшу кількість продукції. Дійшла черга не лише до свійської птиці, за несвоєчасну здачу якої передбачалося примусове стягнення в потрібному розмірі та арешт, а й до картоплі і навіть меду, для якого в липні ввели розкладку, а в серпні її розміри підвищили у два рази. Покарання за невиконання було суворим. Так, у прикладі з картоплею зазначалося: «У тих випадках, коли власники не здають в установлені строки належної за розкладкою картоплі, остання підлягає примусовому і безкоштовному відчуженню в розмірі всього виявленого у власника запасу. До власників, які запекло приховують свої запаси, відповідною владою застосовуються найбільш суворі методи впливу аж до конфіскації всього майна та передання винних до суду Ревтрибуналу». Вагому допомогу в здійсненні продовольчих реквізицій надали владі комітети незаможних селян, що прийшли на зміну існуючим 1919 р. комбідам.

Комнезами. Щоб здійснити продрозкладку, яка охоплювала дедалі нові види продуктів, більшовикам потрібен був дієвий апарат насильства. Виконання продрозкладки полегшувалося відмовою від створення комун і радянських господарств, у результаті чого селяни змогли отримати давно

омріяну землю. Але цієї поступки було замало: без «жовтневої революції на селі», тобто без розколу села, опанувати його не було можливим. Для цього владі потрібно було здобути там надійну опору. В Україні біднота не становила більшості серед селян і мала серед них досить низький авторитет. Адміністративне усунення з рад навіть середняків зводило б нанівець усі пропагандистські переваги радянської влади і призвело б до збільшення спротиву селянства більшовицькій владі. Усвідомлюючи ці українські реалії, українські компартійні керманічі вирішили створити паралельні сільським радам владні центри, у яких усі важелі впливу зосереджувалися б у руках бідноти, що фактично не виробляє сільськогосподарської продукції. Своє юридичне оформлення ці ідеї отримали в ухваленому ВУВЦК 9 травня 1920 р. декреті про Комітети незаможних селян, підтвердженому рішенням IV Всеукраїнського з'їзду рад (16—20 травня 1920 р.).

Характеризуючи цей закон, Х. Раковський у виступі на з'їзді рад наголошував: «Це — ті ж самі комітети бідноти, що існували в минулому році, але з обмеженими правами. Тому ми їх називаємо не комітетами бідноти, а комітетами незаможних селян». Комнезами, за його словами, повинні були «слідкувати за тим, щоб село стало радянським». Він наголошував: «Там, де місцеві виконкоми не виконують свого завдання, комітети незаможних селян мають фактично стати виконкомами, мають фактично оволодіти владою на селі».

Основною функцією комнезамів мав стати облік і контроль дрібних товаровиробників, які й склали основу тодішнього українського селянства. За це члени комнезамів отримували винагороду. Реалізація закону про комітети незаможних селян створювала деяку підпору для більшовиків в українському селі. Вибудовуючи радянську вертикаль влади, більшовики не шкодували зусиль, щоб максимально обмежити владні повноваження непідконтрольних їм сільських рад та їх виконкомів. Від серпня до листопада 1920 р. було

ухвалено низку постанов та інструкцій, які сприяли розколу українського села. Серед них слід виділити постанови РНК УСРР про зрівняння членів президій сільських і волосних комнезамів відповідно з головами сільрад (у великих селах — з членами виконкому сільради) та волосних виконкомів щодо військової та трудової повинності й оплати праці.

Комнезами єднала з комбідами зразка 1919 р. адміністративна підпорядкованість Народному комісаріату внутрішніх справ. Однак члени президії комнезамів (а їх, як і комбідівців, було троє у сільській і п'ятеро у волосній президії) фінансувалися з коштів Наркомату продовольства. Як підкреслював Х. Раковський, саме Наркомат продовольства «є найбільш зацікавленим в організації цих комітетів».

Найвищою ланкою комнезамівської ієрархії були волосні президії. На питання з місць, чи можна скликати повітові або губернські організації КНС, була дана чітка відповідь: «Не можна, оскільки можуть створитися у повітових та губернських центрах паралелізм і конкуренція між Виконкомом і Бюро». Те, що було потрібно на селі (конкуренція і паралелізм), на наступних щаблях влади виявилось зайвим.

Хоч КНС створювалися з метою протистояти небільшовицьким радам селянських депутатів, керівники партії не збиралися ліквідувати їх після більшовизації сільрад, як це було зроблено в Росії з комбідами. В одній з інструкцій НКВС наголошувалося, що комнезами не можна розпускати навіть у тих випадках, «коли вони при перевиборах оволодіють радами та волвиконкомом». Логіка зрозуміла, адже на наступних виборах ситуація могла змінитися.

Ще в законі про продрозкладку було відзначено, що всі господарства з розміром землі менше 3 десятин звільняються від продрозкладки. Їм надавалося від 10 до 25 % (залежно від губернії) зерна, вилученого у ході продрозкладки. Але всі ці блага незаможники отримували лише у випадку виконання плану. Якщо хліб не зібрали в потрібних кількостях,

то представники наркомпроду були зобов'язані забирати хліб навіть у тих, хто мав землі менш ніж 3 десятини. «Інакше могло б трапитися, що куркуль приховує своє зерно в середняка і навіть бідняка», — пояснював цю норму Х. Раковський. Разом із тим велася масована, незвична для тогочасного селянина пропаганда того, що незаможник «право имеет» не лише забирати у більш заможного і працюючого селянина продовольство, але й майно, тобто «розкуркулювати». Межа у володінні землею, за якою можна розпочати розкуркулювання, зафіксована не була, це право надавалося на відкуп місцевим органам.

Після ухвалення закону розгорнулася широка кампанія з утворення комнезамів, що мала переважно примусовий характер. На V конференції КП(б)У опозиційно налаштований до ЦК КП(б)У делегат Барчук відзначив: «Ми знаємо, як створювалися комнезаможі. Казали селу, що у випадку, якщо в ньому не буде створено комнезаму, це свідчитиме, що воно не підкоряється радянській владі». Але в багатьох випадках владі вдалося досягти свого. Найбільш лаконічна характеристика успіхів діяльності комнезамів пролунала на з'їзді з вуст члена ЦК КП(б)У Миколи Попова: «Комнезами дали значну кількість загонів, котрі влилися в нашу армію. І якщо в минулому році українське село цілком стояло проти міста і радянської влади, то нині в українському селі наростають ті сили, які нададуть нам підтримку... Із села в куркулів вдалося взяти значно більше хліба, ніж у минулому році».

Показовими для аналізу атмосфери створення комнезамів є рішення першого губернського з'їзду комнезамів Харківщини. Там було ухвалено «одинадцять заповідей» незаможного селянина, основним завданням яких був розкол українського села на ворогуючі частини. Ішлося про необхідність стати «дійсним господарем села», про «виколочування хліба в жадібного, ненажерливого куркуля». Про потребу сумлінної праці незаможників на землі для вирощування високого врожаю у цих «заповідях» не згадувалося.

Примус разом із пільгами дав обнадійливі для влади результати. Кількість комнезамів невпинно зростала. За даними НКВС, на 1 липня їх було близько 700, 1 серпня — 3277, 19 вересня — 5564, 10 жовтня — 7681, 10 листопада — 9599. Але наркома внутрішніх справ УСРР Володимира Антонова обнадіювала не скільки кількість, як «якість»: «Тепер факт розшарування безсумнівний. Куркуль-бандит не чіпав селян, навіть членів сільрад і волвиконкомів: він їх лише розганяв та лякав погрозами. Тепер уже не те: тепер куркуль уже б'ється у своєму власному селі проти своїх односельців, організованих у комнезами... За першу половину жовтня ми маємо, за неповними даними, із середовища неможливих 152 жертви куркульського терору (переважно голови комнезамів)... Нещодавно прийшла характерна телеграма про те, що в одному селі куркулі вирізали 30 бідняків, а ті, в свою чергу, вирізали стільки ж куркулів. А в Полтавській, Кременчуцькій і Донецькій губерніях починають організовуватися збройні загони неможливі для самооборони та рішучого придушення куркульського терору. Це вже беззаперечний початок громадянської війни на селі, і безперечно, що за підтримки всього державного апарату Радянської влади вона закінчиться перемогою споріднених із пролетаріатом прошарків села».

І все-таки в радянській вертикалі влади комнезами були чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану соціальної війни, деякі керівники республіки сумнівалися в тому, що особлива гострота ситуації виправдовує існування комнезамів після закінчення воєнних дій. Специфічно селянські політичні організації їх лякали. Однак Х. Раковський і Г. Петровський заручилися підтримкою в політбюро ЦК РКП(б) і домоглися прийняття ВУЦВКом закону від 13 квітня 1921 р., за яким комнезами оголошувалися «організаціями державного значення».

Обрана більшовиками тактика поширення продрозкладки на всі групи продовольчих товарів та боротьби проти

реального виробника цих товарів призвела до закономірного, але не бажаного результату: селяни почали згортати виробництво. Ситуацію потрібно було рятувати. У контексті комуністичного будівництва не йшлося про повернення до товарно-грошових відносин — вони вважалися вже віджилим етапом. Яким міг бути вихід із такої ситуації?

Керівництво УСРР, яке не було вповноважене на зміну основних засад комуністичного будівництва, схилилося до повторення здійсненої навесні 1919 р. спроби комунізувати село. Однак було враховано, що до слова «комуна» селяни відчували відразу, і тому в резолюції V Всеукраїнської конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) був ужитий інший термін — «колективізація», який потім став візитною карткою більшовицького режиму. Мета залишалася незмінною: створити на селі велике виробництво, яким державні органи могли б безпосередньо управляти.

У резолюції зазначалося: «Оскільки колективізація сільськогосподарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний колообіг народного господарства дрібну господарську одиницю, оскільки сама колективізація сільськогосподарства стає завданням не стільки політичного, скільки виробничого характеру».

Однак на втілення таких рішень у більшовицькій державі 1920 р. не було сил. Керівники партії на чолі з В. Леніним розуміли, що запровадженням примусової колективізації вони одержать той же, що і 1919 р., результат, тобто крах радянської влади. Тому вожді партії, ще не відмовляючись від комуністичного будівництва, обрали іншу тактику.

В. Ленін визнавав, що за три роки комуністичного будівництва зроблено не так і багато: країна залишається дрібноселянською. Полемізуючи з тими, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села, Ленін підкреслив: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і найближ-

чим часом іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться».

Обрана для порятунку економіки тактика була накреслена в законопроекті «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства», який Раднарком РСФРР на доручення свого голови розробив і представив у Всеросійського ЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. У цьому документі проголошувалося: «Покладаючи на всі органи Радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків».

Селянська праця ставала примусовою. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть змогу запобігти катастрофічному скороченню посівів 1921 р. Якщо перша розкладка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то цю нову розкладку треба було назвати відчуженням робочої сили. Залишаючи селянам засоби виробництва, тобто ухиляючись від колективізації господарств, держава мала намір реквізувати в них власну робочу силу!

В УСРР постановою Раднаркому від 25 грудня 1920 р. «Про проведення весняної посівної кампанії» було створено Центральну посівну комісію, до складу якої входили керівники Наркомезму, Наркомпроду, Української ради народного господарства та Всеукркомпраці, та на якій головував очільник РНК УСРР. У губерніях, повітах, волостях та селах створювалися відповідного рівня посівні комісії. На низовому рівні керівництво комісіями зосереджувалося в руках

комнезамів, тобто в руках тих, на кого ця розкладка фактично не поширювалася. Завдання ставилися грандіозні:

а) розширити посівну площу до розмірів 1916 р.;

б) організувати обробляння землі і сівбу за можливості шляхом громадської організації праці;

в) до плану обробляння за сівбу ввести трудомісткі культури, насамперед бурякову та олійну.

Бачимо, що влада намагалася суто адміністративним способом визначити, що, скільки й де треба сіяти. При цьому економічні стимули були відсутні. До 15 січня пропонувалося скласти докладний план розкладки посівного матеріалу. У цій постанові були розписані завдання не стільки для самих селян, як для того апарату, який мав технічно і кадрово забезпечити посівну кампанію. Не забуто було навіть Наркомвоєн, якому було доручено «надати в установленому порядку в розпорядження Посівкомів червоноармійську та трудармійську робочу силу для обробітку полів». Головним «економічним» стимулом для «передовиків посівництва» було названо «збільшення норми продовольчих продуктів, які залишаються у селах та волостях при проведенні продовольчої розкладки»... По суті, доведеними до кожного селянського двору державними завданнями на посів селянство поверталось у становище, що існувало до 19 лютого 1861 р. «Світле майбутнє» більшовицьких пропагандистів на практиці оберталось поверненням до кріпацтва. Це був шлях у безвихідь.

Ілюзії та практика повсякденного комунізму в містах

Невід'ємною складовою розпочатого в Росії ще 1918 р. комуністичного будівництва мала стати трудова повинність. Примусовість праці впливала з самої суті позбавленого

ринкових важелів господарства. Саме 1920 р., після остаточної руйнації економічних стимулів в економіці, повсюдне розповсюдження трудової повинності стало не лише комуністичним гаслом, а й нагальною потребою влади. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, викликало гостру негативну реакцію. Нерідко таке засноване на відсутності економічної зацікавленості небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ.

Радянська влада зробила трудову повинність конституційною нормою. Відповідна стаття як у Конституції РСФРР 1918 р., так і в Конституції УСРР 1919 р. була ідентичною. Її гаслом стало «Хто не працює, той не їсть». Підкреслимо, що обидві конституції, в тому числі і УСРР, були написані, схвалені й опубліковані в російськомовному варіанті.

Після перемоги над Денікіним основними ставали економічні завдання. У Кремлі вважали, що вирішити їх можна в наказовому порядку, по-військовому. У січні 1920 р. Раднарком РСФРР затвердив правила, згідно з якими кожний громадянин підлягав призову до трудової повинності. При Раді оборони (з квітня 1920 р. — Раді праці й оборони, скорочено РПО) створювався Головний комітет зі здійснення трудової повинності (Головкомтруд). Всеукркомтруд у листі до ЦК КП(б)У формулював свої завдання так: «Необхідне правильне використання і розподіл робочої сили, особливо кваліфікованої; потрібне перекидання запасів робочої сили в ті галузі нашого господарства, які треба оживити в першу чергу». Зрозуміло, що за умови «перекидання запасів робочої сили» як поточного завдання говорити про пролетаріат як «гегемон революції» насправді не доводилося, хоча публічні гасла щодо нього не змінювалися.

Більшовицьке керівництво не мало змоги та бажання економічно стимулювати продуктивність праці, тому воно вирішило за військовим зразком перебудувувати якомога більшу

частину виробничих відносин. 21 січня у Москві (7 лютого продубльовано в Україні Всеукрревкомом) було ухвалено рішення про створення Української ради трудової армії (Укррадтударм). Цей орган створювався для керівництва терміновими заходами з відбудови економіки, що здійснювалися шляхом переведення військовиків з армій на виконання трудових повинностей.

Положення про Укррадтударм було оприлюднене 10 лютого 1920 р. як спільне рішення РНК РСФРР та Всеукрревкому. У пункті 1 зазначалося: «В районі Півд-Західного фронту (Україна) утворюється Укррадтударм». Окрім власне території УСРР зразка 1919 р., його діяльність охоплювала «Олександрівсько-Грушівський район колишньої Донської округи». Завданням цього органу вважалося «максимальне збільшення добування продовольства, палива, сирцю, встановлення трудової дисципліни в підприємствах, постачання підприємств робочою силою». В умовах будованої держави-комуни був потрібен дедалі більший апарат насильства, не менш потрібною була організована робоча сила. Тому в постанові зазначалося: «У розпорядження Укррадтударму передаються військові частини, резервні або із запасних частин фронту (дивлячись по умовах), у розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини».

Очолив цей орган «особливий уповноважений Ради оборони на правах голови — член Ради оборони т. Сталін». У перші два місяці існування керований Сталіним Укррадтударм розгорнув активну діяльність і навіть вирішив по суті питання про зміну кордонів між РСФРР та УСРР. Саме рішенням Укррадтударму від 15 березня 1920 р., яке після певних узгоджень із Кремлем було легалізоване в Україні постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 р., було усталено межі Донецької губернії УСРР, до складу якої з Росії було передано всю Таганрозьку округу та частини Донецької та Черкаської округ, що до революції входили до складу Облaсті війська Донського (цю зміну та загалом процес формування українсько-росій-

Наявність великої кількості вільних червоноармійських рук були лише невеликим допоміжним аргументом на користь мілітаризації праці. На той час мілітаризована та примусова праця вбачалася багатьма більшовицькими діячами як органічний елемент будованого ними комуністичного суспільства. Л. Троцький 22 січня 1920 р. у газеті «Правда» опублікував тези, з яких випливало, що керівництво партії розглядає заходи щодо мілітаризації праці як метод здійснення зафіксованої в Конституції загальної трудової повинності. Роз'яснюючи тези, Троцький наголошував: «Мілітаризація праці в тому основному значенні є неминучим основним методом організації робочих сил, їх примусовим групуванням відповідно до потреб соціалізму, що будується».

Курс на примусовість і мілітаризацію праці зустрів чимало опонентів, особливо в Україні. На IV партконференції КП(б)У навколо проблеми мілітаризації спалахнула гостра боротьба. Більшість делегатів солідаризувалася з опозиційними до лінії Леніна—Троцького прихильниками «демократичного централізму» («децисти»). Вони протестували проти вживання терміна «трудоий дезертир» і засуджували каральні заходи в боротьбі з цим явищем: створення штрафних команд, ув'язнення у концтабори тих, хто ухилявся від нав'язуваної праці тощо. Однак, незважаючи на те що на Всеукраїнській конференції КП(б)У децисти отримали більшість, потяг мілітаризації вже зрушив з місця, оскільки у Москві перемогла точка зору Леніна—Троцького. Теоретичну закономірність та практичну потребу примусу обґрунтував Микола Бухарін: «Пролетарський примус в усіх своїх формах, починаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є... методом вироблення комуністичного людства із людського матеріалу капіталістичної епохи».

В оприлюдненій 23 березня 1920 р. «Тимчасовій постанові уповноваженого Наркомату праці і соціального забезпечення» зазначалося, що «всі здатні до праці городяни УСРР

від 16 до 50 років не мають права відмовлятися від праці, запропонованої їм підвідділом підрахунку і розподілу або його агентами». За недостатньої кількості працівників тієї чи іншої спеціальності або чорноробів спеціальні комісії з проведення трудової повинності мали право надсилати на цю роботу безробітних інших професій. За потреби вони мали право перекидати робочу силу в інші місцевості, і в цьому випадку робітники не мали права відмовитися від переїзду. Відзначалося, що за умови порушення вказаних настанов «накладається кара в адміністративному порядку аж до передання в карні трудові частини та арешту строком до 2 тижнів». При цьому безробітні позбавлялися ще й права на допомогу на період до 3 місяців.

Детальніше процедура розроблялася в інших постановках. Для залучення до праці на всіх рівнях (від місцевого селищного чи міського до Всеукраїнського) створювалися комітети з трудової повинності. 11 квітня 1920 р. було опубліковано тимчасове положення «Про Всеукраїнський комітет загальної трудової повинності». Права ухилятися від праці не мав ніхто. 4 липня 1920 р. у пресі було оприлюднено положення Всеукраїнського комітету праці «Про примусове притягнення осіб, не зайнятих громадсько-корисною працею», яким детально регулювалося це питання. На різних рівнях влади утворювалися комісії із представників ВУЧК, НКВС, Наркоматів юстиції, праці, які мали виявляти осіб, не зайнятих «громадською корисною працею», тобто тих, хто «живе на нетрудовий дохід», «ще не має певних занять», незареєстрованих безробітних та кустарів, «фіктивних учнів» та «радянських службовців, що займаються сторонніми справами в робочий час і нехтують службою». Для їх виявлення дозволялося за допомоги міліції та ЧК проводити «провірку населення в будинках, забавових і публічних місцях, облави та обшуки».

Не менш жорсткими планувалося зробити засоби боротьби з невиходами на роботу. 5 червня Раднарком УСРР увів

удію на території України постанову РНК РСФРР «Про боротьбу з прогулами». Прогулом визначалася «неявка на роботу без правних підстав». За перший день прогулу знімалося 15 %, за другий і третій — додатково 25 % та 60 % місячної премії. При цьому робітник повинен був відробити прогули в надурочний час або в святкові дні і ця робота не обов'язково мала бути за спеціальністю. Прогул більше 3 днів тягнув за собою передавання справи в дисциплінарний суд як саботаж. Особи, «котрі ухиляються від обов'язку відробити прогул, підлягають ув'язненню в концентраційний табір». Проблему «догляду за табельною реєстрацією виходів на працю» поклали на керівників підприємств, які могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності у випадку «виявлення неправильностей» комісіями з трудової повинності. Законною підставою для неявки була довідка від лікарів, причому список осіб, яких уповноважували давати такі довідки, зазначався окремо.

Поряд із примусово-репресивними методами залучення до праці влада активно використовувала й агітаційно-пропагандистські. Була розгорнута масована ідеологічна кампанія, покликаючи запевнити робітників у тому, що націоналізовані підприємства, на яких вони працюють — це загальнонародне, в тому числі і їх власне надбання. Влаштувалися урочисті вшановування ветеранів праці, відбувалося широко висвітлюване в пресі переселення робітників у буржуазні квартали. Одним із практичних наслідків такої кампанії стало поширення так званих комуністичних «суботників» та «недільників» — безоплатної громадсько-корисної праці в понадурочний час. Приміром, на українських залізницях у другій половині 1920 р. відбулося 1179 суботників та недільників, у яких узяли участь 210 тис. робітників.

Ці поняття, насамперед «суботник», увійшли в суспільний лексикон і дожили до наших часів. У період першого ж комуністичного штурму з пропагандистською метою до участі в суботниках залучалися навіть найвищі компартійно-ра-

дяньські керманічі. Добре відомою, в тому числі і завдяки серії анекдотів на тему «Ленін і колода», є участь у суботниках «вождя світового пролетаріату». Керівники УСРР та КП(б)У теж неодноразово виходили на такі заходи, про що, звичайно, тоді широко повідомлялося у пресі. Мало того, фактор суботника було навіть використано у внутрішньопартійній боротьбі в Україні. На початку березня 1920 р. з подачі представника децистів Рафаїла (Фарбмана) у газеті, попри пряму заборону ЦК КП(б)У, була оприлюднена інформація про відсутність на цьому заході голови РНК УСРР Х. Раковського та наркома продовольства М. Владимиrowa. Це мало істотний вплив на настрої рядових партійців Харкова, які при виборі делегатів на Всеукраїнську партійну конференцію віддали перевагу прихильникам децистів. Щоправда, самого Рафаїла після цього було негайно відряджено на працю за межі Харкова.

Голова ВУВЦК Григорій Петровський на суботнику

З намірами залучити населення до «громадсько-корисної праці» пов'язане і зникнення у правовому полі такого поняття,

як «в'язниця». 18 квітня 1920 р. була опублікована постанова Наркомату юстиції УСРР «Про скасування поділу в'язниць на роди за важкістю кари та зміну їхньої назви на «бупри» — будинки примусової праці». 22 квітня був опублікований циркуляр про зміну в судових вироках слів «замкнення в тюрмі», яких «на території УСРР не існує» на «примусові роботи з позбавленням свободи». У законодавство було введено таке поняття, як «трудове дезертирство», покарання за яке постійно шліфувалося і вдосконалювалося, а тлумачення самого поняття — розширювалося.

Протягом 1920 р. створювалися різного рівня комісії з боротьби з дезертирством, оголошувалися «трудові мобілізації», призначалася мілітаризація тих чи інших установ тощо. За введеною у дію 31 січня 1921 р. постановою РНК УСРР трудовими дезертирами вважалися навіть ті особи, які, приховавши свою спеціальність, працюють в іншому місці. Комітети праці мали право заарештовувати таких дезертирів на 2 тижні або передавати в штрафні трудові частини на термін до 6 місяців, а у випадку «зловмисного труддезертирства передавати судові ревтрибуналу». Постанови про застосування трудової повинності видавалися включно до березня 1921 р., коли було ухвалено рішення про підвищення до 55 років віку чоловіків, які їй підлягають, про використання військових частин для проведення весняної польової кампанії тощо. Та врешті-решт компартійне керівництво усвідомило, що принаймні на тогочасному етапі загальна примусовість праці веде у безвихідь.

Попри всю економічну безперспективність курсу на примусову працю в місті комуністична влада мала істотну підтримку. Підстави для цього справді були, адже влада взяла на себе роль годувальника міста. Якщо держава примушувала до праці й через заборону вільної торгівлі забрала можливість щось придбати на вільному ринку, то вона тим самим брала на себе зобов'язання якимось чином забезпечувати життєдіяльність своїх підлеглих. Тим більше, що гроші з часом дедалі

більше втрачали свою вартість, а Наркомат фінансів «перетворився на орган, який постачав грошові знаки, як Наркомпрод був органом, що постачає продовольство».

Ефект емісії щороку знижувався, і у всеросійських масштабах за тогочасними підрахунками вона дала прибутку 1920 р. 186 млн руб. золотом, тоді як 1919 р. — 386 млн руб., а 1918 р. — 525 млн руб. Незважаючи на колосальну емісію (лише за 1920 р. номінальна вартість грошових знаків в обігу зроста з 225 млрд до 1 трлн 168 млрд) вартість усіх грошей у золотому обрахунку, які були в обігу на 1 січня 1921 р., становила 44 млн руб. Емісійний вид податку перестав давати вагомні результати. Частка грошових податків у прибутках держави (звичайно, у всеросійському масштабі) 1920 р. становила 0,2 %.

У грудні 1920 р. в Наркомфіні РСФРР розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі з С. Струмиліним готувала пропозиції щодо заміни грошей «тродами» (трудовими одиницями). Документ, що розроблявся, назвали так: «Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР». Інша комісія одержала завдання розробити заходи щодо скасування грошових податків. Вивчаючи представлений проект декрету, В. Ленін у цілому схвалив його і зауважив, що перехід до безгрошового продуктообміну є незаперечними.

Протягом 1920 — березня 1921 р. було ухвалено чимало постанов, які крок за кроком наближали суспільство до прямого комуністичного розподілу. Обмеження, а потім і ліквідація торгівлі та перехід у відносинах із селом на примусові заготівлі продуктів спричинили проблеми у забезпеченні харчами жителів міст. Системне її вирішення було започатковане декретом Раднаркому УСРР від 6 квітня 1920 р. «Про введення єдиної трудової пайки в містах і промислових центрах УСРР», виконуючи яку Наркомпрод УСРР 24 квітня ухвалив постанову «Про норми постачання населення міст і промислових осередків». Норми постачання коливалися від

7,5 ф. (1 російський фунт = 0,4095 кг) печеного хліба та 5 ф. картоплі в місяць для загальногромадянського пайка до 22,5 ф. хліба, 10 ф. картоплі, 7,5 ф. м'яса або риби, 3 ф. крупи, 1 ф. жирів, 1 ф. сухих овочів та 1,5 ф. бобів на місяць для робітників групи «а» (особи, зайняті фізичною працею). При цьому службовці (так звана група «б») отримували 2/3 від норм постачання групи «а». Свіжі овочі видавалися «в міру можливості у відповідних пропорціях». Діти до 5 років мали отримувати м'ясо, крупи, сухі овочі та боби за нормами групи «б», а від 5 до 16 років — групи «а» робітників, хліба і картоплі малята — 22,5 і 2, а старші — 30 і 15 ф. на місяць. Для «робітників особливо тяжких родів праці» надавалася додатково половина пайка робітників групи «а». Налагодити продовольче постачання жителів міст влада збиралася шляхом розвинення мережі громадських їдалень та забезпечення їх продуктами.

Вказані у постановках норми не виконувалися повсюдно. Та й не могли вони бути виконаними. Окрім того, значна частина мешканців міст тією чи іншою мірою перебували за межею такого постачання. Одним із наслідків директивного способу забезпечення продуктами стало поширення «мішечництва» (торбарства) — дрібної торгівлі продовольчими товарами, якою займалися мешканці міст з метою вижити в роки комуністичного штурму. Поняття утворилась від слова «мішок» («торба»), з якими ці люди подорожували з міста на село і там обмінювали або купували продукти. Радянська влада переслідувала таких людей як «спекулянтів», намагаючись боротися з ними адміністративними заходами. Однак насправді мішечники врятували чимало життів. Одним із негативних наслідків існування такого явища, як торбарство, була руйнація залізничного транспорту, адже саме залізничні потяги торбарі обліплювали з усіх сторін, щоб дістатися до місця призначення (див. вклейку, рис. IX). Мішечництво було закономірним результатом комуністичного будівництва, його реальною, а не вигадано-ілюзорною візитівкою.

Зрівняльні засади оплати праці, при застосуванні яких різниця в заробітку залежала не від якості виконаної роботи, а від її типу, відчутно знизила продуктивність праці. Щоб заохотити в робітників «особисту інтенсивність», 4 грудня 1920 р. було запроваджено положення «Про натуральне преміювання», згідно з яким для кожного підприємства створювався фонд натурального преміювання. Преміювання у розмірі 40 % від повного фонду надавалося у випадку 100 % виконання підприємством «заданої виробничої програми» і пропорційно збільшувалося до 100 % при перевищенні такої програми у 2 рази. У випадку «неправильно встановленої виробничої програми» на наступний місяць натуральний фонд відпускався з урахування попередніх помилок. Однак реально поліпшити продуктивність праці такі заходи вже не могли.

Саме на кінець 1920 — початок 1921 р. припали найбільш відверті спроби запровадити комуністичний розподіл товарів і послуг. 27 грудня 1920 р. В. Ленін підписав «Декрет Ради Народних Комісарів про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим в них робітникам та службовцям». Були ухвалені також декрети про скасування плати за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою (в Україні їх не встигли продублювати). 14 грудня 1920 р. було ухвалено постанову РНК УСРР «Про безплатне відпускання населенню продуктів», яка рішенням від 7 березня 1921 р. була поширена «на відпуск речей широкого вжитку». Того ж таки 7 березня уряд УСРР ухвалив постанову «Про скасування плати за медичні засоби, що видаються з аптек за рецептами лікарів». Така законодавча активність свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, тобто комунізм не був «воєнним». Але вже в лютому 1921 р. кремлівська верхівка усвідомила безперспективність продовження такого курсу.

Курс на «федеральну конституцію РСФРР»: державницька риторика vs управлінська та економічна надцентралізація (грудень 1919 — жовтень 1920 р.)

Питання формального статусу України було складним для Кремля. Адже одна справа говорити про «вільну і незалежну Україну» і зовсім інша — надати цьому формально-юридичне підтвердження. Форма, якою б ефемерною вона не була, має властивість рано чи пізно наповнюватися змістом. Водночас відсутність юридичних підтверджень проголошуваних гасел знищувала «національні» ілюзії та послаблювала вплив більшовиків на суспільство. Одним із методів подолання суперечності між формою та змістом спочатку було «заговорювання» проблеми, що полягало у введенні в публічний дискурс теми «відносин УСРР та РСФРР», — це давало змогу демонструвати рівноправність сторін.

На час закінчення VIII Всеросійської конференції РКП(б) тема відносин між УСРР та РСФРР не виглядала актуальною. Питання здавалося вирішеним, навколо нього вже й на конференції суперечок не точилося. Нагадаємо, що в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» від 29 листопада, яка була опублікована 2 грудня 1919 р., наголошувалося, що «на даний момент відносини між УСРР та РСФРР визначаються федеративним зв'язком на підставі рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р.» (так у тексті, насправді у другому випадку мова йде про резолюцію ВУЦВК від 19 травня 1919 р.)

Формально державний статус України мав визначити IV Всеукраїнський з'їзд рад. А до того для демонстрації «українськості» компартійні керманічі УСРР вирішили створити Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), який мав замінити собою і ВУЦВК, і Раднарком УСРР. Про створення Всеукрревкому було оголошено 11 грудня 1919 р.

Він мав складатися з трьох більшовиків, одного боротьбиста та «борбиста» (у червні 1919 це була партія українських лівих есерів меншості). Найвідомішим став склад цього органу з п'ятьох осіб, однак реальні владі важелі над захопленими більшовиками частинами України у грудні 1919 — січні 1920 р. були в очолюваної Й. Сталіним Революційної військової ради Південно-Західного фронту, яка й керувала захопленням України. Найвпливовіші діячі Всеукраєвкому зображені на малюнку (див. вклейка, рис. X), однак там є помилка: Х. Раковський формально увійшов до його складу вже на початку лютого 1920 р.

Ухвалюючи рішення про створення Всеукраєвкому, Кремль схилявся до того, щоб відкласти питання про статус УСРР до наступного Всеукраїнського з'їзду рад, (а з'їзд міг бути скликаний лише після захоплення та опанування України), на якому мав намір узаконити «злиття» України з Росією. Однак питання про статус УСРР та її відносини з РСФРР постало набагато раніше. Вагому роль у цьому відіграла діяльність потужної на той час партії боротьбистів, «групи Попова» з КП(б)У і, звичайно, моніторинг настроїв українського суспільства.

Особливо слід виділити діяльність «групи Попова», яку історики нерідко помилково зараховують до «федералістів». Насправді ж, незважаючи на незаперечну близькість позицій цих груп у складі КП(б)У, вони не були тотожними. «Група Попова» одержала підтримку значно більшої кількості впливових діячів КП(б)У, аніж федералісти, вона існувала до утворення федералізму як течії в КП(б)У, а ідейний лідер цієї групи Павло Попов ніколи не був федералістом. Ще одна деталь: якщо «федералізм» був суто внутрішньоукраїнським явищем і вирішенням цієї проблеми Кремль напряму не займався, то пов'язані з Поповим питання, тобто з його баченням перспектив комуністичного будівництва в Україні, у листопаді 1919 — лютому 1920 р. тричі розглядалися на політбюро ЦК РКП(б). Написана Павлом Поповим і схвалена українською

організацією при Московському комітеті доповідна записка з аналізом стану справ в Україні і визначенням причин невдач комунізму стала помітним явищем, своєрідним путівником практичних дій, роль якого історики традиційно недооцінюють.

Саме ця записка була однією із трьох доповідей на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада, за результатами якого Ленін написав проект постанови «Про радянську владу на Україні», що на тривалий час визначила політику Кремля в українському питанні. Зауваги Попова врахував Лев Троцький, коли він готував згаданий вище публічний наказ Червоній армії із закликом до «Вільної Незалежної Радянської України». Скликана Поповим 8 грудня 1919 р., тобто вже після Всеросійської конференції РКП(б), нарада відповідальних працівників з України, на якій була розкритикована попередня діяльність ЦК КП(б)У, знову активізувала питання про відносини між УСРР та РСФРР. Саме брошура «Наша сучасна політика» (див. вклейку, рис. XI), в основу якої було покладено згадану вище доповідь П. Попова та додано радикальнішу україномовну передмову, спричинила переляк у Кремлі. Враховуючи резонанс, який викликала ця брошура на перемовинах між КП(б)У та УКП(б) про об'єднання, що велися у Петрограді, керівництво УСРР зважилося заново нагадати Кремлю про потребу публічного вирішення проблеми відносин між УСРР та РСФРР.

30 грудня 1919 р., після перегляду чернетки ленінського «Листа до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним», Х. Раковський поставив питання про необхідність якимось чином формалізувати відносини між УСРР та РСФРР. Він відзначив: «Я думаю, необхідно відмітити, що національна боротьба на Україні як у період Ради та Директорії, так і, особливо, протягом нинішнього року, сприяла перемозі поміщиків та капіталістів і поразці робітничо-селянської влади». При цьому Раковський категорично заперечив популярну серед частини більшовицьких керманічів думку про неважливість і недоцільність надання першочергової уваги

питанню українсько-російських взаємин (мовляв, досить і мови з культурою). Він побоювався, що негайна спроба втілити далекосяжні плани щодо «влиття» України до складу Росії може спричинити новий провал більшовиків, але тепер ініціативу могли перехопити боротьбисти, які, як це відзначалося і в «Листі» Леніна, неодноразово заявляли про те, що їхня позиція відрізняється від більшовицької лише в питанні українсько-російських відносин. Виходячи з таких міркувань, Раковський того ж дня, тобто 30 грудня 1919 р., запропонував свій перший варіант присвячених цій проблемі тез.

Пропозиція була визнана слушною. У Кремлі погодилися з тим, що ставлення ЦК КП(б)У до відносин з Росією має бути формально означеним. Звичайно, якою саме має бути форма, вирішували в ЦК РКП(б). На засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося «17 та 18 січня», було розглянуто питання «Про форму державних відносин між Росією та Україною». Обговорювався наданий Х. Раковським документ. Було ухвалено рішення «прийняти тези Раковського, доручивши йому разом із тов. Троцьким внести редакційні зміни відповідно до зроблених на засіданні вказівок».

Уже 31 січня 1920 р. Раковський поклав на стіл Леніну дороблені тези. Оскільки на засіданні політбюро від 17 та 18 січня були надані досить детальні інструкції з їх редакційної обробки, то питання про взаємини УСРР та РСФРР окремо більше не ставилося на порядок денний вищого політичного органу РКП(б). В оновленій резолюції, яка на той час визнала ще резолюцією ЦК РКП(б), було вже не 7, як у попередній, а 21 пункт. Провідною була така теза (вона була підкреслена в тому документі, який Х. Раковський надав В. Леніну на його прохання): «Будь-які спроби розірвати чи послабити цей зв'язок (за текстом — «між робітниками та селянами усіх радянських країн». — *Авт.*) є по суті контрреволюційними і спрямованими проти самої влади робітників і селян. Висування національного питання як основного в боротьбі

проти комуністичної партії, незалежно від того, чи робиться це з боку справжніх буржуазних або з боку радянських і напівкомуністичних партій, є свідомою чи несвідомою спробою зірвати або ускладнити встановлення пролетарської диктатури».

Далі ще раз повторювалося, що «незалежність українських трудящих мас» може забезпечити лише УСРР, а існування самої УСРР можливе лише в тісному об'єднанні з РСФРР, яка одна з усіх радянських республік, що існували (згадувалися Угорська і Баварська республіки), збереглася і перемогла ворогів. Цього разу необхідність об'єднання того чи іншого наркомату обґрунтовувалася в кожному випадку окремим пунктом, що й стало одним з основних чинників збільшення їх (пунктів) кількості з семи до двадцяти одного.

Втілювати на практиці настанови з «українського питання» потрібно було членам КП(б)У, тобто комуністам, які працювали в Україні. Ще на одному зі своїх перших засідань, яке відбулося в Москві 15 грудня 1919 р., щойно утворене бюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «запропонувати оргбюро ЦК РКП(б) точно зафіксувати, що всі т.т., яких відправляють до України, без усякого винятку мають вступати у відповідні організації КПУ». Таким чином, більшовики, які працювали в Україні й формально підпорядковувалися КП(б)У, автоматично ставали «українцями». Відповідно до лєнінської логіки, ухвала про «якнайтісніше об'єднання» мала бути ініціативою «місцевих комуністів», щоб було менше підстав звинувачувати комуністів «великоруських» у великодержавництві, тобто постанову потрібно було подати як рішення українських органів влади. Тому з приїздом Раковського на початку лютого до Харкова і вже після того, як було ухвалено рішення ЦК РКП(б) про надіслання постанови в єдині (спільні) комісаріати, питання про взаємини між УСРР та РСФРР розглядалося на засіданнях бюро ЦК КП(б)У 13 та 19 лютого 1920 р.

Рішення було ухвалено 19 лютого: «Резолюцію надрукувати, виправивши нумерацію абзаців та виключивши в парагра-

фі 19 слово «тимчасово»». Власне, зміна порядку абзаців і була зумовлена зняттям цього «тимчасово», яке вживалося в характеристиці Наркомату продовольства — позначати «тимчасовість» його українського підпорядкування було цілком зайвим, оскільки він і так працював «у тісному контакті» з відповідним наркоматом РСФРР, а формально українським його було зроблено лише для того, щоб хліб забирали не представники Москви, а свої, «українці». 21 лютого 1920 р. у газеті «Коммунист» цей документ, який, нагадаємо, у рішенні політбюро ЦК РКП(б) від 6 лютого називався постановою ЦК РКП(б), було опубліковано у вигляді тез ЦК КП(б)У, а в березні без будь-яких змін затверджено як резолюцію IV Всеукраїнської конференцією КП(б)У.

Хоч у назві резолюції йшлося про відносини, насправді форма не відповідала змісту. За «рівноправними» словами ховалася спроба формально погодити включення УСРР до складу РСФРР. Практично таке включення вже відбулося. 27 січня 1920 р. Всеукрревком видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», у якій зазначалося: «У розвиток угоди Всеукраїнського ЦВК від 1 червня 1919 р. про об'єднання діяльності обох республік, надалі до остаточного оформлення відносин останніх, оголошується: 1. Усі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: військових, ВРНГ, продовольства, працесоцзабезу, шляхів сполучення, пошти й телеграфу, фінансів) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на всій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню». Названі галузі мали напряму керуватися з центру, їх обласних (загальноукраїнських) органів в Україні не було. Щоправда, встановити жорсткий контроль над управлінською вертикаллю УСРР Кремлю не вдалося. Однак це було викликане не наданням тих чи інших повноважень українському субцентру влади, а управлінським хаосом, який

панував в Україні. Зазначимо, що вагомою причиною такого хаосу були й спроби Кремля управляти всім із центру.

Уже згадана нами постанова політбюро від 17 та 18 січня містила ще й такий параграф: «Запропонувати президії ВЦВК створити комісію для вербування основ федеральної конституції РСФРР. До складу комісії як основне ядро ввести тт. Каменєва, Крестинського і Раковського. Після опрацювання основних політичних положень подальшу науково-технічну розробку доручити спеціальній підкомісії». З огляду на персональний склад комісії (Каменєв уже не був таким централістом, як у травні—липні 1919 р., і навіть у заувагах до лєнінського листа з приводу перемог над Денікіним відзначав, що вождь «видав» себе як великороса), можна було сподіватися на реальне врахування українських інтересів. Але постанова Всеросійського ЦВК від 7 лютого 1920 р. під назвою «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР», яка по суті була «радянським» варіантом вказаної постанови політбюро, мала інший характер. Про особливе становище України у ній зовсім не йшлося, а якщо й була якась рівність, то це стосувалося однакового об'єму прав України з іншими автономіями РСФРР. Зокрема, у цьому документі відзначалося: «Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і автономними радянським республіками, які входять до її складу, і, взагалі, неросійськими національностями, своєчасне задоволення їх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (курсив наш. — Авт.), становить одне з найважливіших завдань Всеросійського Центрального виконавчого комітету».

Удосконалення федеративного устрою мало відбуватися на основі Конституції РСФРР. Для опрацювання цього питання створювалася Особлива комісія при ВЦВК під головуванням Л. Каменєва, коло учасників якої було розширено

(у порівнянні з рішенням політбюро) до восьми осіб. Хоча Х. Раковський і був одним із них, однак про бодай якесь паритетне об'єднання УСРР та РСФРР вже зовсім не йшлося.

Про те, як ці рішення сприймалися українцями, засвідчував у листі до керівництва КП(б)У від 19 липня 1920 р. М. Грушевський (переклад з російської наш): «Декретована в лютому цього року Федерація радянських Республік Росії та України була великою помилкою. Вона підірвала довіру до щирості намірів комуністів, після урочистих заяв авторитетних представників радянської Росії в сенсі визнання незалежності Української республіки. Вона злякала українське населення можливістю нового національного закріпачення і спалила міст для різних елементів, що не визначилися, які були готові примиритися з будь-якою формою правління, лише б суверенність українського народу була забезпечена. Ця помилка має бути виправлена, суверенність відновлена». Більшовицьке керівництво згодом було змушене дослухатися до цих порад. Але робило воно це вкрай неохоче, бо відступати з уже, здавалося б, завойованих позицій централізації дуже не хотілося.

Україна вбачалася Кремлем максимум у вигляді автономії, тобто позбавленої державності адмініюдиниці у складі РСФРР. Зайвим підтвердженням можуть слугувати аналогії з автономіями РСФРР. «Розв'язання» у січні—березні 1920 р. «українського питання» настільки задовольняло Кремль, що там вважали за можливе поширити досвід взаємин з Україною на автономні республіки РСФРР. Так, після розгляду 14 квітня питання «Про башкирські справи» політбюро ЦК РКП(б) вирішило відносини цієї автономної республіки з РСФРР встановити «на основі практики, що склалася на Україні».

Ігнорування державного статусу УСРР Кремлем поступово ставало більш публічним. Незважаючи на те, що IV Всеукраїнський з'їзд рад, який за задумом Кремля мав формалізувати «злиття» України з Росією, ще не відбувся, у Москві часом уже ставилися до України як частини РСФРР. Ігнорування України

як державного утворення було настільки явним і загрожувало посиленням антикремлівських настроїв у суспільстві, що політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. винесло на розгляд питання «Про пресу московську і місцеву з огляду на друк низки заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати петлюрівці та поляки». Було ухвалено рішення: «7. а/ Доручається тов. Яковлеву зібрати матеріали та написати листа до ЦК РКП; б/ Стосовно місцевої преси вказати на необхідність суворо перевіряти всі іноземні повідомлення та не поміщати заміток, що мають за мету рекламування Петлюри; в/ Доручається тов. Раковському дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно до цього вести газетну роботу».

Дедалі виразніша відмова центральних органів «рахуватися з фактом існування УСРР» не задовольняла не лише скептично налаштований до комунізму люд, а й багатьох прихильників радянської влади та комуністичної партії. Щоб краще зрозуміти настрої частини спершу прорадянськи налаштованого населення, процитуємо рядки з листа до червоноармійських командирів прихильного до радянської влади та комуністичної ідеології отамана Ковалю, який очолював один із повстанських загонів, що діяв на Полтавщині (орфографія збережена): «Ми повстанці України, а зокрема я, боремось за самостійну Українську Радянську владу, коли тільки прийшли на Україну Російські Советські війська проганаючи Денікіна геть за межі України, то я а також більшість із мого товариства, котре лічилося і зараз лічиться в моїм отряді пішли в ряди Червоних військ і щиро працювали по затвердженню Радянської влади. Тоді ми Українці гадали, що спільними силами с Російськими Советськими військами виженемо Денінкіна з України, розсіємо чорні зграї контрреволюції і збудуємо Радянську Україну на федеративних началах з Советською Росією, надбавши широку автономність для українського народу... Довгий час я мріяв, що ми, Українці, ще зможемо як-небудь мирними шляхами порозумітися з комуністичним

Російським Урядом, але згодом переконались, що тільки мечем і кулею ми, Українці, здобудемо для себе права на вільне життя. Тільки силою зможемо позбавитись від жидівського і російського комуністичного ярма. І так боротьба з Вами насильниками і гнобителями Українського люду до кінця, до перемоги. Або ви другі пани нашим потом (перших панів ми зігнали загальними з Вами силами і нажили Вас других), або ж ми вільний Український народ з армією вільного казачества на своїй рідній Українській землі политий кров'ю і потом нашого люду».

Розвиток антибільшовицького і водночас проукраїнського та прорадянського повстанського руху був загальмований війною з Польщею, яка в очах народних мас уособлювала «панськість». У короткотерміновій перспективі, тобто під час наступу польсько-українських військ, вона спричинила посилення централізаційних тенденцій як в українському суспільстві загалом, так і серед компартійно-радянського керівництва УСРР зокрема. Такі настрої знайшли своє відображення на IV Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 16—20 травня 1920 р. у Харкові.

Щоб на цьому з'їзді не було жодних несподіванок, влада рішенням президії ВУЦВК від 6 квітня 1920 р. ухвалила нові норми представництва. Від військових частин та установ, у яких вихідці з України становили меншість та які організаційно підпорядковувалися безпосередньо центру, обирався один депутат від однієї тисячі червоноармійців. До таких установ належали не лише частини діючої армії, але й «установи і заклади армії та фронту, запасні частини армії та фронту, тиллові частини, частини місцевого гарнізону». Від міського населення, в тому числі й фабрично-заводських селиць обирався один делегат від 10 тисяч, а від сільського — один від 50 тисяч. За дорученням IV Всеукраїнського з'їзду рад щойно обраний ВУЦВК 26 травня 1920 р. затвердив ці норми.

З огляду на названі обставини рішення з'їзду стали апогеєм формального централізму. У резолюції з приводу відносин

між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський з'їзд рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки». З'їзд доручив «будучому Центральному виконавчому комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано ввести до складу Всеросійського ЦВК 30 представників УСРР. У резолюції було затавровано гасло «Української Народної Республіки» та названо контрреволюційною будь-яку спробу послабити зв'язок із РСФРР.

Централізація як необхідна умова перемоги над Польщею знайшла розуміння у Закордонної групи Української Комуністичної партії (ЗГ УКП). Представник цієї групи В. Левинський, виправдовуючи централістичний характер резолюції IV Всеукраїнського з'їзду рад про відносини з Росією, зазначав: «Коли б із Москви прийшов указ на Україну в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі побіди над Польщею і в інтересі революції, скасувати в Українській Радянській Республіці не тільки такі комісаріати, як господарства, військовости, шляхів і т. д., але й комісаріат освіти; мало того, коли б у цих інтересах треба було б скасувати українську мову на Україні, розуміється оскільки це було б можливим, то український робітник і селянин, присутній на IV Всеукраїнському радянському з'їзді, був би і на цю жертву пішов, бо для революції він приніс би все».

Ухвалена IV Всеукраїнським з'їздом рад резолюція про відносини між УСРР та РСФРР у Кремлі сприймалася як формальне підтвердження факту входження України до складу РСФРР. Цілком буденно на наступному за Всеукраїнським з'їздом рад пленарному засіданні Всеросійського ЦВК після заслуховування доповіді Г. Петровського було ухвалено «включити до складу Всеросійського Центрального виконавчого комітету 30 членів Українського Центрального виконавчого комітету». Такий підхід до означення статусу УСРР передбачав можливість обмежити «українське питання» національно-культурною проблематикою, або, іншими словами,

культурною автономією. Навіть більше — багатьом більшовицьким керманічам здавалося, що таке обмеження вже відбулося. Приміром, нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відзначав в одному з листів до ЦК РКП(б), що «4-й з'їзд Українських рад висловився за входження України до РСФРР». Саме таке розуміння було правилом серед керівників РСФРР.

Питаннями розвитку національностей, що проживали на території РСФРР, займався Наркомат у справах національностей РСФРР. Тому логічним продовженням автономістських уявлень про Україну стала спроба створити у його структурі відділ (один із вісімнадцяти подібних), в основі діяльності якого мала бути «ідея представництва Української Республіки як автономної частини РСФРР та українців, які живуть за межами УСРР». Очолювати український відділ при Наркомнаці ще в червні 1920 р. ЦК КП(б)У доручив Ю. Коцюбинському. Представництво почало діяти з серпня 1920 р. Але українська сторона не погодилася із вказаними Наркомнацом РСФРР настановами щодо цього відділу. Вона намагалася відстояти вищий у порівнянні з автономіями РСФРР статус України. З цим тривалий час не погоджувалися у Кремлі.

До жовтня 1920 р. жодного випадку заперечення ким-небудь із компартійно-радянського керівництва «автономістських» щодо УСРР поглядів знайти не вдалося. Натомість аналіз тогочасних рішень дозволяє дійти висновку, що керівники Наркомнацу РСФРР відображали спільну позицію ЦК РКП(б). Приміром, у матеріалах до II конгресу Комінтерну, написаних на початку червня, В. Ленін своє бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності». Однак комплекс зовнішніх та внутрішніх обставин змусив Кремль змінити підходи до визначення статусу України, а відтак і до форми взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Про те, що Кремль бажав легалізувати входження УСРР до складу РСФРР, свідчить аналіз проекту постанови ВУЦВК про

«надання представлення П'ятому Всеукраїнському з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів про необхідність внесення змін до Конституції УСРР». Вважалося, що до часу проведення V Всеукраїнського з'їзду рад формальний статус радянської України вже буде визначений і його потрібно буде лише узаконити. Серед запропонованих у цьому проекті змін було положення про те, що «УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах». Як бачимо, йдеться про «Російську», а не «Всеросійську» (як це було у рішенні IV Всеукраїнського з'їзду рад) федеративну республіку. Тобто тривала підготовка до юридичного перетворення УСРР на невід'ємну частину радянської Росії.

З проекту названої постанови слід зробити висновок про те, що, з огляду на тиск Кремля, на той час відмовитися від входження до складу РСФРР керівництво радянської України не могло, але разом із тим намагалося якось зберегти свій державний статус. Зокрема, спробувало закріпити за собою право на відмову від угоди, яке вже в Договорі про створення СРСР трансформувалося у право на вихід зі складу СРСР. Названий проект не став реальністю. Через економічні й зовнішньополітичні чинники формальні підходи були змінені, входження України до складу РСФРР так і не було формалізовано.

Шлях до формального союзу «на передбаченій договором підставі повної рівності між обома Республіками»

Як уже зазначалося, українська сторона по можливості опиралася перетворенню УСРР на автономію у складі РСФРР. На засіданні українського представництва від 7 листопада 1920 р.

було ухвалено рішення написати доповідь до Раднаркому України з пропозицією реорганізувати українське представництво у відділ при Наркомнаці, а представництво УСРР зробити окремо. Під час розгляду питання «Про представництво УСРР у Наркомнаці» на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня було вирішено: «Представництво при Наркомнаці ліквідувати, при організації українського відділу для роботи серед українців, що проживають на території РСФРР, виявляти йому всіляке сприяння. При Наркомзаксправі РСФРР створити місію з тов. Коцюбинським на чолі та двох радників — Ляха та Аусема». Таким чином, українська влада бачила себе рівноправною (хоча б формально) стороною у майбутній федерації нарівні з РСФРР.

Вагомим чинником відмови від планів термінової автономізації України став зовнішній фактор. Ідеться про вимушене наявністю петлюрівської УНР включення делегації УСРР як окремої сторони у мирних переговорах із Польщею, що вже свідчило про певну окремішність України. Закономірним проміжним результатом переговорів стало положення укладеного 12 жовтня 1920 р. в Ризі перемир'я між РСФРР та УСРР з одного боку і Польщею, згідно з яким «обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії». Цікаво, що у варіанті документу українською Україна означалася «радянською» республікою, а Росія — «совітською». У зв'язку з цим договором було активовано зовнішньополітичний статус УСРР як окремої держави у перемовинах із прибалтійськими державами та Грузією. У таких умовах юридично закріплити статус України як автономної частини РСФРР було недоречно.

Важливим, у тому числі й з огляду на настрої суспільства, був і «зовнішньоукраїнський» фактор. Ідеться про потребу Кремля одержати підтримку представників української соціалістичної еміграції та українців Галичини. Цей фактор найбільш безпосередньо впливав і на внутрішньоукраїнську ситуацію,

адже українські соціалістичні партії ще мали вплив на українське суспільство, а вихідці з Галичини прокомуністичного спрямування працювали в українських органах влади. Його важливість з особливою силою постала після початку війни з Польщею. Зауважимо, що орієнтація на зовнішньоукраїнський фактор і використання української еміграції та галицьких українців в інтересах більшовицької влади стали можливими лише внаслідок здійсненої ще наприкінці 1919 р. демонстративної зміни гасел і визнання помилок в «українському питанні». Переважній частині української соціалістичної еміграції такий крок здавався реальною зміною курсу, поверненням більшовиків до органічного для всіх антиімперіалістичних сил «соціалістичного принципу визволення народів». Саме завдяки такій зміні курсу українські есери спочатку затято критикували Петлюру за союзницькі відносини керованої ним УНР з Польщею, а після початку наступу польсько-українських військ у квітні 1920 р. засудили «українського зрадника Петлюру, що грає низьку роль легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу».

М. Грушевський та О. Жуковський, які були, відповідно, головою та секретарем Закордонної делегації УПСР, у липні 1920 р. передали В. Затонському адресованого до ЦК КП(б)У листа, у якому відзначалося: «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції». На публічне співробітництво з українськими есерами більшовики не пішли, але нейтрально-позитивне ставлення УПСР до більшовицької влади відіграло свою роль у зміцненні більшовицького режиму.

Важливішою для більшовицької влади була позиція групи В. Винниченка, який ще у вересні 1919 р. остаточно розірвав стосунки з УСДРП і створив у Відні Закордонну групу українських

комуністів. Винниченко, як і Петлюра, був вихідцем з лав УС-ДРП, він брав найактивнішу участь у творенні УНР як 1917 р., так і наприкінці 1918 — на початку 1919 р., і тому його позиція могла бути використана в антиуенерівській пропаганді ефективніше. До того ж Винниченко, насамперед через свою непримиренну позицію до угоди з Польщею, користувався значною підтримкою чималого загону українських соціал-демократів у Галичині, яких Кремль намагався залучити на свій бік. Тому до пропозицій про співробітництво, які виходили від цього діяча, більшовицьке керівництво поставилося прихильніше.

Сам В. Винниченко щиро вірив в ідеали комунізму як ідеології, що знищить не лише соціальне, а й національне гноблення. Тому публічні незалежницькі гасла більшовиків він вважав не тимчасовою поступкою, а стратегічною зміною політики Кремля в «українському питанні». Його завела в оману резолюція «Про Радянську владу на Україні». «У цій резолюції російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання», — писав він. З огляду на таке бачення ситуації в Україні як Винниченком, так і його соратниками, він «з дозволу спільної конференції Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР (25 лютого 1920 р.) офіційно звернувся до радянської влади з проханням надати можливість повернутися на Україну».

Така можливість була надана Винниченку невдовзі після початку радянсько-польської війни. Її потреба впливала з аналізу настроїв українського суспільства та насамперед через усвідомлення більшовиками небезпеки неконтрольованої ними самоорганізації українців. Сталін у телеграмі Троцькому з Кременчука від 11 червня 1920 р. писав: «1. Петлюра являє собою серйозну силу в губерніях Зах[ідної] України, по всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші Ради. [...] Про Радвладу селяни знають лише те, що в неї чимало військ і вона відбирає хліб. Зважаючи на все

це, я думаю, що поява Винниченка на нашому горизонті має зіграти найбільш серйозну роль у боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто з петлюрівщиною».

Інакше кажучи, очолюваний Петлюрою рух за УНР у Кремлі оцінювали як дуже серйозну небезпеку, на подолання якої слід кинути якомога більше сил. Ідея УНР і Петлюра як її символ справді мали підтримку в народних масах (див. вклейку, рис. XII), і тому більшовикам була дуже потрібна допомога з боку Винниченка та українських есерів.

Із вищенаведеної телеграми Сталіна можна зробити висновок, що основну небезпеку він вбачав в українській інтелігенції, передусім у вчителях як наймасовішій її частині та кооператорах як найкраще організованих та таких, що очолює процес економічної самоорганізації суспільства. Розкол інтелігенції був однією з головних цілей більшовицького керівництва. Загалом мети досягти вдалося, та й Винниченко відіграв свою роль. Сам факт загравання більшовиків із В. Винниченком, як і його доброзичливе ставлення до більшовицької влади, що збереглося навіть після того, як він виїхав закордон, значною мірою сприяли лояльності до Кремля чималого загону українських соціал-демократів Галичини. У доповіді на VI Конференції КП(б)У (грудень 1921 р.), вже підсумовуючи розпочатий 1920 р. процес, Х. Раковський відзначав: «Ми маємо в Галичині партію, яка тепер ще називається с[оціал]-д[емократичною] партією, яка була колись партією Винниченка і кампанії. Вона й тепер є потужною організацією. І ось тепер явилися делегати цієї партії і прохають прийняти її в Комінтерн. Зі свого боку партія приймає всі умови Комінтерну. Це дуже символічно, що організація, яка до вчорашнього дня була опорою петлюрівського уряду, явилася тепер до нас, щоб, відмовившись від своєї минулої діяльності, увійти до Комінтерну». Але для здобуття таких симпатій, як і для заспокоєння українського суспільства, Кремлю довелося зробити ще одну вагому поступку — нарешті таки формально визнати незалежність УСРР.

Вагому роль у такому визнанні мала економічна та управлінська складові. Протягом літа-осені 1920 р. керівники УСРР неодноразово вказували Кремлю на цілковите ігнорування економічних потреб України. Однак там на це не звертали уваги. Постійне недофінансування не давало змоги навіть планувати роботу. Нестача грошових знаків була наскільки вагомою, а потреба в них наскільки актуальною, що Х. Раковський посягнув на основи основ більшовицької фінансової політики — у листі до В. Леніна поставив питання про необхідність створення філії з друкування їх в Україні. Усвідомивши, що звернення Х. Раковського не вплинуло на ситуацію, РНК УСРР на засіданні від 25 листопада 1920 р. ухвалив: «Беручи до уваги, що потреби українських органів у грошових знаках дедалі зростають — з одного боку і неможливість їх своєчасного задоволення, як показала вже 10-місячна практика, з єдиного московського центру — з іншого боку, Рада Народних Комісарів постановляє: “Запропонувати Уповноваженому Наркомфінансів увійти через Народний комісаріат фінансів у Раднарком РСФРР з проханням про відкриття в Харкові відділення фабрики заготівлі розрахункових знаків як підсобного органу для задоволення українських потреб”». Підкреслимо, що це було зроблено в умовах, коли Україна в очах Кремля була складовою Росії.

Те, що жорстка централізація не сприяла відновленню виробництва та ефективному управлінню, почали розуміти і в Кремлі. Керівництво всіма галузями економіки відповідними головними комітетами (російською мовою скорочено «главк», звідси й поширене позначення такого способу керівництва як «главкізм») з Москви себе не виправдовувало. Однак таке усвідомлення давалося вкрай важко. Можливість надання Україні права на господарську ініціативу та управлінську автономію в очах Кремля спочатку виглядала як своєрідна антитеза, або, в кращому випадку, як тимчасовий відступ від комуністичного будівництва. Але поступово приходило

розуміння того, що мобілізаційно-примусові методи, які були ефективні задля концентрації ресурсів, дають постійні збої при використанні їх як важелів виробничих процесів. У випадку з Україною виникало ще й побоювання втратити контроль над нею, особливо з огляду на те, що ідея економічного самоуправління України фактично відповідала вимогам зразка кінця 1919 р. з боку боротьбистів та «групи Попова» з КП(б)У.

Найбільше розуміння ініціатива керівництва УСРР знайшла у Л. Троцького. Саме він першим із членів політбюро ЦК РКП(б) заговорив про необхідність зміни підходу до відносин з УСРР. У датованому 2 листопада 1920 р. зверненні до керівної компартійно-радянської верхівки (В. Леніна, Й. Сталіна, М. Бухаріна, М. Крестинського та М. Калініна), характеризуючи завдання урядового апарату в Україні, Л. Троцький наголошував: «1. Радянська влада на Україні трималась до цього часу /і трималася погано/ головним чином авторитетом Москви, великоросійським (в оригіналі — «великорусским». — *Авт.*) комунізмом і російською (в оригіналі — «русской». — *Авт.*) Червоною армією. Лише зараз відбуваються в Україні внутрішні процеси, що ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, разом з тим, новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. У господарському сенсі Україна все ще уявляє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви» (курсив наш. — *Авт.*). З огляду на всю сукупність обставин, ЦК РКП(б) до пропозицій Троцького поставився прихильно.

Станом на кінець листопада 1920 р. вже і в Кремлі зрозуміли, що потрібно, принаймні з огляду на зовнішньополітичну ситуацію, хоча б формально підвищити статус України. Про це відверто писав у листі до політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р. Г. Чичерін: «Принцип незалежності радянської України відіграв величезну роль у нашій дипломатії

та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично нинішні відносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави».

Після проведеної у грудні 1920 р. підготовчої роботи 28 грудня 1920 р. підписами В. Леніна та Г. Чичеріна з російського боку та Х. Раковського з українського було завізовано «Союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою». У преамбулі договору наголошувалося на взаємному визнанні незалежності й суверенності обох договірних сторін.

Кремль погодився на такий крок, оскільки стояв на точці зору формули Чичеріним про те, що «за іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини». Однак українська сторона вимагала реальних змін у ставленні до себе. Їй навіть вдалося деякі початкові положення змінити на свою користь. Про це, зокрема, свідчить зміна пункту 4 договору. До наявного у проекті тексту «Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають у Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської республіки своїх уповноважених» у кінцевому варіанті договору було додано вкрай важливе для УСРР: «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд рад». Згодом це положення керівництво УСРР сприймало як підтвердження верховенства ВУЦВК у правничому полі радянської України, натомість у Москві вважали це доповнення порожньою формальністю. Паралельно з роботою над договором в Україні створювалися загальнореспубліканські центри (фактично — наркомати)

у військовій сфері та царині транспорту, які очолили відповідно Михайло Фрунзе та Олександр Постников. Нагадаємо, що можливість створення таких республіканських наркоматів на початку 1920 р. Кремль категорично заперечував.

При ратифікації договору V Всеукраїнським з'їздом рад (відбувся 25 лютого — 3 березня 1921 р.) у преамбулі до основного тексту було вказано на необхідність «приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним виконавчим комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК, з осібною пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів, *на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками*» (курсив наш. — Авт.). Рівноправність УСРР із РСФРР українська сторона вбачала основним змістом договору і публічно твердила про це українському суспільству. Тоді як для Кремля така постановка питання була неприйнятною. Договір з УСРР для більшовицького центру означав лише тимчасову формальну поступку, завданням якої було насамперед виконання зовнішньополітичних зобов'язань та заспокоєння українського суспільства і яка нічого не повинна була змінювати у ставленні до України.

Різне розуміння Договору, як і суті відносин між РСФРР та УСРР, слугувало однією з головних причиною конфліктів, що виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. При цьому основу непорозумінь нерідко становило прагнення кожної з сторін зблизити форму і зміст відносин. Однак підходи до реалізації цих прагнень були різними. Українська сторона намагалася наповнити вказані у Договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, брав за основу наявний (і найбільшою мірою характерний саме для 1920 р.) зміст і намагався наблизити до нього форми взаємин, тобто юридично позбавити УСРР державного статусу і, відповідно, управлінської автономії. Але про ці обставини йтиметься далі.

ОЧІКУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Починаючи ознайомлення з останнім розділом книги, звиклий до традиційної періодизації читач мимоволі очікує побачити поділ міжвоєнного періоду на два етапи, які узагальнено можна означити як «запровадження непу» та «радянська модернізація». Зрозуміло, що назви цих етапів можуть різнитися залежно від дослідницьких завдань чи уподобань, але хронологічна розбивка ще з радянських часів є сталою. Умовний «неп» — це 1921—1928 рр., «радянська модернізація» — 1929—1938 рр.

Якби головною темою нашої книги був соціально-економічний розвиток України, то такий поділ справді був би доречний. Однак для розуміння сутності українського радянського проекту та тих ілюзій і очікувань, що у зв'язку з ним

існували як у влади, так і в суспільстві, питання національно-культурної політики та відносин УСРР із Кремлем не менш важливі, ніж соціально-економічні. А зміни більшовицької політики у цих напрямках не були синхронними.

Досвід 1919 р. навчив більшовиків уважніше відслідковувати настрої мас та зважати на них у здійсненні своїх планів. Принцип «усе й відразу», незалежно від того, чи то стосувалося наступу, чи поступок, був відкинутий раз і назавжди. Уже 1920 р., залишивши поки що незмінними підходи до фундаменту комунізму — ліквідації ринкового господарства, централізації виробництва і розподілу, компартійне керівництво було змушене зробити в Україні істотні поступки в національно-культурному та земельному питаннях. Такі кроки частково поновили ілюзії українського суспільства щодо національних та соціальних завдань більшовицької влади, значною мірою повернули їй проукраїнський імідж.

Поступки кінця 1919 — початку 1920 р. зіграли ключову роль у збереженні більшовицької влади в Україні, зокрема під час війни з українсько-польськими військами, але їх було замало не те що для початку запланованої індустріалізації, а навіть для певної стабілізації соціально-економічного становища. Не вщухав і повстанський рух, який спалахнув з новою силою восени 1920 р. при поновленні продрозкладки. Наприкінці 1920 р. у Кремлі наважилися на ще одну поступку — передачу українському субцентру влади частини управлінських повноважень в Україні. Але це хоч і послабило напругу, врятувати ситуацію не могло.

Наприкінці 1920 р. більшовицьким керманічам ставало зрозуміло, що комунізм, принаймні у тому вигляді, в якому він вбачався у попередні роки, найближчим часом не має перспектив. Після поразки Червоної армії в серпні 1920 р. під Варшавою та підписання у жовтні перемир'я з Польщею остаточно зникли сподівання на близьку «світову революцію». Важливість цієї обставини важко переоцінити, адже,

з огляду на економічну та технічну відсталість Росії, теза про близьку і неминучу «світову революцію», внаслідок якої Росія отримає допомогу від «європейського пролетаріату», була однією з ключових в ідеологічному обґрунтуванні Жовтневого перевороту та початку комуністичного будівництва навесні 1918 р.

Ілюзії щодо комунізму в народних мас умиць зникли під час спроби втілити його на практиці. Після невдалого досвіду 1919 р. в українському селі намагалися менше говорити про «комунію». Більшовицькі керманічі зрозуміли, що задля збереження влади треба поширювати в масах уже не ілюзію комунізму, а ілюзію «народності» більшовицької влади. При цьому у світогляді самої більшовицької номенклатури істотних змін не відбулося, тобто своє майбутнє вона пов'язувала винятково з комунізмом.

У книзі провідного більшовицького теоретика М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду», що побачила світ наприкінці 1920 р., йшлося про принципове заперечення свободи праці, яка, на думку автора, не узгоджується з правильно організованим плановим господарством і таким же розподілом робітничих сил. Безтоварне господарство, яке спирається на централізований план, вважалося у Кремлі безумовним ідеалом. Цілий розділ книги присвячено актуальності позаекономічного примусу, виправдання якого чітко відобразилося у такому твердженні: «В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є зняряддям більшості в інтересах цієї більшості».

Такі погляди були властиві значній частині компартійно-радянських керманічів. Тому на початку 1921 р. при ухваленні рішення про відмову від комуністичного штурму про економічну безглуздість заснованих на примусі заходів у внутрішньопартійному дискурсі не йшлося. Головну причину такої відмови чітко окреслив очільник Промбюро України (з 31 грудня 1920 р. — Українська рада народного

господарства — УРНГ) Влас Чубар на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р.: «Об'єктивні умови життя в Україні були такими, що примусового залучення до праці не можна було здійснювати повною мірою внаслідок нестачі сил примусу».

Погоджуючись на тимчасовий відступ, компартійна влада, однак, не відмовлялася від комунізму. Її поступки мали не лінійний, а синусоїдний характер. Зрозумівши згубність принципу «все й відразу», компартійні керманічі варіювали поступки і наступи, а відступивши в одному, нерідко відігравали в іншому. Зокрема, під час другого комуністичного штурму (1929—1932 рр.) свого максимуму сягнула українізація, тобто помилки 1919 р. з характерним для цього року зневажливим ставленням до всього національно-українського вже не повторювалися.

Комуністична теорія vs практичні потреби: до обставин запровадження і наслідків нового економічного курсу

На початку 1921 р. економіка країни рад опинилася у вкрай важкому становищі. Були вже проїдені запаси та резерви дореволюційного періоду, витрачено золото та інші банківські цінності, емісія давала дедалі менше зиску, основний капітал зношувався і не відновлювався. Створення несприятливих для сільськогосподарського виробництва умов заганяло країну у глухий кут і згадані в попередньому розділі посівками врятувати ситуацію не могли — сил примусу не вистачало. Мобілізаційна модель економічної політики вичерпала себе. З наявною ресурсною базою, та ще й без допомоги «європейського пролетаріату», про перехід до індустріалізації, що було одним із символів майбутнього комунізму, годі було й мріяти. Для нового застосування усіх можливостей мобілізаційної моделі економіки, орієнтованої

тепер вже переважно на внутрішні джерела, потрібно було знову накопичити певні ресурси. Нагальною стала потреба зміни економічної політики.

Небезпеки поточної ситуації у компартійному керівництві розуміли, мабуть, усі. Однак перемоги на фронтах ввели в оману більшість із них. Комуністичні засади у 1918—1920 рр. допомогли Кремлю сконцентрувати ресурси і виграти війну, а тому їх ефективність здавалася перевіреною часом. Тому й активний спротив селянства («бандитизм» у більшовицькому лексиконі) влада спочатку зробила спробу подолати винятково збройним шляхом. Не склалося.

На небезпечних масштабах такого «бандитизму» наголосив у своїй доповіді на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) нарком продовольства М. Володимиров. Бадьоро визнавши, що «немає нічого ненависнішого на селі, аніж наші агенти» (тобто збирачі продрозкладки), він констатував: «Лише починаючи з другої половини січня, не рахуючи тих масових убивств, які сталися тепер, ми втратили близько тисячі ста продагентів, які були вбиті місцевими куркульськими бандами». Однак на той час такі втрати не спонукали ні його, ні інших промовців до думок про потребу зміни політики на селі. Навпаки — ставка робилася на примус. Нарком запропонував змінити принцип розподілу навіть тієї незначної кількості продукції, яку надсилали на село. Якщо раніше хоча б на словах застосовувався принцип передачі цієї продукції в першу чергу тим, хто виконав продрозкладку, то тепер пропонувалося надсилати її по селах незалежно від цього, а на місцях розподілом мали зайнятися комітети незаможних селян. Такий засіб, звичайно, не міг стимулювати виробництво на селі, але це й не було його метою. Головним було ще дужче розколоти село, знайти надійних спільників для державного насилля.

У той самий час, коли в Харкові робили ставку на посилення примусу, тобто в лютому 1921 р., у Кремлі вже усвідомили

потребу реальної зміни основних засад в організації господарювання. Творець комуністичної доктрини довго зважував межі майбутнього відступу. Важливим було також завдання обґрунтувати такий відступ перед партійцями та запевнити їх, що комуністична перспектива не постраждає.

Новий курс складався із низки заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростили один з одного. Він став неминучим після ухвалення ключового рішення — заміни продрозкладки продподатком, тобто здавання заздалегідь визначеної частки продукції. Уся система господарювання трималася на продрозкладці, а тому її скасування вимагало кардинальної перебудови виробничих відносин не лише на селі, а й у націоналізованій промисловості. Щоправда, спочатку коли у Кремлі переконували партійців у потребі заміни продрозкладки продподатком, про масштаби змін не йшлося.

Про потребу заміни продрозкладки продподатком уперше публічно було заявлено 4 лютого 1921 р. у Москві на конференції металістів. То була резолюція на доповідь Леніна, яку сам Ленін і написав, але зовні виглядало так, що це пропозиція «робітничих мас». Уже 8 лютого на політбюро ЦК РКП(б) було вирішено створити комісію у складі Валерія Осинського, Льва Каменєва та Олександра Цюрупі, якій В. Ленін передав «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Саме в цьому документі вперше беззаперечно пролунала ленінська директива: *«Задовольнити бажання безпартійного селянства про заміну розкладки (в розумінні вилучення лишків) хлібним податком»*. 19 лютого комісія звітувала перед політбюро ЦК РКП(б) документом із назвою «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», який було ухвалено розіслати всім членам ЦК для обговорення.

У Харкові до таких змін не були підготовлені. На пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 27 лютого, тобто під час роботи V Всеукраїнського з'їзду рад, було ухвалено рішення вважа-

ти недоцільною заміну продрозкладки продподатком у всеросійському масштабі, а для України таке рішення взагалі було визнане неприйнятним. Однак (і в цьому разі відіграла свою роль централізаторська суть більшовицької партії) ще одним пунктом, який було ухвалено незначною більшістю голосів, було відзначено, що в разі ухвалення такого рішення в межах РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Таким чином, перша реакція компартійного керівництва УСРР на пропозицію відступитися від уже впроваджених засад комунізму була відверто негативною. Цікаво, що це рішення, так само як рішення пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р. про відносини УСРР та РСФРР, не оприлюднювалися у радянських збірниках документів: це ламало радянську схему історії.

Новий економічний курс отримав схвалення X з'їзду РКП(б), тож українським функціонерам не залишалося нічого іншого, як узяти на озброєння нові гасла, що стали офіційними. Щоправда, під час підготовки резолюції цього з'їзду її автори не знали, як дати раду тій продукції, що лишалася після сплати натурального податку. Їх страшенно лякало відродження ринкових відносин між містом і селом. Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу. Мало того, реальною була небезпека світоглядної кризи більшовизму. Адже твердження із виданої наприкінці 1920 р. більшовицької книги-листівки про те, що «велика заслуга радянської влади в тому, що вона знищила вільну торгівлю і ввела на все державну монополію» була аксіомою для активних більшовиків. Раптова відмова від цього постулату по суті засвідчувала хибність тих ідеалів, за які вони так затято боролися в попередні роки.

Шок від зміни курсу був певним чином пом'якшений остаточним варіантом постанови X з'їзду РКП(б) про натуральний продовольчий податок, де було використано невизначене

формулювання про те, що селяни мають право використувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

Уже після ухвал X з'їзду компартійно-радянська номенклатура поступово дозрівала до думки, що селянам треба забезпечити свободу торгівлі продукцією, яка залишалася після сплати податку. Водночас постало завдання контролю держави над торгівлею. З огляду на те, що велика промисловість залишалася у власності держави, у більшовицькому лексиконі з'явилося і таке поняття, як «державна торгівля». Держава приділила чимало уваги розвитку торговельних функцій операції, а також організації синдикатів, товарних бірж, ярмарків. У липні 1921 р. усі охочі дістали можливість взяти ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами. Новий економічний курс набирал оборотів. Комунізм зникав.

Щоб переконати партійців у необхідності нового і згубності старого курсів, було зроблено талановитий «хід конем». Для цього вдалися до зміни оцінки минулої діяльності. На позначення попередніх років комуністичного режиму (в Росії — 1918—1920 рр., в Україні — 1919—1920 рр.) почали вживати новий термін — «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх, що більшовики, оголосивши 1918 р. курс на комуністичне будівництво та ухваливши 1919 р. програму РКП(б), зовсім не збиралися її одразу виконувати. Цей крок став дієвим засобом впливу як на самих партійців (не було, мовляв, ніяких помилок), так і на селян (так то, мовляв, були вимушені тимчасові заходи, тож вибачайте!).

Цікаво, що в обох названих групах у результаті запровадження Кремлем такого неологізму формувалися сприятливі для іміджу компартійної верхівки ілюзії. У перших виникла ілюзія того, що «справжній» комунізм не за горами, треба лише накопичити сили, і він незабаром настане. У других — знаходила підтвердження ілюзія, яка виникла ще 1917 р. — мовляв, більшовицька влада є владою народу.

Ініціатором уведення в широкий вжиток поняття «воєнний комунізм» став Ленін, який у плані промови про заміну продрозкладки податком, підготовленому в першій половині березня 1921 р., зазначав: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики». Бачимо, що термін «комунізм» взято в лапки, що вказує на таку собі його «несправжність», а причиною його запровадження була названа війна. Таким чином відводилася тінь від «справжнього» комунізму, який, втім, уявлявся-таки не за горами і до запровадження якого потрібно ретельніше підготуватися. Але головним було інше. Вимушена відмова від комуністичного штурму в публічному дискурсі підмінялася твердженням про вимушеність самого штурму умовами війни.

У промові на X з'їзді РКП(б) Ленін ще не наважився використати сюжет із «комунізмом» у лапках. Але вже у квітні 1921 р. він чітко відмежувався від попередньої економічної політики (у брошурі «Про продовольчий податок»): «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують таку політику, неминуче зазнають краху».

У цій брошурі термін «воєнний комунізм» з'явився уперше і був ужитий п'ять разів. Чотири рази він брався в лапки, а в заключній частині брошури вже подавався без лапок. Словосполучення «воєнний комунізм» могло вживатися без лапок, бо сам прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, «справжнього» комунізму. Прикметник маскував невдалий комуністичний штурм, тому що відгороджував невдачу трирічного експерименту від комунізму, який, мовляв, попереду. Комуністична ідея залишалася незаплямованою.

Запровадження непу означало припинення спроб негайно побудувати комунізм у країні з переважно селянським населенням. Партія зупинила комуністичне будівництво

не з власної волі. Це визнавав і В. Ленін, але суть альтернативи, яка стояла на початку 1921 р., набагато чіткіше, ніж у його працях, була висловлена в позбавленій дипломатичних тонкощів резолюції Всеукраїнської наради КП(б)У від 2 травня 1921 р.: «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізольованості російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу радянської влади і революції».

Популяризаторську (для партійних мас) роль знову, як і у випадку з пропагандою комунізму, доручили грати М. Бухаріну. Тобто яскравий пропагандист позаекономічних методів господарювання і, зокрема, примусової праці, тепер мав доводити зворотне. Зі своєї місією він упорався — видав на-гора брошуру «Новий курс економічної політики».

У перших рядках праці Бухарін чітко визначив її основне завдання — з'ясувати завдання та значення непу «в загальній перспективі розвитку нашого господарства до комунізму». Будівництво комунізму він пов'язав з успіхами у розвитку великої промисловості. А далі наголосив: «Для підняття великої промисловості потрібно збільшити кількість продуктів, чого б це не коштувало і будь-якими засобами». Саме потребами великої промисловості він обґрунтовував застосування економічних стимулів і, відповідно, розвитку тих форм господарювання, які змістовно суперечили комуністичним настановам — одноосібних селянських господарств, дрібної промисловості, оренди та концесій промислових підприємств тощо.

Для переконання партійців у правильності обраного курсу аргументів на кшталт демонстрації економічної безпер-

Обкладинка брошури М. Бухаріна
«Новый курс экономической политики»

спективності комуністичних реквізицій було замало. Тому неп був представлений як «стратегічна операція пролетаріату на господарчому фронті». Але будь-яка операція, як відомо, має свій початок і кінець. Для аналогії Бухарін використав Брестський мирний договір зразка 1918 р. з Німеччиною. Мовляв, як тоді німецький імперіалізм, так і сьогодні господарська розруха є загрозою для комуністичного будівництва. Якщо 1918 р. завершення «стратегічної операції» стало можливим після будівництва Червоної армії, то тепер таке завершення мало настати після того, як буде «побудована на основі використання додаткової кількості продукції велика соціалізована промисловість». І лише після цього, так само як це було в листопаді 1918 р. з Брестською угодою, «можна

повертати руля в іншу сторону», тобто ліквідувати ті форми господарювання, які не відповідали комуністичним засадам.

Таким чином, неп, подібно до Брестської угоди, розглядався як такий собі «перепочинок», після якого, накопичивши сили, слід знову взятися за комуністичне будівництво. З часом термінологія дещо змінилася і слово «перепочинок» за ініціативою Леніна стало замінюватися терміном «змичка з селянством». І хоча новий термін, здавалося б, мав би свідчити про неп ледь не як про стратегічну (на довгі роки) політику, не лише в товщі партії, а й серед керівництва РКП(б) новий курс і надалі сприймався як тимчасовий.

Характерним підтвердженням такого підходу є вислів Льва Троцького на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1923 р.). Характеризуючи обставини запровадження непу, він зауважував: «Так, зміна, казали ми, і серйозна зміна, але вона може бути вичерпана в один, два-три роки, залежно від того, як складуться події [...]. Виявилось, що це не просто перепочинок, а велика історична пауза, яка перетворилася на цілу епоху». При цьому тривалість цієї «епохи» оцінювалася насправді невеликим терміном: «Якби мене запитали роки чи місяці, то я відповів би, знову-таки додаю ще раз у дужках: гадати не можна, — але якщо місяці, то їх буде, ймовірно, багато, якщо роки, то їх, ймовірно, не так багато (сміх)». Тому цілком закономірно, що комунізм і надалі бачився і привселюдно пропагувався як недалеке майбутнє, для якого потрібно створити необхідні передумови.

Звичайно, у публічному пропагандистському словнику 1920-х рр. не йшлося про те, що незабаром селян примусом буде позбавлено землі та засобів виробництва. У вже згаданій брошурі М. Бухарін, характеризуючи майбутній «поворот керма», писав про поступовість процесу ліквідації дрібногосподарного виробництва, про те, що «втягування в усупільнене господарство» буде відбуватися не засобами позаекономічного примусу, які, нагадаємо, сам Бухарін активно рекламу-

вав ще за півроку до написання брошури, а «тими господарчими вигодами, котрі він буде отримувати від трактора, електричної лампочки, сільськогосподарських машин і т. ін.». Слід зазначити, що Бухарін став одним із тих, хто згодом відстоював неп як довготривалу перспективу. 1925 р., розуміючи економічні вигоди від збільшення дрібнотоварного виробництва в країні, він навіть кинув гасло: «Збагачуйтеся, нагромаджуйте, розвивайте своє господарство!» Однак як у товщі партії, так і серед її керівництва панівними були зовсім інші, антиселянські, антинепівські, антинепманські настрої та бачення. Тому це гасло майже відразу було ідеологічно дезавуйоване. Практичне згортання непу почалося 1928 р. Бухарін спочатку спробував чинити цьому спротив, але не довго.

Неп, тобто «нова економічна політика» або «новий етап політики» більшовиків, як це, за словами Троцького, пояснювалося за кордоном, допоміг виконати нагальні економічні завдання: відбудувати промисловість та сільське господарство. Однак деклароване Бухаріним непримусове усупільнення селянського господарства насправді не розглядалося як реальна перспектива. Адже для цього, навіть за марксистськими канонами, потрібно було досягти значно більшого розвитку продуктивних сил на селі та підняття промисловості.

Важливим був також ідеологічний фактор. З початку запровадження нового курсу ті верстви суспільства, завдяки приватній ініціативі яких значною мірою і відбувалося відродження економіки, в масовій пропаганді та агітації показувалися переважно як зло, з яким певний час «народ і влада» вимушені миритися. Симптоматично, що спільнокореневе з назвою нового курсу поняття «непман» (ним позначали приватних підприємців (див. вклейку, рис. XIII)) у радянській пропаганді взагалі було символом усього негативного. Важлива деталь — приватні підприємці не мали виборчих прав.

З перших днів запровадження непу, у тому числі й у цитованій нами брошурі Бухаріна, однією з головних засторог

називалася небезпека «переродження партії», під якої розумілася можлива зміна точки зору на застосовану в 1918—1920 рр. на практиці комуністичну доктрину і, зокрема, перегляд ставлення до приватної власності та торгівлі. Ініціатори та провідники непу повсюдно і привселюдно заявляли, що за жодних обставин вони не допустять такого переродження.

Іронія долі полягає у тому, що саме основоположник курсу на комуністичне будівництво (В. Ленін) та один із його найпалкіших пропагандистів (М. Бухарін) справді переглянули свої погляди на комуністичну доктрину. Спочатку для Леніна неп і соціалізм були речами несумісними. Неп він розглядав як інструмент для підготовки передумов соціалістичного (комуністичного) будівництва, але не більше. Зокрема, 20 листопада 1922 р. вождь заявив: «З Росії непівської буде Росія соціалістична» (див. вклейку, рис. XIV). Тобто, доки тривав неп, про соціалізм говорити не доводилося, бо існувала приватна власність і торгівля. Ці слова Леніна згодом була активно використані у комуністичній пропаганді і в масовій свідомості ототожнювалися з ленінською позицією. Але на початку січня 1923 р. у статті В. Леніна «Про кооперацію» йшлося вже про зовсім інше: «Кооперувати достатньою мірою широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів». Зміна точки зору на кооперацію, яку він раніше визнавав за торгашеську, а отже, ворожу соціалізму, а тепер назвав важливою складовою соціалістичного (комуністичного) будівництва, означила важливий переворот у поглядах на майбутнє. Власне, на цьому зауважив і сам Ленін: «Тепер ми маємо право сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом із цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм».

Обкладинка книги із законами про кооперацію

Якщо осмислити сказане Леніна в контексті ставлення до приватної власності та ринку, то впливає такий висновок: висловлена у статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини, принаймні у тому її вигляді, у йому вона була відома більшовикам. Але отримати партійне схвалення такої лінії було неможливо. Адже двома роками раніше, коли йшлося лише про тимчасову відмову від політики комуністичного будівництва, було дуже важко довести потребу такого кроку.

1921 р., щоб переконати партійців у необхідності непу, модератори такої зміни неодноразово наголошували на суворій незмінності й незамінності комуністичної доктрини. Але навіть такі аргументи у той час Леніну довелося активно підкріплювати величезним особистим авторитетом. Лише

Ленінські слова про кооперацію у радянському агітаційному плакаті

сукупність усіх факторів зробила можливим організований поворот до непу 1921 р. Тепер же йшлося про зміну комуністичної доктрини, тобто того чинника, гарантована незмінність якого 1921 р. спонукала значну частину компартійно-радянського апарату погодитися на неп. Сказати про це своїм однопартійцям прямо Ленін не наважився. На наш погляд, для такої застороги були вагомі підстави, бо нові аргументи мало б хто зміг сприйняти.

На час вказаної публікації Ленін був уже фізично немічним, а новий удар хвороби в березні 1923 р. зробив його зовсім недієздатним. Отже, він не отримав можливості навіть спробувати переконати хоча б частину партійної верхівки в необ-

хідності впровадження тих засад будівництва нового суспільства, які тепер визнав за необхідні, а раніше затято заперечував. А Бухарін, який загалом схилився до підтримки нової лєнінської концепції, не мав ані механізму, ані авторитету, ані сили внутрішнього переконання, щоб до кінця відстоювати свої нові (і, слід визнати, не остаточно сформовані) погляди.

Величезний авторитет Лєніна в партії врешті-решт сприяв широкому обговоренню і навіть формальній підтримці компартійно-радянським апаратом ідеї кооперації селянства. Однак при цьому була вихолощена суть запропонованої вождем ідеї. Інакше кажучи, його однопартійці вчинили з його ідеєю так само, як він свого часу обійшовся з популярними в суспільстві ідеями та гаслами. Так, як, наприклад, у 1917—1918 рр. це сталося з концептом федералізму, коли «федерацією» було названо надцентралізовану радянську Росію, або з формальним визнанням національних прав України, коли ті права здебільшого були знехтувані. Після смерті Лєніна про відмову чи хоча б корекцію комуністичної доктрини насправді ніколи не йшлося. Програма РКП(б) зразка 1919 р. залишалася тим дороговказом, від втілення в життя якого партійна верхівка, попри всі внутрішні чвари, відмовлятися не збиралася.

Отже, запроваджений 1921 р. неп допоміг відбудувати економіку і накопичити певні ресурси. Але успіхи на цьому шляху, як і зміна більшовицьким вождем своєї точки зору на соціалізм, не стали тими чинниками, які б змусили компартійне керівництво переглянути заплановані раніше шляхи до комунізму. Економічна політика доби непу з її дозволом на приватну власність і вільну торгівлю в уявленнях керівних кіл СРСР залишилася несумісною з комуністичним майбутнім.

Від часу запровадження непу прихильники комунізму бачили в ньому тимчасову поступку, від якої невдовзі збиралися відмовитися. Власне, саме ця визначена тимчасовість і спонукала їх доволі лояльно ставитися до непу. Водночас

селяни, одержавши 1920 р. (в Україні) землю і з 1921 р. крок за кроком отримуючи більше свободи у своїй економічній діяльності, до 1928 р. теж мали вагомі підстави вважати радянську владу «народною», тобто зберігали ілюзії щодо її завдань. Тим більше, що більшовицькі керманічі час від часу запевняли, що повернення до масового насильства більше не буде. Економічно більш-менш стерпні умови для існування було створено навіть приватним підприємцям, але, з огляду на панівну в державі ідеологію, майбутнього в них не було. З переходом до індустріалізації накопичені в часи непу ресурси мали поступово реквізуватися державою — інші шляхи у владній верхівці навіть не розглядалися. Наявна рівновага станом на кінець 1927 р. не мала жодних шансів зберегтися. Чийсь ілюзії мали бути зруйновані. І в першу чергу це стосувалося тих, у кого не було владних повноважень.

Від суб'єкта до об'єкта: відносини між УСРР та РСФРР/СРСР у міжвоєнний період

У російсько-українському договорі від 28 грудня 1920 р. радянська Росія юридично вперше визнала незалежність УСРР. Вже в березні 1921 р. було проголошено неп. Нові умови передбачали інші правила збору та розподілу ресурсів. У зв'язку з частковим поверненням ринку постали завдання створення місцевого, республіканського та, як тоді казали, загальнофедеративного бюджету. Для їх наповнення потрібно було не лише формально, а й фактично визначити права та обов'язки різних управлінських гілок. Нова економічна політика вперше змусила все підраховувати. Вона призвела до того, що, як, зауважив у травні 1922 р. Володимир Ксандров, Наркомфін «з органу постачання перетворюється в орган господарчий». Українські урядовці дедалі виразніше бачили зиск України. Оскільки саме на них Кремль покладав відпо-

відальність за становище в Україні, то вони почали вимагати прав та повноважень.

У більшовицькій пропаганді в Україні вже не йшлося про близьку «світову революцію», як це було 1919 р. Основною стала теза про те, що «радянська влада для України спеціально щасливо збігається з національними її інтересами. Україна як державна одиниця може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з Радянською Росією». Іншими словами, відбулася радикальна зміна парадигми. Ця зміна була вимушеною і віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала бажаний результат. Оформлення СРСР як союзу рівноправних республік цілком вписувалися в цю нову парадигму.

Втім, усі права республік більшістю компартійного апарату теж розглядалися як тимчасова (до накопичення ресурсів та сил примусу) поступка. У понятійному словнику тогочасної партійно-державної номенклатури, та й серед прихильників комунізму взагалі, синонімічним до поняття «комунізм» залишався термін «централізація», тож перехід до безпосереднього комуністичного будівництва мав відповідним чином відобразитися і на взаєминах України з центром. Але то було в майбутньому.

Більшу половину 1921 р. можна визначити як час, коли питання статусу УСРР та її відносин із Кремлем не набуло чітких обрисів. Радянські республіки лише приходили в себе після спустошливого комуністичного штурму. Цього року українське керівництво остаточно упевнилося (і провело це в законодавчому порядку) в потребі пріоритету власних законодавчих органів над «загальнофедеративними». Це було логічно як формально (УСРР — незалежна держава), так і практично: ухвалені в Москві рішення, як правило, не враховували української специфіки. Та вже наприкінці жовтня — листопаді 1921 р. виник «казус Штернберга», який

своє остаточне розв'язання отримав лише в лютому 1922 р. Проблема полягала в тому, що виконувача обов'язків наркома робітничо-селянської інспекції УСРР Бориса Штернберга у Кремлі затаврували як прихильника до українського націоналізму лише за те, що він намагався діяти в рамках чинного в УСРР законодавства та наполягав на тому, що Наркомат РСІ має право інспектувати всі підприємства, розташовані на території УСРР.

Основне протистояння з питання статусу УСРР розгорнулося з початком 1922 р. Не рахуючи вже вказаного «казусу Штернберга», остаточну оцінку якому ЦК РКП(б) дало на початку лютого 1922 р., першим дзвінком стало звернення наркома закордонних справ РСФРР Георгія Чичеріна до Молотова з приводу майбутньої міжнародної конференції в Генуї, куди була запрошена Росія. Під приводом уникнення у майбутньому юридичних складнощів у відносинах із Заходом, Чичерін запропонував вирішити питання «про включення братніх республік до складу РСФРР до початку конференції». Він вважав, що це рішення обійдеться без серйозних міжнародних наслідків.

Схожої думки був і Сталін, який у тому ж таки січні 1922 р. заявив, що підтримує ідею «об'єднання усіх незалежних республік із РСФРР на засадах автономії», однак підкреслив, що для ухвалення такого рішення потрібен більш тривалий термін його підготовки. Натомість Х. Раковський категорично відкинув запропоноване Г. Чичеріним рішення, назвавши в листі до Молотова його можливе прийняття «величезною політичною помилкою». Він зазначив на порушенні у разі схвалення пропозиції Чичеріна конституційних основ існування радянських республік та наголосив: «Чи вигідно нам саме напередодні Генуезької конференції дати всій націоналістичній братії України, Грузії тощо такий козир у руки?!»

Протягом січня—лютого сталася ще низка непорозумінь у відносинах України з Кремлем. Нарком'юст РСФРР подав

проект рішення, за яким постанови об'єднаних наркоматів РСФРР в Україні мали поширюватися автоматично, а не об'єднаних — після відповідної реєстрації в УСРР. Адміністративна комісія ВЦВК без будь-яких узгоджень з ВУЦВК збиралася подати на затвердження нову сітку губерній в УСРР, Держплан РСФРР вирішив поділити Україну на дві частини за економічним принципом, центр цілковито ігнорував Всеукраїнську кооперативну спілку тощо. Непорозуміння потрібно було якось владнати.

В описі процесів формального створення СРСР увага істориків зосереджується в першу чергу на сталінському плані «автономізації». Недостатньо враховується та обставина, що весь 1922 р., а не лише його друга половина, був періодом пошуків такої форми організації відносин, яка не суперечила б їх змісту. Напрацьований до серпня 1922 р. досвід у договірному оформленні відносин УСРР та РСФРР частіше за все лишається поза увагою.

Ідеться насамперед про причини утворення та роботу українсько-російської комісії, яку очолював М. Фрунзе. Про необхідність створення такої комісії керівництво радянської України заговорило ще на початку 1922 р., офіційне рішення про необхідність створення комісії з «членів ЦК РКП і ЦК КПУ» політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 11 березня, а діяла вона у травні—липні 1922 р. Основною її метою було конституювання порядку відносин між УСРР та РСФРР, причому увага зверталася передусім на господарські наркомати. На початку травня 1922 р. для вирішення цього питання до Москви було відряджено заступника голови Раднаркому М. Фрунзе та наркома землеробства і першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануйльського. 11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) з питання «Про українські справи» ухвалило рішення «створити комісію в складі: Сталін (зазначено без ініціалів у джерелі. — Авт.) Л. Б. Каменєв, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник, Д. З. Мануйльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР».

Комісію зобов'язали через два тижні розіслати письмове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу вона мала за місяць, а її скликання було за М. Фрунзе. Як засаднича для її роботи наголошувалася така теза: «Жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні ліквідації чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося». Це й було основним лейтмотивом роботи комісії.

Керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Здавалося б, вдалося зламати суворий централізм Кремля. Мало того, українцям пощастило заручитися особистою підтримкою Леніна в цьому питанні, про що М. Фрунзе повідомляв членів політбюро ЦК КП(б)У: «Приватною угодою з Іллічем ухвалено рішення про офіційний виступ при найближчій зручній нагоді в дусі намічених рішень і для розсіювання несприятливої для України атмосфери».

Настрій, який панував у Кремлі, спонукав Фрунзе та Мануїльського телеграфувати до Харкова: «Вважайте наші непорозуміння зовсім розвіяними». Здавалося б, з огляду на засади створення комісії, результати її роботи мали бути однозначно на користь України. Формально так воно й було. Однак далеко не всі очікування справдилися, а більшість результатів так і не була втілена в життя. Цілком можливо, що ситуація склалася б по-іншому, якби не перший напад хвороби Леніна, який стався 25 травня 1922 р. Вождь не встиг виступити на офіційному зібранні з обіцяною підтримкою України.

Сталіну вдалося відстрочити затвердження результатів роботи комісії на вищому компартійному рівні: політбюро ЦК РКП(б) схвалило результати її роботи лише 10 серпня 1922 р., а вже наступного дня була створена нова комісія — тепер уже оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з Й. Сталіним зі встановлення взаємовідносин між РСФРР та радянськими республіками, діяльність якої мала протилежний вектор спрямування.

Попри вагомій суперечності, позиція українського керівництва та Й. Сталіна мала одну спільну рису: обидві сторони намагалися зблизити зміст і форму взаємин між УСРР та більшовицьким центром. Суть плану генерального секретаря ЦК РКП(б) та наркома РСФРР у справах національностей Й. Сталіна, відомого під назвою «автономізація» незалежних республік, полягала передусім у приведенні формального статусу тогочасних «договірних республік» до існуючих реалій. У ньому зближення форми і змісту таких відносин передбачалося у сенсі зміни форми. Натомість українська сторона намагалася змінити зміст взаємовідносин і «підтягти» його до наявної «незалежницької» форми. У результаті знову вийшло «ні вашим, ні нашим». Не аналізуючи цю проблему детально, відзначимо, що після часткового одужання В. Леніна за його наполяганням у роботі над питання про взаємини з «незалежними» республіками постійно враховувалася необхідність формального збереження за республіками державного статусу і знову-таки формального надання їм однакових із Росією державних прав. Цим можна пояснити включення до Договору про створення СРСР права виходу кожної із союзних республік із його складу.

Попри поширену в історіографії та в сучасній історичній пам'яті дату 30 грудня 1922 р. як день утворення СРСР, у реаліях 1920-х рр. вона такою не була. На той час офіційною датою заснування СРСР (до речі, офіційним святом) називалося 6 липня 1923 р. Що ж відбулося 30 грудня 1922 р.?

Того дня, незважаючи на заклик Й. Сталіна негайно ухвалити зачитані декларацію та договір про створення СРСР «з властивою комуністам одностайністю», такого рішення затверджено не було. Депутати Й. Сталіна не підтримали. Натомість була затверджена постанова, запропонована представником УСРР М. Фрунзе, за якою декларація і союзний договір були ухвалені лише в основному та передавалися на обговорення до республік. Набути ж чинності названі

документи повинні були лише на наступній сесії ЦВК СРСР. Вона мала відбутися після внесення поправок, запропонованих республіками та узгодження всіх спірних питань.

Депутати дослухалися до М. Фрунзе зовсім не тому, що той як оратор був переконливішим. Просто його пропозиція повторювала резолюцію пленуму ЦК РКП(б) про союзне будівництво від 18 грудня 1922 р. У виступі Фрунзе таке перенесення мотивувалося необхідністю того, щоб створення СРСР було «дійсно актом, що встановлює безпомилково основи нових міцних взаємовідносин, які дають можливість кожній державі, що входить у Союз, проявити в інтересах спільної справи максимум енергії і самодіяльності». Українська сторона незабаром взялася до серйозної переробки проекту договору.

Керівництво УСРР не влаштуувала проста заміна вивіски (тобто назви держави), але водночас це вважалася природним для Кремля. Можна сказати, що представники України намагалися діяти відповідно до проголошених гасел, а представники центру — згідно з усталеними й запровадженими ними нормами у відносинах з національними республіками. Тенденції до збереження формального державного статусу та реального збільшення прав національних республік знайшли відображення в рішеннях XII з'їзду РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.). У резолюціях з'їзду було вказано на необхідність надання управлінських повноважень поступок національним республікам. Зокрема, у пункті 10 резолюції з'їзду з національного питання наголошувалося на необхідності надати республікам «достатньо широкі фінансові, і, зокрема, бюджетні права, що забезпечать можливість їх власної державно-адміністративної, господарської та культурної ініціативи».

Українське керівництво сприйняло настанови XII з'їзду РКП(б) як керівництво до дії. Після наполегливої роботи остаточна позиція української сторони була зафіксована на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР 23 трав-

ня 1923 р. На ньому всі попередні резолюції і пропозиції були об'єднані в один документ — проект Конституції СРСР, що за формою був тотожним проекту договору про утворення СРСР. Про серйозність підходу свідчили наміри українських урядовців домагатися того, щоб Наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі перейшли з категорії злитих до директивних, тобто були створені у кожній із республік, але при цьому узгоджували свою діяльність із відповідним загальносоюзним наркоматом. Українське керівництво наполягало також на тому, щоб Наркомати праці, продовольства і робітничо-селянської інспекції були необ'єднаними, тобто щоб загальносоюзних таких наркоматів не існувало. Серед вимог було також надання ініціативи в залізничному будівництві та право на формування тарифів на залізничні перевезення тощо. Наведені дані свідчать, що економічна та управлінська складові майбутнього союзу з Харкова бачилися інакше, ніж з Москви.

Справа юридичного оформлення реально існуючої централізованої держави з початку 1923 р. набула широкого розголосу. Багато не лише керівних республіканських діячів, але й низових активістів сприйняли ілюзію за чисту монету і вважали, що майбутній СРСР може стати справді рівноправним і добровільним союзом народів. Їхні ілюзії, здавалося б, знайшли відгук у рішеннях XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Рівність і сприяння національним республікам залишалися також офіційними гаслами радянської агітації та пропаганди, хоча на практиці їх реалізація була неможливою. Компартійне керівництво намагалося пояснити все це браком часу для вироблення необхідних законодавчих актів. Мовляв, трохи зачекайте, далі все буде гаразд. Оскільки гасла залишалися, то в УСРР щоразу з'являлися нові державні діячі, які вимагали дій, відповідних до гасел.

Рішення XII з'їзду РКП(б), а разом з ними і пропагандистські заходи із зображення майбутнього СРСР як гарантії державності й суверенності України, сприяли активній співпраці

з радянською владою широких верств української інтелігенції. Саме друга половина 1923 р. стала переломною у настроях українського вчителства, яке в основній своїй масі лише після початку політики коренізації перейшло на бік радянської влади. Таким чином, у Кремлі усвідомлювали, що змінювати пропагандистські гасла в національних республіках було недоцільно.

Надавати реальні повноваження республікам у господарській сфері сталінське керівництво не збиралося. Можна навіть сказати, що така пропозиція всерйоз навіть не розглядалася. Адже *невідповідність форми* (агітаційних гасел, пропаганди, іноді — зовнішніх атрибутів) *та змісту* (реальних дій) *була правилом комуністичної політики*. Змістовно з проголошенням Радянського Союзу відносини України з Кремлем принципово не змінилися. Однак спроби українського компартійного керівництва, вхопившись за формальності, не стільки зберегти (зберегати було нічого), скільки підвищити фактичний статус і економічний суверенітет УСРР на той час зрештою виявилися невдалими, але й вони мали далекосяжні наслідки.

Після створення СРСР і до початку нового комуністичного штурму 1928 р. керівництво УСРР намагалося відстоювати економічні пріоритети УСРР та власні управлінські повноваження. Іноді це навіть вдавалося. У Кремлі під час планування індустріалізації основні капіталовкладення під різними приводами збиралися спрямувати за межі України. Українське керівництво не задовольняв той факт, що «з 45 заводів, які збираються побудувати, лише три заводи будуть розміщені в Україні». Натомість українські урядовці економічно обґрунтовували першочерговий промисловий розвиток УСРР з тим, щоб до 1929/1930 р. частка української промисловості у загальносоюзній становила 38 %.

Обґрунтовуючи 1925 р. необхідність пріоритетного розвитку України, тогочасний голова Держплану УСРР Г. Гринько писав: «Через специфічні умови свого географічного положен-

ня (близькість європейських та близькосхідних ринків та наявність незамерзаючих портів), а також внаслідок специфічних рис своєї економіки (виробництво експортних товарів, видобуток найважливіших корисних копалин і концентроване розташування найголовніших галузей промисловості) *вкладення капіталів в українське народне господарство має призвести до найбільш стрімкого народногосподарського ефекту для всього СРСР*». Логічним (але не зовсім «комуністичним») був і висновок: «Не може бути зрівняльного підходу». Подібна точка зору була поширеною серед керівництва України, і воно відстоювало її перед Кремлем.

У другій половині 1920-х рр. ЦК РКП(б) нерідко прислуховувався до Харкова. Однією з таких перемог стало рішення про будівництво Дніпрогесу. У березні 1927 р Л. Каганович так характеризував це досягнення: «Ми їздили спеціально до Москви, ми ставили там завзято це питання. Я мушу зауважити особливу роль у відношенні Дніпрельстану тов. Чубаря, що він вивчав, поглиблював, розробляв це питання, й ми досягли того, що Дніпрельстан будується».

На ухвалення таких рішень впливала і внутрішньопартійна ситуація. У період боротьби з «опозиціями», які були в РКП(б) (з 1925 — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), або ВКП(б)), московське компартійне керівництво уважно прислухалося до думок представників української компартійної еліти. І досить часто декларувало згоду.

Формально у Кремля не викликало заперечення ухвалене ЦК КП(б)У в червні 1926 р. рішення про те, що «партія буде вести дальшу роботу в справі зміцнення СРСР на базі існуючої Конституції при забезпеченні самодіяльності та розгортання державного будівництва УСРР». Однак надавати реальну самостійність українському субцентру влади хоча б у чітко визначених межах Кремль не бажав. Українські економісти не мали змоги планувати діяльність урядових структур та розвиток народного господарства на наступний рік.

Такий стан речей викликав гостре незадоволення в Харкові. Це відобразилося у роботі та рішеннях об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся наприкінці лютого — на початку березня 1927 р. Питання бюджетних взаємовідносин та економічного розвитку народного господарства було на ньому основним. Невдоволення діями Кремля знайшло відображення в резолюції, де, з огляду на висловлені зауваги, було наголошено: «Визнаючи незадовільним існуючий закон про бюджетні права республік, вважати за необхідне подальше уточнення цього закону в напрямку забезпечення виконання директив XII з'їзду про бюджети національних республік». Тобто українські компартійні та радянські діячі вкотре вимагали перейти від декларації рівноправності до її реального наповнення. Однак період поступок Кремля вже минув. На часі знову постало завдання комуністичного будівництва, а це означало неминуче посилення централізаційних процесів.

В умовах розпочатого 1928 р. нового комуністичного штурму сподіватися на можливість посилити право республіканського керівництва на господарську ініціативу було марною справою. Основа індустріалізації — важка промисловість — фактично вся була виведена з-під контролю українського уряду. Формально кінцевим акордом стало ухвалене «відповідно до постанов ЦК ВКП(б), президії ЦВК СРСР та РНК СРСР» рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1932 р. «Про перетворення ВРНГ УСРР на Наркомат легкої промисловості УСРР». Відтепер навіть формально головний колись центр економічного життя в Україні було ліквідовано. Говорити про «відносини» між Кремлем та республіканським субцентром влади більше не доводилося, оскільки останній втратив функції суб'єкта таких відносин. Однак, незважаючи на поразку спроб українського керівництва відгравати важливу роль у господарському управлінні Україною, говорити про їхню цілковиту неефективність не варто. Приміром, капіталовкладення в українську промисловість у цей час від-

чутно збільшилися. Так, якщо до 1928 р. вони становили 18,6 %, то в роки першої п'ятирічки — 20,6 %. Щоправда, потім розпочався зворотний процес — у роки другої п'ятирічки частка капіталовкладень в Україну становила 18,5 %, за три з половиною роки третьої — 14,9 %. Україна остаточно стала об'єктом. Втім, у пропаганді про «незалежність» УСРР говорилося і пізніше, наприклад 1937 р. Але то вже не мало жодного стосунку до реалій.

Горизонтальні зв'язки як небезпека для комунізму та «корінна зміна політики від українізації до радянзації» (1920—1922 рр.)

У першому підрозділі зверталася увага на ленінську концепцію кооперації 1923 р. Відзначалося, що, незважаючи на її формальну підтримку компартійним керівництвом, шансів бути втіленою у неї не було. Уявлення більшості партійців про комунізм/соціалізм не могли прийняти пропонованого тією концепцією примирення з існуванням приватної власності. Окрім названої причини, була також інша: добровільна кооперація неминуче спричинила б поширення місцевих ініціатив та розвиток горизонтальних зв'язків в українському суспільстві, контролювати які влада не мала б змоги. Згідно з комуністичними настановами всі горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечують незалежне від влади волевиявлення населення, мусли трансформуватися в залежні від неї вертикальні структури.

Потреба негайної ліквідації будь-яких виявів громадянської самоорганізації в Україні була усвідомлена більшовиками ще в роки першого комуністичного штурму. Така самоорганізація на місцях, яка мала переважно національний характер, стала однією з причин нездоланого спротиву українського суспільства, який не стихав навіть після збройної

перемоги над українськими державними утвореннями. Саме це було причиною стійкості українського національного руху, характеризуючи який В. Затонський на початку 1921 р. визнавав: «Багато разів бита Петлюрівщина виявляється живучішою, аніж Денікін, Колчак та Врангель разом узяті». Зауважимо, що з 1919 р. поняття «петлюрівщина» у більшовицькому словнику означало саме український національний рух, представники якого, зрозуміло, мали геть інші завдання, аніж компартійно-радянські керманічі.

Навчений гірким досвідом втрати України голова РНК УСРР Х. Раковський у листопаді 1919 р. визнавав, що рух за незалежність України «спирається на українську інтелігенцію, особливо на вчительську спілку (Всеукраїнська учительська спілка, або ВУУС. — *Авт.*), що має понад 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо правобережну». Ці люди формували процес непідконтрольної більшовицьким керманічам самоорганізації суспільства в Україні. Отже, були ворогом Кремля.

Публічно декларована зміна національної політики взагалі і насамперед мовної її частини 1920 р. знизили напругу у відносинах влади з представниками громадянського суспільства в Україні. Однак наявність серед опонентів організованих освітян дуже непокоїла більшовицьких плановиків. Адже ВУУС була ініційована вчительськими низами, вона стала справді народною і на тривалий час «зв'язала свою долю з долею петлюрівщини, вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки — своїми поразкам». Масовість та народність спілки, поряд з усвідомленням значення учительства як такого для планованого в майбутньому переходу до індустріального комуністичного суспільства, змушувало владу задумуватися над формуванням таких відносин із вчительством, які б дали змогу залучити його до комуністичного будівництва.

Виходячи із власного досвіду ліквідації ще у грудні 1918 р. Всеросійської учительської спілки (ВУС) та усвідомлюючи небезпеку осередків громадянського суспільства для комуністичного будівництва, В. Ленін у складених 21 листопада 1919 р. тезах з українського питання наполягав: «Учительську спілку, кооперативи и подібні дрібнобуржуазні організації в Україні під особливий нагляд, і особливі заходи для її розкладу, виділення комуністичного елемента і таке інше». Цю думку Ленін повторив у заключному слові на VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. (текст його основної доповіді залишився невідомим): «Ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали спілку вчителів, хоч і на українській мові, хоч і з українською державною печаткою, але в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики, в ім'я яких ми свою ВУС, Всеросійську учительську спілку, розігнали, бо вона не проводила принципів пролетарської диктатури, а захищала інтереси і проводила політику дрібної буржуазії». Інакше кажучи, Ленін хотів загребти жар чужими руками. Однак боротьбисти застосували власний сценарій.

У січні 1920 р. ВУУС, на яку вагомий вплив мали боротьбисти, «саморозпустилася». Одночасно з цим було обрано «організаційний Комітет Всеукраїнської спілки робітників освіти й соціалістичної культури» (Орком ВСРОСК, або просто Орком. — *Авт.*). Боротьбисти сподівалися саме контролюваний ними Орком зробити центром нового, «заснованого на класовій підвалині об'єднання» вчителів. Його планувалося будувати з урахуванням прагнень хоча б частини вчительства, і, відповідно, це мало б нагадувати професійну спілку. З урахуванням того, що очолював Наркомат освіти саме боротьбист Григорій Гринько, який проводив лінію на масовізацію, а отже, й українізацію освіти, можна сказати, що певним чином цей намір було реалізовано. Цьому не завадила й та обставина, що самі боротьбисти незабаром зникли як явище — у березні 1920 р. вони «влилися» до КП(б)У,

адже Гринько залишився наркомом освіти. Завдяки цьому нова спілка вчителів значною мірою мала проукраїнський характер.

Григорій Гринько — нарком освіти УСРР у 1920—1922 рр.

Створення нової спілки відбувалося шляхом «згори». 27 лютого 1920 р. була опублікована Тимчасова інструкція Наркомату освіти УСРР «Про практичну роботу з освіти», яка прямо вказувала на потребу взяти професійні спілки вчителів під пильний контроль з метою перетворення вчительства на прихильників радянської влади. У цьому документі нарком освіти закликав до розколу наявних учительських організацій: «Сколихніть і спонукайте до діяльності академічне та вчительське середовище. Розколуйте всі наявні вчительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз працівників освіти і соціалістичної культури, здатний здійснювати нашу радянську політику. Від чужого нам вчительства скоріше по-

збавляйте школу, для чого влаштовуйте перевибори вчителів не лише на папері, але й насправді».

Як визнав 1924 р. тодішній керівник спілки робітників світи України М. Долинко, «народилася вона в стінах нарості, де тоді сконцентрувалася комуністична і краща частина безпартійних вчителів». По суті це був державний, а не громадсько-професійний орган. Ця спілка перший час не мала широкої популярності серед учителів. Приміром, 1920 р. із 7000 учителів, що на території Одеської губернії раніше входили до складу «Всеукраїнської учительської спілки», до прокомуністичної організації увійшло лише 1 200 осіб. Однак було б перебільшенням стверджувати, що влада вже 1920 р. взяла нову вчительську спілку під цілковитий контроль. Про опанування вчителства загалом і говорити не доводиться.

Попри ліквідацію ВУУС, яка зовні все-таки нагадувала реорганізацію, 1920 р. у стосунках із саморганізованими українцями влада частіше застосовувала пряник, ніж батіг. Підставою для цього був величезний вплив низової української інтелігенції на суспільство. Акцент на репресивних заходах в умовах війни з петлюрівсько-польськими військами міг збурити українське суспільство і призвести до нової поразки більшовиків. У написаному на початку червня 1920 р. листі тодішнього головного кремлівського куратора України Й. Сталіна до Троцького від 11 червня 1920 зазначалося: «Прихильники Петлюри: сільські вчителі, фельдшери, агрономи, кооператори, які є організаційними центрами середнього та крупного селянства проти революції та «кацапів». Апарати Петлюри: незліченна кількість кооперативів та відділів «Просвіти», що є справжніми державними установами, з діловодством винятково українською мовою, з фінансами, що ніким не контролюються, з чудово працюючими підприємствами. «Просвіта» постачає населення петлюрівськими ідеями, кооперативи продуктами, причому частина прибутку кооперативів безсумнівно йде в казну Петлюри,

агенти якого чудово переховуються в цих «легальних» установах. У порівнянні з цими суто державними організаціями наші ради слабкі до неподобства».

Навіть згадані у зверненні «Просвіти», громадські культурно-освітні установи, які значно поширилися на українських теренах колишньої Російської імперії після повалення самодержавств, 1920 р. не були заборонені. Керуючись правилом: не можеш побороти — спробуй очолити, більшовики спробували зсередини захопити «Просвіту». Цього року на терені УСРР діяв 1541 осередок «Просвіти», причому більшість із них була на державному утриманні.

У липні 1920 р. було вироблено зразковий статут «Просвіти», який визначив, здавалося б, прокомуністичний характер її діяльності. Оголошувалося, що заможне селянство, поміщики й фабриканти не мають права брати участь у роботі «Просвіти». По суті йшлося про завдання перетворити осередки «Просвіти» на ідеологізовані заклади, зняряддя комуністичного виховання та «підвищення класової самосвідомості трудящого населення». У циркулярі від 23 липня 1920 р. окремим пунктом відзначалося: «Ті «Просвіти», котрі уперто стоятимуть на шляху контрреволюції й бойового націоналізму, не піддаючись впливу відділів народної освіти, треба поступово, але рішуче ліквідувати». Але взяти під цілковитий контроль держави «Просвіту» не вдалося. А після взяття навесні 1921 р. курсу на зміну національно-культурної політики влада стала на шлях цілковитої ліквідації осередків «Просвіт» у радянській Україні.

Спроба відмовитися від курсу на сприяння розвитку української мови та культури сталася після впровадження непу та укладення у березні 1921 р. миру з Польщею, «українська» складова війни з якою (УНР Петлюри була союзником Польщі) відіграла вагомую роль у мовній політиці більшовицької влади в Україні 1920 р. Чимало представників компартійно-радянської номенклатури вирішили, що грати

в лояльність чи повагу до української мови та культури вже немає потреби, тобто від зробленої наприкінці 1919 р. поступки (визнання української мови) слід відмовитися. Мовляв, селяни і так отримали послаблення, а УНР Петлюри вже жодної небезпеки не несе. Те роздратування українізацією школи та поширенням української мови у видавничій справі, яке раніше приховувалося, тепер уже не стримувалося.

Знакове «з'ясування стосунків» відбулося на Першій Всеукраїнській партійній нараді, що відбулася 2—4 травня 1921 р. Участь у ній взяло 106 осіб, з них 39 з вирішальним голосом і 67 із дорадчим. У промовах декого з учасників при обговоренні національного питання йшлося про «націоналістичні тенденції» і під цим розумілися саме дії, спрямовані на впровадження української мови в сфері освіти та видавничої справи. Нервова атмосфера не сприяла виробленню зваженої резолюції. Тому, за пропозицією Д. Мануїльського, було ухвалено рішення «про неухильне впровадження в життя резолюції пленуму ЦК РКП(б) від грудня 1919 р.». У кінцевій резолюції наради було передруковано частину затвердженої VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. постанови і підкреслено в ній ту частину, де говорилося про прагнення «перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас». Окремо пояснювалося, чому не можна використовувати жорсткішу риторичку: «Ця резолюція, що лишається в силі й донині, не скасована ні одним з'їздом, ні партійною нарадою, не потребує ніяких коментарів, і повинна впроваджуватись партією з усією рішучістю в життя». Яскравим показником реальних настроїв більшості учасників конференції стала заувага в тексті резолюції про одночасну боротьбу з «проявами великоруського русотяпства і українського шовінізму». Таким чином, саме не скасоване партійне рішення стало тим бар'єром, який не зважилися переступити більшовицькі функціонери в Україні.

Логічним наслідком такої атмосфери на нараді стали подані Григорієм Гриньком та Антоном Приходьком заяви про відставку зі своїх посад. Обидва діячі — колишні боротьбисти, перший із яких на той час очолював Наркомат освіти, а другий був одним із заступників наркома освіти й очолював Всеукраїнське видавництво (Всевидав). Політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1921 р. ці заяви відхилило. Але з огляду на те, що керований Г. Гриньком Наркомат освіти не міг суворо дотримуватися директив з узяття під політичний контроль учительства (це б неминуче спричинило скорочення кількості вчителів, що в свою чергу зупинило б курс на масовізацію освіти), поняття «українізація» в уявленнях переважної більшості компартійно-радянської номенклатури набувало антикомуністичного та антирадянського змісту. І, на відміну від 1920 р., тепер про це Гриньку постійно нагадували.

Реальне ставлення більшовицької номенклатури до таких діячів, як і загалом до питання про національно-культурний розвиток українців, відбито в датованому листопадом 1921 р. доносі члена колегії Всевидава Мойсея Равича до політбюро ЦК КП(б)У. У ньому він зазначав, що Приходько більше відданий «українському націоналізму, аніж комунізму», а «Всевидав став центром тяжіння для всіх різновидів і течій української інтелігенції. Потрібно розрядити атмосферу, наскрізь просякнуту українським націоналістичним духом, що є ворожий комунізму». Цей «націоналістичний дух» полягав насамперед у вживанні української мови в поточній роботі та повсякденному спілкуванні. Подібні твердження протягом 1921—1922 рр. були поширеним явищем і стосовно очолюваного Г. Гриньком Наркомату освіти загалом.

Після бурхливого з'ясування стосунків у січні 1922 р. Г. Гринько знову подав у відставку. Своє рішення він обґрунтував так: «Вся постановка питання на цьому засіданні, особливо формула т. Раковського, який вимагав корінної зміни

політики від українізації до радянізації, продиктована глибоким нерозумінням процесу культурного будівництва на Україні за останні два роки». Гринька й цього разу залишили на посаді, а питання національної політики було розглянуто на лютневому 1922 р. пленумі ЦК КП(б)У. Хоча остаточного рішення ухвалено не було і в проміжному варіанті про потребу відмови від «українізації» не згадувалося, на практиці цькування «українізаторства» посилювалося.

Проблема знову активізувалася наприкінці літа 1922 р. А вже 20 вересня Гринька, з огляду на недостатнє виконання партійних директив, було звільнено з посади й надано «місячну відпустку для виконання наукових робіт». Другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь у жовтні 1922 р. так схарактеризував ситуацію: «Т. Гринько постанови ЦК у частині радянізації шкіл і політосвіти, якщо не можна сказати, що саботував, то виходило так, що не виконував».

Таким чином, напередодні жовтневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У термін «українізація» в уявленнях компартійної номенклатури ставав синонімом понять як «петлюризація», «націоналізм». Загальну позицію ЦК КП(б)У в той час влучно описав заступник голови РНК УСРР М. Фрунзе: «По суті здебільшого він (ЦК КП(б)У. — Авт.) не погоджувався з цим (з грудневими 1919 р. директивами ЦК РКП(б) з національно-культурного питання в Україні. — Авт.) і мовчки розраховував, що врешті-решт обставини зміняться і розмови про українську культуру відійдуть убік». Тиск на здійснювану Г. Гриньком політику масовізації школи, який супроводжувався пошуками українських націоналістів серед учителів, поряд із голодом 1922 р. призвів до істотного скорочення кількості вчителівства. Так, за даними довідника 1925 р., на початок 1921/1922 навчального року в Україні було близько 85 тис. учителів, а на початок 1923/1924 менш ніж 48 тис., тобто близько 57 % від того, що було 1921 р. Такий вектор розвитку аж ніяк не узгоджувався із модернізаційними планами

більшовиків, тому незабаром вони були змушені переіменувати своє ставлення до українізації.

Наприкінці вересня 1922 р. частина компартійного керівництва УСРР вирішила формалізувати курс на боротьбу з українізацією. Зі зняттям Г. Гринька це питання вважалося узгодженим. Однак ці наміри не були втілені в життя. Адже, як підкреслювалося на одному з вересневих засідань політбюро ЦК КП(б)У, ситуація в республіці на той час характеризувалася «посиленням політичного та кримінального бандитизму, посиленням активності серед націоналістів та петлюрівців, так само як і церковного руху», що розглядалося як «надзвичайно серйозна небезпека». Наступ на українську мову міг стати вагомим чинником активізації спротиву радянській владі, яка й без того була не досить міцною. Зі складної ситуації у жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У було знайдено інший вихід, який з поширенням подібної практики на всі контрольовані Кремлем території дістав назву «політики коренізації».

Отже, слід визнати, що загалом компартійно-радянському керівництву протягом 1921—1922 рр. шляхом винищення осередків громадянських структур українського суспільства вдалося організаційно знешкодити український національний рух. Окрім згаданих вище ліквідації ВУУС, «Просвіти» та тиску на вчителів, які призвели до істотного зменшення кількості освітян, можна назвати також і показовий судовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, репресії в середовищі священників автокефальної церкви тощо. У наступні роки непу було остаточно підчищено «хвости». Саме тоді й відбулося остаточне руйнування тих елементарних частинок громадянського суспільства, які встигли народитися в умовах самодержавної Росії і які виявилися вагомою завадою на шляху Кремля при першому комуністичному штурмі. До другого штурму, який розпочався наприкінці 1920-х рр., ця проблема була вирішена.

«Українізація шляхом радянзації»: причина повороту та особливості впровадження (1922—1928 рр.)

На відміну від усталених в історичній пам'яті поглядів на минуле, насправді поворот до українізаційної риторики в Україні відбувся на жовтневому (16—17 жовтня 1922 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Саме на ньому та частина керівництва УСРР, яку уособлював другий секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебедь, зробила спробу «узаконити» фактично вже здійснюваний курс на нищення «насильницької українізації». Ці наміри були засуджені. Прагматичні більшовицькі діячі, найвпливовішими серед яких були голова РНК УСРР Х. Раковський та його заступник М. Фрунзе, розуміли, що такий поворот не лише викличе незадоволення активної частини українського суспільства та створить додаткові труднощі радянській владі, а ще вкрай ускладнить виконання модернізаційних завдань.

Питання про зміну ставлення до українізації було вирішено «діалектично». М. Фрунзе був змушений визнати, що *«наразі українська мова є зброєю боротьби з нами»*, але наголосив, що більшовики мають оволодіти цією зброєю. Зокрема, він запропонував в усіх радянських партійних школах *«обов'язково ввести викладання української мови і випустати лише тих, хто розуміє її і може нею розмовляти»*. Х. Раковський, який раніше протиставляв українізацію радянзації, тепер наголосив на потребі здійснити *«українізацію шляхом радянзації»*. Таким чином, термін «українізація» перетворювався з негативного для більшості компартійців кліше на позитивне гасло.

У рішеннях пленуму була підкреслена неспроможність сподівань на «нову лінію» (антиукраїнську) в національно-культурному питанні: *«Про жодне ухилення від попередньої (тобто ініційованої рішеннями VIII конференції РКП(б)*

у грудні 1919 р. — *Авт.*) партійної лінії в питанні розвитку національно-української культури не може бути й мови». Яскравим свідченням того, що саме цей пленум став тим рубежем, після якого почався осмислений рух у бік українізації-радянзації, стало задоволене згодом Кремлем прохання пленуму до ЦК РКП(б) залишити в Україні палкого прихильника українізації Миколу Скрипника, з приводу якого на той час було ухвалене рішення про переведення його за межі УСРР. Мотивація цього прохання зрозуміла: «розбіжності (з національного питання. — *Авт.*) вичерпані, й у зв'язку з лінією ЦК він може працювати». Під час обговорення цього питання лунала навіть пропозиція додати до рішення слова про те, «що його зняття може тлумачитися як репресія у боротьбі проти української культури», але її відхилили як зайву деталізацію.

Таким чином, саме в жовтні 1922 р. керівництво КП(б)У вперше концептуально заперечило поширене серед компартійно-радянської номенклатури протиставлення українізації та радянзації. Натомість було ухвалено рішення про курс на радянську українізацію. Цей курс викликав чимало дискусій. Зокрема, Д. Лебедь у березні—квітні 1923 р. зробив усе можливо, щоб його знівелювати. Для цього ще в березні він поставив на публічне обговорення теорію боротьби двох культур — російської пролетарської та української селянської. А на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.) своє нігілістично-зневажливе ставлення до української мови Лебедь обґрунтував начебто вже здійсненим стрибком у майбутнє, завдяки якому підпорядкована Кремлю держава вже подолала більшу частину капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин: «Перегородки між двома культурами — це гарна і можлива річ для Заходу, а ми вже давно відійшли від цього. Ми перебуваємо в іншій історичній стадії розвитку... Там ще зароджуються нації, а в нас іде зародження нової економіки». Однак наполягти на своєму

Д. Лебедю не вдалося, його позиція була піддана жорсткій критиці більшістю промовців і не знайшла підтримки в резолюціях конференції.

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У концептуально підтвердила узятий на жовтневому 1922 р. пленумі курс на мовну українізацію. Остаточо він був оформлений на XII з'їзді РКП(б), де було проголошено перехід до політики коренізації в усіх підконтрольних Кремлю державних утвореннях, які 6 липня 1923 р. формально об'єдналися в єдину державу — СРСР. Антиукраїнський публічний дискурс у владних коридорах зник як явище — заперечувати доцільність поширення української мови в радянській Україні після рішень XII з'їзду РКП(б) ніхто з представників компартійно-радянської номенклатури не наважувався.

Натомість актуалізувалася потреба мовної українізації в середовищі компартійного та державного апарату. Наявні проблеми значною мірою були зумовлені обставинами його формування. М. Фрунзе у квітні 1923 р. констатував: «Наш радянський апарат на Україні побудований майже виключно з осіб, що не говорять українською мовою, бо нам довелося користуватися старим матеріалом, який припав нам у спадщину від царизму». Щодо партійного апарату, то, звичайно, це був не «старий апарат», але проблема була та сама, адже, за наведеними на жовтневому 1922 р. пленумі ЦК КП(б)У даними, лише 11,3 % членів КП(б)У володіли українською мовою. Водночас згідно звіту ЦК КП(б)У станом на квітень 1923 р. серед членів КП(б)У було 23,7 % українців, 53,4 % великоросів (саме так тоді називали росіян) та 13,5 % євреїв. Партійний перепис 1922 р. у всеросійському масштабі з'ясував, що частка українців-членів компартії у рази менша від інших європейських народностей на підвладних більшовикам територіях. Ставало зрозуміло, що треба терміново робити владу ближчою до народу, на що й спрямувалася політика коренізації.

Плотность членов РКП в различных нац. группах по СССР.
(„Известия ЦКРКП. № 7—8, 1923 года“).

№№ по порядку.	Национальность.	Число членов РКП по переписи в 1922 года.		
		Всего.	В % к итоту.	На 1,000 душ населен.
1	Великороссы	270,409	72,00	3,80
2	Украинцы	22,078	5,88	0,94
3	Белоруссы	5,534	1,47	1,87
4	Польяки	5,649	1,50	10,80
5	Чехи, Болгары и проч. Славяне	520	0,14	7,03
6	Латыши	9,512	2,53	78,00
7	Литовцы	1,472	0,39	32,80
8	Немцы	2,217	0,59	1,98
9	Проч. европейцы	763	0,20	1,43
10	Грузины	7,378	1,96	4,52
11	Армяне	3,828	1,02	2,91
12	Осетины	1,699	0,45	8,00
13	Проч. горские племена	746	0,19	0,61
14	Персы	709	0,19	1,42
15	Евреи	19,364	5,20	7,30
16	Тюрко-татары	6,634	1,72	1,19
17	Киргизы	4,946	1,32	0,69
18	Башкиры	469	0,13	0,84
19	Кадмыки	158	0,04	1,21
20	Узбеки	2,048	0,54	0,76
21	Туркмены и проч. тюрки	1,660	0,27	1,90
22	Проч. монголы	319	0,09	0,53
23	Финны	858	0,25	7,96
24	Эсты	1,064	0,53	16,30
25	Мордва	1,852	0,43	1,47
26	Чувашы	1,064	0,28	1,31
27	Комы	897	0,20	2,71
28	Вотяки	330	0,09	0,71
29	Мари	387	0,07	0,68
30	Карелы	238	0,06	0,92
31	Венгры	333	0,14	
32	Пермяки и др. Финны	198	0,07	2,97
33	Проч. без указания	226	0,06	0,79
	Всего	875,901	100,00	2,90

Щільність членів РКП(б) у розрізі окремих національних груп

При затвердженні курсу на українізацію на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У М. Скрипник висловив сумніви щодо успішної реалізації ухвалених настанов, відзначивши: «Мало що-небудь визнавати, а потрібно сприйняти і втілювати в життя те, що визнається. А з національного питання у нас в Україні ми маємо приклад розбіжності цих явищ: розуміння сприйняття, визнання і втілення в життя». Він мав рацію. Через низку обставин, про які вже неодноразово згадували у своїх працях історики і коріння яких окреслено у вище висловлених заувагах М. Фрунзе та М. Скрипника,

перші роки після ухвалення курсу на радянську українізацію в середовищі компартійного та державного апарату вона просувалася дуже мляво. Цей період дістав образну назву «декретна українізація»: лунали постійні наголоси на потребі українізації, навіть ухвалювалися відповідні рішення, але в життя вони не втілювалися.

Разом з цим із жовтня 1922 р. компартійне керівництво УСРР вже не перешкоджало, як це було в попередній період, мовній українізації в культурно-освітній царині. Завдяки цьому компартійній владі вдалося майже безболісно завершити ліквідацію органічної (бо то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережі «Просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний контроль учительства тощо. Це стало можливим ще й тому, що то був період доволі ліберального ставлення до різних виявів культурно-мистецького життя в Україні. Загалом політикою коренізації влада вирішувала два важливі завдання: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства. Однак завдання розвитку національної культури і національної самосвідомості ніколи не були метою політики українізації. Мало того, поборювання цих насправді небезпечних для влади явищ і було одним із завдань коренізації. Треба було виховати не «національно», а «радянсько» свідому людину.

У квітні 1925 р. на посаду керівника КП(б)У було призначено Л. Кагановича. Характеризуючи основні проблеми керівництва Україною, у травні 1926 р. він відзначав: «Велетенська країна і надскладні умови з 28-мільйонним населенням, і всі труднощі загострені на селі й на національному питанні». Правильне втілення національної і насамперед мовної політики мало допомогти подолати ці труднощі. Основна її лінія за часи Л. Кагановича полягала в реальному перетворенні української мови на засіб радянської та комуністично-

го виховання, що, власне, і було одним із головних завдань радянської українізації. Для цього довелося наполягти на ширшому вживанні української мови в середовищі компартійно-державного апарату. Крім того, застосовувалися і засоби адміністративного впливу, але основними були організаційні й агітаційно-пропагандистські заходи, серед яких переведення на роботу українською мовою інформаційного агентства РАТАУ та головної партійної газети «Комуніст».

Наведемо характерний для того часу приклад пропаганди та прихованої контрагітації. У квітні 1926 р. Л. Каганович робив доповідь на засіданні Харківського окружкому. Після її закінчення йому поставили питання: «А скільки ми витратили на українізацію?» з натяком на те, що ці витрати відволікають від виконання економічних завдань. У відповіді Л. Каганович наголосив: «Така постановка питання неправильна. Коли мова йде про господарство — тут треба різати. Коли ж ідеться про політику, керівництво масами, так ставити питання не можна. [...] Адже більшість населення у нас українці? Повинні ж ми дати права мові цього населення чи ми будемо примусово, за старим методом, нав'язувати йому іншу мову?!» Неабияке значення для просування мовної українізації мала також та обставина, що сам Л. Каганович нерідко промовляв українською мовою і, головне, з початку 1927 р. нею велася робота політбюро ЦК КП(б)У.

Вагомим підтвердженням визнання окремішності української мови стало затвердження її науково обґрунтованого правопису. У редакції правопису враховувалися мовні особливості як радянської, так і Західної України. Рішення про організацію Державної Комісії для впорядкування українського правопису за ініціативою М. Скрипника було ухвалено 23 липня 1925 р., тобто невдовзі після приїзду Л. Кагановича, який цю ініціативу підтримав. Вироблений комісією проект розглянула Всеукраїнська правописна конференція (26 травня — 6 червня 1927 р.) Після опрацювання результа-

тів роботи конференції рішенням РНК УСРР від 4 вересня 1928 та за наказом Наркома освіти М. Скрипника від 6 вересня 1928 р. правопис був уведений у дію. Незабаром чинність цього правопису визнала ВУАН та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Однак такі кроки, спрямовані, здавалося б, на поширення української мови та остаточне визнання її окремішності, стали лише завісою для нищення національного змісту української культури. Саме за час перебування Л. Кагановича на чолі КП(б)У були ініційовані ідеологічні кампанії проти так званих національних «ухилів» у лавах КП(б)У — «хвильовізму» (спроба відокремити українську культуру від російської), «шумськізму» (спроба сприяти висуненню українців на найвищі посади в УСРР та критика поширеного серед апарату зневажливого ставлення до українізації) та «волобуєвщини» (вказівка на економічне гноблення України в СРСР та потребу врахування економічних інтересів республіки). Спроба Скрипника засудити «лебедівщину» з її настановою про антипролетарськість української мови та культури, тобто ініціювати подібну кампанію проти «великодержавного шовінізму», наштохнула на жорстку протидію Л. Кагановича: «Абсолютно неможливо проводити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, так як позиція Лебеда ні в якому разі не означала підтримки контрреволюції». Таким чином, «контрреволюційним», тобто по суті антирадянським, а отже, справді ворожим, визнавався ухил лише в бік «українського націоналізму». Такий підхід зайвий раз засвідчував, що метою політики коренізації була радянізація суспільства, фактично — його уніфікація за зразком російського як «революційного».

Попри реальну спрямованість на радянізацію, зовні політика коренізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. До такого її розуміння була близькою і позиція тих представників компартійно-радянського апарату в Україні, яких зазвичай

називають «націонал-комуністами». Зокрема, М. Скрипник на одному із засідань політбюро дав таке визначення: «Українізація це є більш-менш діяльність партії та радянської влади, що нею керуються, щоб до цього часу, до Жовтневої революції пригнічений і поневолений український народ, трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого стану пригнічення і розвивати культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва».

Однак не лише у Кремлі, а й серед переважної частини більшовицької номенклатури в Україні завдання політики коренізації обмежувалися намірами активного використання мов неросійських народів (в Україні — насамперед української) у комуністичному будівництві та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Враховуючи стратегічну мету комунізму в національному питанні — єдина культура, все централізовано, уніфіковано і стандартизовано, єдина мова, від якої жодним чином не відмовлялися, — можна зробити висновок, що за задумом компартійної верхівки політика коренізації в УСРР мала сприяти *поширенню українською мовою ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей*. Така політика згодом цілком логічно призвела до поширення ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

Л. Троцький на VII Всеукраїнській конференції у квітні 1923 р. відверто визнав, що «було б легше будувати соціалізм, якби не було... різноманітності мов національних культур». Однак у Кремлі добре розуміли, що пряmlinійна пропаганда ідеї «злиття націй» призводить до зворотного результату. Тому головною небезпекою в національному питанні був задекларований *великодержавний шовінізм*, але не як такий взагалі, а як *живлюче джерело для «місцевого націоналізму»*. Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки

тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого. — Авт.), утруднюючи боротьбу з ним».

Загравання більшовицьких керманічів з українською інтелігенцією зумовлювалося не стільки впливом останньої на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого і якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства.

Однак така політика потребувала теоретичного обґрунтування. Адже для адептів комунізму було засадничим бачення комуністичного/соціалістичного суспільства як наступної за капіталізмом ланки суспільного розвитку. Відповідно, вони не бажали сприяти поширенню тенденції щодо «пробудження національного життя і національних рухів», яка, за В. Леніним, була характерна для початкового етапу капіталізму. Таке ставлення до проблеми здавалося цілком логічним, адже весь капіталістичний етап загалом вважався подоланим революційним «стрибком». Тому політика коренізації/українізації багатьом комуністам здавалася гальмом соціалістичного будівництва. Щоб вона не виглядала як відступ від комуністичної мрії, варто було якось її обґрунтувати теоретично.

В Україні потреба в такому обґрунтуванні стала більш нагальною після приїзду Л. Кагановича та певного пришвидшення українізаційних процесів. Українська мова ставала «головнішою», а щодо росіян дедалі частіше почали вживати термін «національна меншість». Звичайно, це викликало

незадоволення тієї освіченої і досить впливової верстви суспільства в Україні, яка української мови не знала і знати не бажала. Частина українофобів, серед яких вагому частку становили відряджені в різні роки до України комуністи та комсомольці з Росії, обґрунтовувала таке своє ставлення завданням побудови комунізму. В Україні тією чи іншою мірою відсіч таким настроям давали, але далеко не для всіх незадоволених українські діячі були авторитетом. За виконання завдання теоретичного обґрунтування заходів зі сприяння розвитку національних мов у всесоюзному масштабі був змушений взятися генсек РКП(б) Й. Сталін. Про обставини та завдання такого обґрунтування мова піде далі.

Література і мистецтво: надії та негаразди доби непу

Проголошення радянським керівництвом нової економічної політики знаменувало поворот до мирного будівництва. Знекровлена країна стала на шлях відбудови народного господарства, а разом і творення «пролетарської культури», яка мала гідно репрезентувати першу в світі країну диктатури пролетаріату.

Двоїста суть літературно-мистецької інтелігенції як суспільної верстви, що займається розумовою працею та водночас творить і зберігає духовні цінності, визначила фатальну неминучість її конфронтації з більшовицькими плановиками. Адже більшовики прагнули монополії в ідеологічній сфері, яка засадничо завжди була і залишається цариною інтелектуалів. 1922 р. в УСРР остаточного оформлення набуває радянський апарат контролю за культурними процесами, всі відгалуження якого підпорядковувалися Відділу агітації та пропаганди (Агітпроп) при ЦК КП(б)У. Політика українізації давала надію на національно-культурне піднесення у духов-

ній сфері. Саме в цей період, коли тоталітарні тенденції ще не встигли стати панівними в середовищі українських літераторів, розпочалися дискусії щодо вирішення низки літературно-мистецьких питань, спрямованих на пошук нових смислів і змісту творчості.

Українська інтелігенція мала низку внутрішніх суперечностей, які багато в чому визначали її поступ у нових умовах радянської державності. Мова йде про той інтелектуальний багаж, який становили дискусії початку ХХ ст. Напередодні падіння царизму в українському культурному середовищі існувало три групи інтелектуалів, які по-різному бачили майбутній розвиток України. Перша група сповідувала амбівалентну «малоросійську» або «гоголівську» свідомість і бачила себе частиною російської культури. Друга — виходила з драгоманівської традиції, що шукала можливості взаємодії з прогресивною російською ліберальною культурою. Третій напрям можна назвати культурницьким націоналізмом. Яскравими його представниками були письменник Борис Грінченко і літературознавець Сергій Єфремов, які вимагали повністю відмовитися від звички підпорядковувати Росії культурний розвиток України.

Останній напрям був найбільш дискусійним, адже якщо російська література втратить свою традиційну роль інтелектуального посередника, що через імперський центр ретранслює передові культурні здобутки Заходу, то хто має посісти її місце і де шукати орієнтирів? На це питання існувало дві відповіді. Традиціоналісти виступали за повернення до рідних коренів та заглиблення в народну традицію, яка дасть натхнення та можливість плекати стиль і мову, зрозумілу кожному селянинові. Інтелектуальна еліта, яка на зламі століть пристала до модерністських течій, звертала свої погляди на Захід і бачила орієнтири в європейській літературі. Українізація сприяла актуалізації напрямку «культурницького націоналізму», центральною

темою якого був вибір між традицією та модернізмом. Саме цей напрям став трендом 1920-х рр., що й вилився в літературну дискусію.

Специфіка ствердження радянської влади в Україні призвела до того, що тут оформилися два потужні культурні центри — Київ і Харків. Перший виступав у консервативній ролі оборонця культурної спадщини, тоді як Харків прагнув струсити свій провінціалізм й утвердитися пролетарським центром України, символом нової індустріальної доби й найпередовішої політичної культури.

Фактично протягом 1920-х рр. Київ залишався форпостом тих літературних течій, які партійне керівництво визнало ідейно ворожими, пізніше затаврувавши як націонал-ухильництво. У засадах художньої політики Головополітпросвіти¹ від 1922 р. зазначалося: «З наявних напрямів у мистецтві категорично відкидаються такі, як, наприклад, футуризм у всіх його формах, як продукт ідеологічного розкладу буржуазного суспільства, а натуралізм розглядається як явище, що не цілком відповідає ері соціальної революції і відмираюче. Реалізм є найбільш відповідним для революції напрямом; не виключається й революційно-реалістичний символізм і революційний романтизм».

Проте жалюгідний стан економіки не дозволяв диктувати свої правила, культура переводилась на госпрозрахунок. Субсидії передбачалися виключно для підтримки «тільки серйозних починань бойового чи досвідного характеру, що мають важливе ідейне, теоретичне й художнє значення». Головним гаслом мистецької політики початку 1920-х рр. була «ідейна витриманість і художність починань у пролетарських та селянських масах; ідейна нешкідливість і достатня художність починань міщанських районів».

¹ Головне управління політичною освітою (Головополітпросвіта) — орган радянської цензури, що здійснював політико-ідеологічний контроль у галузі літератури і мистецтва з 1920 р.

Оформлення творчих груп та колективів, в утворенні яких хоча б формально враховувалися вказані настанови, тривало у всіх галузях мистецтва. 1922 р. в Одесі виникло Товариство художників ім. К. Костанді. 1923 р. оформилася Асоціація художників Червоної України (АХЧУ). Осередком її діяльності став Харків, а головним творчим методом — «героїчний реалізм». 1925 р. довкола Київського художнього інституту сформувалась Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ). Провідне місце в ній посіли учні видатного українського художника-монументаліста Михайло Бойчука. 1927 р. молоді художники створили Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ).

1921 р. було створено комітет пам'яті М. Леонтовича, на основі якого пізніше винило музичне Товариство ім. Леонтовича. Театральне мистецтво було представлено двома основними напрямками: народницьким та модерністським. Яскравим втіленням першого був київський театр ім. І. Франка (1920) під керівництвом Гната Юри, другий — представляв творчий колектив театру «Березіль» (1922) і його художній керівник Лесь Курбас. 1926 р. «Березіль» переїздить до Харкова. Загалом у 1920-х рр. діяло 40 літературно-художніх організацій, які об'єднували представників різних галузей мистецтва.

Українська кіногалузь була представлена вертикально-інтегрованою структурою — Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ). Утворене 1922 р. ВУФКУ швидко стало найбільшим кіновиробником СРСР. Українські фільми завоювали не тільки вітчизняний кіноринок, але й ішли на експорт. У 1920-х рр. сходить зірка класика світового кінематографа — українського режисера Олександра Довженка. 1928 р. світ побачив фільм «Звенигора», який приніс режисеру світове визнання.

На початку 1920-х рр. стала організаційно оформлюватися й молода українська література. Виникли спілка селянських письменників «Плуг» (1922) та спілка робітничих письменників

У редакції журналу «Всесвіт», зліва направо: Олександр Довженко, Кость Гордієнко, Микола Хвильовий. Харків, 1925 р.

«Гарт» (1923). Також оформилися український авангардизм, найяскравішим представником якого став український футурист Михаль Семенко. 1921 р. він організував Асоціацію панфутуристів — «Аспанфут», яка ставила за мету порвати з традицією і встановити мистецтво майбутнього. Поряд з ними існували організації т. зв. «попутників» — митців класичної школи. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання» до «попутників» зарахували групу неокласиків на чолі з Миколою Зеровим та літературне об'єднання «Ланка», до складу якої входила ціла плеяда молодих і талановитих українських мит-

ців: Валер'ян Підмогильний, Тодось Осьмачка, Борис Анто-ненко-Давидович, Дмитро Фальківській, Євген Плужник, Григорій Косинка, Борис Тенета та інші. Обидві ці групи — і неокласики, і «Ланка», мали київську «прописку». Попри те, що ярлик «попутництва» обмежував можливості літературної та громадської діяльності, він не ставив хрест на письменницькій кар'єрі.

Українські поети, зліва направо: Михаль Семенко, Василь Чумак і Валер'ян Поліщук, 1919 р.

Загальносоюзна організація Пролеткульт, що спиралася на теорію Олександра Богданова по «три шляхи розвитку

Микола Зеров, лідер групи «неокласиків»

революції»¹, претендувала на монополію в мистецтві, але так і не стала вагомим явищем в Україні. До того ж прагнення пролеткультівців монополізувати керівництво в галузі культури наштовхнулося на спротив більшовиків, які не толерували жодного ідеологічного конкурента. Щоправда, пізніше деякі її діячі стали на чолі Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), яка була організована 1927 р. на завершальному етапі літературної дискусії з метою об'єднати лояльних владі митців у боротьбі з «націонал-ухильництвом» у галузі літератури.

Попри всі успіхи українського культурного будівництва, центральною подією 1920-х рр. стала літературна дискусія.

¹ Ідея «трьох шляхів розвитку революції» полягала в тому, що політична, економічна та культурна революція відбуваються паралельно і мають автономні центри. Пролеткульт претендував на сферу культури, тоді як політика відводилася до сфери партійного керівництва, а економіка підпорядковувалася профспілкам. У сфері мистецтва Пролеткульт сповідував нігілізм до культурної спадщини.

Вона виникла як реакція на «кризу росту» української літератури зокрема і культури в цілому.

Процес організаційного оформлення художніх угруповань часто набував гротескних форм. У харківському щотижневику «Театр, література, музика, балет, графіка, живопись, кино» була навіть опублікована жартівлива інструкція «Як стати модним і талановитим письменником», яка відверто глузувала з мотивів, методів та загальноосвітнього рівня учасників таких літутгруповань: «Коли вже проданий останній костюм, парасолька й калоші, коли єдиною золотою валютою є 2 золоті пломби й одна коронка, — доводиться починати думати про новий вид творчості. Геть старе! Для декого стимулом до цього є посилене скорочення штату в закладах і відсутність достатніх коштів для купівлі патенту на відкриття хоч би бакалійної лавки».

Літературне угруповання «Ланка», зліва направо:
Борис Антоненко-Давидович, Григорій Косинка,
Марія Галич, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний,
Тодось Осьмачка. Київ, 1925 р.

Цей фейлетон яскраво унаочнює проблему дилетантства, з якою зіштовхнулася молода пролетарська література і якої не зазнали представники «старої» школи та авангардисти. Перші — через те, що сповідували академізм (відповідно письменник розглядався як спеціаліст із широким світоглядом, гарною освітою і знанням мов). Авангардизм же як напрямок, по-перше, критикувався партією як шкідливий, по-друге, його новаторські підходи погано вкладалися в голову малоосвіченого робітника чи селянина, фактично також вимагаючи спеціальної освіти. А от спілки робітничих і селянських письменників не мали таких «фільтрів», тож не дивно, що літературна дискусія зародилася в надрах «Гарту» як реакція на «масовізм» та низьку якість художніх творів. Лінія розколу пролягла між «просвітянами» та «олімпій-

ВАПЛІТЕ. Зліва направо: сидять П. Тичина, М. Хвильовий, М. Куліш, О. Слісаренко, М. Йогансен, Г. Коцюба, П. Панч, А. Любченко; стоять М. Майський, Г. Епик, О. Коваленко, І. Сенченко, П. Іванов, Ю. Смолич, О. Досвітній, І. Дніпровський. Харків, 1926 р.

цями», які в листопаді 1925 р. покинули «Гарт» і створили свою організацію — Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Ідейним натхненником літературної дискусії став лідер ВАПЛІТЕ — Микола Хвильовий, який із низкою однодумців виступав за необхідність підвищення професійних стандартів української пролетарської літератури. Літературна дискусія розпочалася 30 квітня 1925 р. і була зосереджена довкола питання професійних стандартів. Але навесні 1926 р. вона почала переходити в політичну площину, набуваючи дедалі похмурішого і зловіснішого тону.

Микола Хвильовий

Політичне звучання мистецького маніфесту Хвильового — «геть від Москви», «за психологічну Європу» — було зумовлене не стільки бажанням самого автора, скільки логікою культурної емансипації українців, яка передбачала

пошук власної ідентичності. Проблема ідентичності пов'язана з двома засадничими питаннями: хто ми є і куди йдемо? Тому й не дивно, що це питання постало не в літературному середовищі Києва, де домінували академізм неокласиків та футуризм М. Семенка, які визначилися з засадничими світоглядними питаннями та мистецьким кредо. Натомість Харків — столиця пролетарської України, осердя нової пролетарської культури — мала визначитися зі своєю ідентичністю, аби рухатися далі.

Пошук відповіді привів авангард українського пролетарського письменництва до «попутників», чия глибока освіта і професіоналізм стали для них дороговказом на шляху творення нового мистецтва. Цей союз, чи радше професійна симпатія і порозуміння, дуже налякав партійне керівництво, яке побачило в ньому ту саму надкласову змичку на ґрунті націоналізму, про яку писав Ленін у своїх працях з національного питання.

У «Матеріалах до українського національного питання» один із керманців КП(б)У В. Затонський, якого призначили контролювати питання українізації, у дусі класового підходу виокремив «шовіністичні» прошарки, що підживлюють націонал-ухильництво в кожній українській соціальній групі: 1) куркульство; 2) українська буржуазія (непмани); 3) українські фахівці. Про українську інтелігенцію Затонський писав: «Вони фактично майже монополізували в своїх руках утворення нових цінностей в українській культурі (передавши поки що лікнеп ідеологам-хуторянам), вони готують у радянських вузах офіцерські та унтер-офіцерські кадри українського національного руху, вони через радянські видавництва та журнали сіють тонку отруту (в радянській обгортці) в маси, що жадають культурного розвитку. Своїм європеїзмом, ученістю, технікою слова та формальною лояльністю вони здатні, як виявилось, підкорити своєму впливові навіть декого з недосить витривалих членів партії, на-

приклад, тов. Хвильовий висловився в пресі про те, чого не ризикнули би сказати його надихачі та який не помітив сам того, що його марксизм не Плехановський, як він про це кричить, а особливий український струвізм, який вперто не бажає помічати, що він сам обертається на рупор войовничого українського націоналізму».

Фактично Затонський констатував, що українізація як суто культурницький проект дійшла своєї межі, за якою закономірно мали постати політичні вимоги незалежності. Це був певний сигнал, що період подальших загравань з національними почуттями українців становить небезпеку для радянської влади в Україні.

12 жовтня 1926 р. у відділі друку ЦК КП(б)У відбулася нарада. Хвильовий виступив із конкретними пропозиціями. По-перше, він констатував «велику переобтяженість письменників і взагалі митців-комуністів партійними обов'язками, які не дають їм можливості удосконалюватись у своїй галузі й розпорошують їхню енергію». По-друге, лідер ВАПЛІТЕ наголошував на необхідності створення нових організаційних форм літературно-мистецького життя, які б звільнили письменника від культурницької роботи. Оскільки «Гарт» і «Плуг» виконали свої першочергові завдання — становлення і розвитку молодого пролетарського письменництва, то перетворення їх на осередки мистецької самоосвіти, на думку Хвильового, було б найкращим рішенням. І нарешті, він виступив за покращення матеріального стану письменників шляхом оформлення останніх в окрему профспілку, створення державного фонду з матеріальної допомоги незабезпеченим письменникам та підвищення тарифів за оплату літературної праці.

Звичайно, що ці цілком прагматичні і позбавлені політики пропозиції не були прийняті. Натомість резолюція відділу друку за результатами наради 12 жовтня 1926 р., з одного боку, сфокусувалась на проблемі класової боротьби і необхідності

підтримки пролетарської культури, а з іншого — проголосила принцип невтручання та змагальності різних літературних угруповань. Одночасно було визнано за необхідне, щоб партія «заклопоталася ретельним добром осіб у ті заклади, що відають справами друку, аби забезпечити дійсно правильне, корисне і тактичне керівництво нашою літературою».

Стратегія партійного керівництва була простою: заручитися підтримкою молодих кадрів письменників, попередньо озброївши їх необхідною політичною риторикою, достатньою, аби завдати нищівного удару опонентам. При цьому партія завдяки цензурі в галузі друку могла скеровувати цей процес у потрібне для неї русло. Таким чином, залишаючись нібито над конфліктом, партійні функціонери використали старий імперський принцип «поділяй і володарюй».

Літературна дискусія була зумовлена політичними процесами національної емансипації, що стали наслідком розпаду континентальних імперій у ході Першої світової війни. Створення Радянського Союзу та політика коренізації стали наслідком компромісу більшовиків з елітами національних окраїн колишньої Російської імперії. Українізація пришвидшила розпочаті ще до революції деколонізаційні процеси. Літературна дискусія, яка розпочалася в середовищі пролетарських письменників як боротьба за професійні стандарти в мистецтві, досить швидко вийшла на засадничі проблеми української національної ідентичності. Її політизація була зумовлена тою небезпекою, яку вбачало партійне керівництво в українському національному питанні. Мистецький маніфест Хвильового «геть від Москви», не без допомоги більшовиків, набув політичного звучання і узалежнив відповідь на питання: хто ми є і куди йдемо від вибору «Росія чи Європа». До того ж на початок 1928 р. Сталін, який консолідував усю владу в своїх руках, розпочав підготовку до другого «комуністичного штурму», що вимагало ідеологічної монолітності. За цих умов розгром ВАПЛІТЕ і цькування Хвильового стало закономір-

ним результатом курсу більшовиків на підпорядкування мистецтва ідеологічним завданням побудови комунізму.

Наука під більшовиками: рух по синусоїді

У радянській Україні звично було говорити про «розквіт української науки» після революції 1917 р., про великі досягнення «наших вчених», що їх «організувала та підтримала» керівна комуністична партія. Здавалось, що якби не партія, то і науки не було б або ж успіхи науковців були значно меншими. Натомість у пострадянській Україні, особливо у перші роки її незалежності, широка громадськість дізналась про численні репресії проти вчених та про погроми наукових шкіл, дослідницьких напрямків та цілих науково-дослідних установ. Стало зрозумілим, що українській науці в радянський час було завдано непоправної шкоди, що, навпаки, якби тієї «організуючої та направляючої» компартії не існувало, то й наукові здобутки були б, безперечно, вагомішими.

Наразі ж очевидно, що не варто спрощувати процес та уявляти розвиток української науки за радянських часів, особливо у період від революції 1917 р. до Другої світової війни, у вигляді постійно висхідної чи, навпаки, постійно спадної кривої. Видається, що найкраще відобразатиме події синусоїда — крива, що піднімається вгору та падає вниз, а потім знову піднімається і знову падає, і так багато разів.

Особливістю радянської України було те, що реформа вищої освіти та науки в республіці відбувалась в інший, ніж у радянській Росії, спосіб. Університети, які в Російській імперії вважались не лише вищими навчальними закладами, а й основними центрами науки, українським більшовицьким урядом 1920 р. були ліквідовані та перетворені на так звані інститути народної освіти. Головним обов'язком цих тегер уже педагогічних навчальних закладів стала підготовка

викладачів для загальноосвітніх та професійних шкіл, а проведення наукових досліджень у їх стінах було визнано зайвим та непродуктивним. 1933 р. університети в Україні були формально відновлені, проте до початку Другої світової війни відновити свій науковий потенціал вони не змогли. Після революції місце університетів як наукових центрів в Україні фактично посіла нова інституція — Академія наук.

Лютнева революція 1917 р. принесла вченим непевність у їхньому стані та водночас відкрила нові перспективи. Університети та технічні інститути, які в Російській імперії були не лише освітніми, але й науковими центрами, далі працювали за інерцією. Їхнє фінансування стало нестабільним, та й загалом майбутнє виглядало невизначеним. Разом з тим щезли адміністративні перепони для діяльності українських наукових установ, передусім створеного 1907 р. у Києві Українського наукового товариства, що було об'єднанням академічного типу, але не державним, а громадським. З'явилась можливість організації нових науково-дослідних інституцій та вишів — і вже влітку 1917 р. був відкритий Український народний університет у Києві. Гостро постало питання про створення у Києві Національної академії наук, почалось обговорення її засадничих принципів, кілька вчених взялися за підготовку її статуту.

Втім, із зими 1917/1918 рр. ситуація значно ускладнилась військовими діями. Червоні війська М. Муравйова після захоплення Києва не обмежились гарматним обстрілом будинку голови Української Центральної Ради професора М. Грушевського, внаслідок якого будинок згорів разом із численними рукописами визначного українського історика, його архівом, бібліотекою та цінними мистецькими колекціями. Мали місце обшуки та масові примусові реквізиції одягу та продуктів, що були закамуфльовано названі «вилученням надлишків», непоодинокими були арешти та розстріли «багатіїв», до яких без розбору були зараховані й учені, говорити українською

мовою було небезпечно. Дехто з науковців волів залишити захоплену більшовиками територію або принаймні виїхати за межі міст — у селах було спокійніше.

Повернення української влади, хай навіть і з німецькими військами, принесло науковцям більш спокійне та звичне життя. Не змінилось це і після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського. Навпаки, до вже існуючих додалися новостворені Катеринославський та Кам'янець-Подільський університети. З літа 1918 р. під проводом академіка Петербурзької Академії наук природознавця Володимира Вернадського, який у той час перебував в Україні, та за активної участі місцевих вчених енергійно запрацювала Комісія з організації Української академії наук. Взагалі в цей час Київ та Україна в цілому виглядали привабливими для російських вчених, що страждали від голоду в Петрограді та Москві, чимало з них переїхали до Києва та інших українських міст, де почали працювати в українських вишах та відновили свою наукову працю.

Копітка підготовча робота з організації Української академії наук завершилась у листопаді 1918 р. Саме тоді гетьман підписав спеціальний «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві» та видав наказ про призначення перших дванадцяти академіків.

Українська академія наук (скорочено — УАН¹) була спроектована дуже широко та на далеку перспективу. Вона була проголошена найвищою науковою державною установою та підлягала державному фінансуванню. Водночас УАН фіндувалась як самоврядна інституція, що мала діяти згідно з власним статутом. Академія охоплювала всі галузі науки та складалась із трьох відділів: історично-філологічного, фізично-математичного (сюди також входили природничі науки) та соціальних

¹ За час свого майже столітнього існування академія мала різні назви, що були закріплені її статутами. У 1918—1921 рр. це була Українська академія наук (УАН), у 1921—1936 рр. — Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936—1991 рр. — Академія наук УРСР (АН УРСР), у 1991—1993 рр. — Академія наук України (АН України), із 1994 р. вона називається Національною академією наук України (НАН України).

наук (включаючи науки юридичні та економічні). Структурними одиницями УАН стали постійні комісії та науково-дослідні інститути. Наприкінці листопада на першому Спільному зібранні УАН президентом Академії було обрано академіка В. Вернадського, неодмінним секретарем став сходузнавець академік А. Кримський (див. вклейку, рис. XV, XVI).

В умовах неодноразової зміни влади та економічної руїни 1918—1920 рр. керівництву УАН, що принципово наголошувало на позаполітичному характері цього нового головного наукового центру України, вдалось зберегти Академію саме як найвищу наукову українську державну установу. Щоразу при зміні влади УАН всіма можливими засобами домагалася свого визнання (Академія офіційно не була визнана лише в період окупації Києва денікінськими військами), причому ініціативу завжди виявляли самі вчені.

Так сталося і після захоплення Києва більшовицькими військами 5 лютого 1919 р. Уже 10 лютого за наполяганням учених відбулася зустріч очільників УАН із наркомом освіти В. Затонським. Здається, на той час більшовики не дуже переймались Академією, тому досить легко погодились її підтримати як в організаційному, так і фінансовому й майновому планах. Наступного дня був оприлюднений наказ Наркомату про передавання у власність УАН приміщення та садиби колишнього пансіону графині Левашової (фактично ж ішлося про реквізицію будинку без жодного відшкодування власнику). Цей будинок перебуває у власності Національної академії наук України і досі — зараз тут розміщена Президія НАН України.

Згодом радянська влада використала дату публікації наказу — 11 лютого 1919 р. — як привід для приписування собі заслуги створення УАН. У радянській історіографії з кінця 1920-х рр. саме цей день вважався датою заснування Української академії наук. У численних виступах більшовицьких очільників, а згодом і в публікаціях наполегливо просувалась

Будинок Президії НАН України в Києві
(вул. Володимирська, 54)

ідея про те, що начебто саме більшовики виявили, що наука в Україні перебуває в катастрофічному стані, і тому виступили ініціаторами створення в республіці нового потужного наукового центру.

На початку більшовики особливо не втручались у справи УАН як інституції та всіляко декларували її підтримку. Втім, здебільшого це мало ситуативний та демонстративний характер. Справжні цілі більшовиків та засоби їх досягнення були чітко окреслені у промові того-таки Затонського одразу після захоплення Києва. «Усі партії, що зберегли совість, знають, що немає іншої влади, крім совітів, — безапеляційно заявляв нарком освіти на другому засіданні Київської ради робітничих депутатів 9 лютого 1919 р. — Тепер треба тверда рука, лютий терор, як стосовно ворогів, так і стосовно своїх. Ті, хто був у німецькому університеті,

не повинні хотіти французької академії. Хто не піде з нами, тих ми примусимо силою». Примітно, що виклад цієї промови Затонського був опублікований у тому самому числі газети «Киевский коммунист», що і його наказ про приміщення для УАН.

«Свого» наукового центру (на зразок російської Соціалістичної академії, що почала діяти в Москві у червні 1918 р. на противагу Російській академії наук) більшовики в Україні організувати в цей час не намагались. РНК УСРР не контролювала академію та не переймалася ні офіційним затвердженням новообраних академіків, ані інституційною розбудовою Академії наук, хоча за статутом УАН уряд мав це робити. Цим попуском в УАН не проминули скористатись. Упродовж кількох місяців 1919 р. за більшовицької влади академіками були обрані 13 осіб, зокрема літературознавець Сергій Єфремов, ботанік Володимир Липський (див. вклейку, рис. XIX, XX), філолог та літературознавець Володимир Перетц, історик Костянтин Харлампович. До РНК УСРР жодні списки на затвердження не подавались.

Крім виборів академіків, на Спільному зібранні вчені самостійно вирішували, які нові установи при відділах мають бути створені та хто їх має очолити, а для приєднання до УАН тієї чи іншої інституції інколи достатньо було «згоди» наркома освіти.

Призначення наукових співробітників інститутів та комісій також затверджувались на Спільному зібранні без узгодження з Наркоматом освіти.

Водночас більшовики обіцяли академії фінансову підтримку, і керівництво УАН робило все можливе, щоб отримати бодай дещо. Лише з квітня 1919 р. із виділених більшовиками грошей почалась виплата місячної платні академікам та нечисленним штатним працівникам Академії наук, а також відпуск так званих операційних коштів (тобто на відрядження і експедиції) як окремим академікам, так і різним

інституціям УАН. Звісно, виплати були невеликими, часто-густо кошти було важко отримати у банках, та й на базарах селяни відмовлялись брати паперові гроші, віддаючи перевагу натуральному обміну, тож учені не розкошували. У Політехнічному інституті навіть був організований спеціальний «Комітет для добування продуктів харчування» на чолі із енергійним професором Євгеном Патонем. Як згодом згадував академік Степан Тимошенко, одного разу Комітет «добув» багато пшениці й родина Тимошенків отримала цілий мішок зерна. Вони були надзвичайно щасливі, хоча пшениця була вологою та її довелось сушити на балконі й пильнувати від пташок.

Зрештою, незважаючи на всі труднощі, часто не завдяки, а всупереч УАН функціонувала та розвивалась. Кількість установ та працівників поступово зростала. Були започатковані серійні «Записки», «Труди» та «Матеріали» відділів й інституцій, надруковані кілька наукових студій та «Звідомлення» УАН. Однак надходження паперу не були регулярними. Інколи папір академіки не купували, а знов-таки «добували» завдяки особистим знайомствам із працівниками радянських установ.

З іншого боку, попри кошти, яких час від часу домагались вчені, вони відчували з боку більшовиків постійну небезпеку, сенс якої чітко висловив історик Дмитро Багалій: «Пережити б тільки...».

Учені, які стали до праці в академії, до революції зазвичай мали пристойні доходи та статки і через це ототожнювались із ворожою пролетаріату буржуазією, обходження з якою було відповідним. Після взяття Києва більшовиками без церемоній та зайвих розмов до зазвичай великих й ошатних будинків і квартир науковців ставали на постій червоноармійці. Постій часто супроводжувався насильством, грабунками та знищенням майна, а також домашніх бібліотек і лабораторій. Мали місце накладання контрибуцій та реквізиція житла.

Подібна масова практика більшовиків примусила УАН просити у влади так звані «охоронні листи» для всіх дійсних академіків і директорів академічних установ, а також для будинків УАН. Звернення за цими листами було постійним — академіки практично щомісяця принизливо прохали владу унеможливити реквізицію житла, бібліотек та наукових приладів.

Науковці привертали увагу більшовиків не лише через привабливу приватну власність, яку можна було реквізувати. Серед співробітників УАН було чимало громадських, політичних та державних діячів — колишніх членів Української Центральної Ради (УЦР), Генерального секретаріату УНР, Кабінету міністрів Гетьманату та Директорії УНР. Більшовики ставились до них однозначно вороже, непоодинокими були арешти вчених саме за їхню минулу роботу.

Зокрема, у березні 1919 р. чекістами були арештовані академік Сергій Єфремов (член УЦР, генеральний секретар міжнародних справ Генерального секретаріату УЦР-УНР), член академічної комісії для складання біографічного словника діячів України Петро Стебницький (див. вклейку, рис. XVII) (член УЦР, міністр освіти в одному із урядів за часів Гетьманату), а також археолог Левко Чикаленко (член УЦР) та фізик професор Георгій Де-Метц, які в академії на той час не працювали. УАН одразу виступила на захист учених, однак її очільникам довелось неодноразово звертатись із клопотаннями до більшовицького уряду та споряджати депутації до Наркомату освіти, аби визволити науковців із тюрми.

Улітку 1919 р. із наступом Добровольчої армії Всеукраїнська ЧК активізувалась, арешти і навіть розстріли науковців почастишали. 7 липня 1919 р. був заарештований визначний український літературознавець, співробітник I відділу УАН Володимир Науменко (див. вклейку, рис. XVIII), у минулому — міністр освіти в уряді гетьмана Скоропадського. Його «кон-

трреволюційна діяльність», за визначенням чекістів, якраз і полягала у тому, що він «обіймав посаду міністра народної освіти при гетьмані». Незважаючи на те що Науменко винним себе не визнав, колегія ЧК 8 липня засудила його до розстрілу. Вирок був виконаний того ж дня. Щойно дізнавшись про арешт Науменка, 9 липня Вернадський та Кримський від імені УАН звернулись до більшовицьких керманічів із протестом проти свавілля влади, проте запізнилися на один день.

Загалом з літа 1919 р. політика більшовиків стосовно УАН зазнає докорінних змін. Відмовляючись від прихильно-пасивного споглядання за діяльністю вчених, радянські урядовці переходять у наступ та намагаються взяти академію під свій контроль. Фактично саме тоді, влітку 1919 р., були закладені засади політики більшовиків щодо «ученого стану» України, що за доби непу набули виразних рис.

Із заняттям Києва військами Добровольчої армії Академія наук офіційно припинила свою діяльність, а фактично вчені щосили вели наукову працю далі. Із поверненням більшовиків до Києва у грудні 1919 р. УАН відновила регулярні засідання Спільного зібрання та мусила знову домагатись від більшовиків того самого мінімуму, що був наданий УАН у період їх попереднього владарювання. Надзвичайно гостро стояли питання фінансування Академії наук (його не було), видачі нових охоронних листів (старі були визнані недійсними), а також нових мандатів на приміщення та земельні ділянки для УАН (попередні були скасовані). Загальне ж ставлення більшовицької влади до вчених з літа 1919 р. не зазнало змін. Їх, як і раніше, вважали потенційно небезпечними через соціальне походження, політичну діяльність (здебільшого йшлося про колишню політичну діяльність) та володіння фаховими знаннями.

Загалом, значна грошова скрута, відсутність відповідних приміщень, невизначеність із підпорядкуванням УАН, а також перенесення столиці до Харкова утруднювали відносини

академії із владою. Разом з тим деяка віддаленість від центру мала певний позитив, бо давала можливість УАН далі самостійно розв'язувати свої внутрішні проблеми. Попри матеріальні труднощі, голод (так звані «академічні» пайки були виділені лише дійсним членам, всі інші науковці були їх позбавлені), арешти, від'їзд деяких її членів з України і, навпаки, неможливість деяких академіків повернутись до Києва з-за кордону, смерть кількох дійсних членів, УАН не лише вижила як інституція, а й розвивала структуру та напрямки досліджень, почала готувати до публікації наукові праці.

Зрозуміло, що самоорганізація та самостійність, які виявляла академія, непокоїли владу. Побудувати таке омріане ними комуністичне суспільство більшовики без науки не могли, і вони це добре розуміли. Однак більшовикам, згідно з їхньою доктринальною лінією, від вчених потрібна була лише повністю контрольована наукова робота винятково в інтересах соціалістичного будівництва. Досягти цього можна було за рахунок «правильних» кадрів та «правильних» наукових установ. Але ані того, ані іншого у більшовиків після революції не було. Отже, перед ними постало двоєдине завдання. Потрібно було залучати так званих «старих буржуазних спеціалістів» (тобто осіб, які прийшли в науку до революції) і відповідно «перевиховувати» їх. Водночас ішлося про використання існуючих науково-дослідних інституцій і поступове перебирання контролю над ними. З іншого боку, за допомогою цих «старих спеціалістів» та під партійним наглядом треба було якнайшвидше готувати молодих «марксистських» науковців та створювати мережу нових «комуністичних» державних наукових осередків із планомірним та централізованим керівництвом.

Перший рішучий крок у напрямку підпорядкування собі академії більшовики зробили вже 1921 р. Справедливо вважаючи, що однією науковою установою керувати легше і простіше ніж кількома, як, зрештою, одну установу ефек-

тивніше контролювати, більшовицькі очільники зробили все можливе, щоб об'єднати УАН та Українське наукове товариство разом з його місцевими філіями та іншими науковими організаціями та установами України в «єдину всеукраїнську наукову організацію». Влада, позірно підтримуючи самоврядність УАН, всіляко квапила вчених, вимагаючи ухвалення нового статуту академії з наперед визначеними самою владою положеннями.

Тиск, який чинила на академію влада, захоплення у вчених не викликав. Однак оскільки від держави залежало фінансування академії, Спільне зібрання змушене було виконувати вказівки урядовців. Узгодження йшло непросто: комісія та підкомісії з розробки нового статуту збирались 14 разів, а нарком освіти Григорій Гринько мусив кілька разів приїздити до Києва для погодження положень статуту. Найбільш інтенсивно обмірковувались структура Академії наук та її господарсько-управлінських органів. Зрештою, 14 червня 1921 р. Раднарком УСРР спеціальною постановою ухвалив новий статут Академії.

Згідно зі статутом академія дістала назву Всеукраїнської та підтвердила свій статус вищої наукової установи УСРР. В іншому, здавалось, академія капітулювала. Права ВУАН були суттєво обмежені. Відтоді вона безпосередньо була підпорядкована Наркомату освіти УСРР. Представники Наркомату призначались до складу Ради (тобто Спільного зібрання) ВУАН без будь-якої на те згоди вчених або будь-якого обговорення кандидатур. Президія ВУАН — так званий «виконавчо-керівний орган», що складалась із президента, товариша президента (заступника) та ученого секретаря, затверджувалась Наркомосом, як і всі обрані на Раді академіки. Значні зміни були зафіксовані у структурі ВУАН: замість попередніх трьох відділів (історично-філологічного, фізично-математичного та соціальних наук) були організовані п'ять (природничо-математичних наук, суспільно-історичних,

народного господарства, педагогіки та медицини) із секціями та бюро у складі відділів.

Незважаючи на затверджений статут, члени ВУАН намагались відстояти свої академічні свободи та зберегти незалежність як під час ухвалення рішень, так і навіть у діловодних дрібницях. Всупереч ухваленому статуту аж до початку 1930-х рр. відбувались не засідання Ради ВУАН, а, як і раніше, засідання Спільного зібрання. Два додаткові зафіксовані у статуті відділи (педагогіки та медицини), на необхідності яких наполягали урядовці, так ніколи і не були організовані. Були збережені навіть назви та порядкові номери утворених ще 1918 р. відділів.

По суті, ВУАН опиралась практично всім намаганням Наркомосу втрутитись у її наукове життя та регламентувати наукову діяльність, будь-які інструкції та розпорядження «згори» зустрічали спротив. Приміром, у відповідь на повідомлення Наркомосу про відносини ВУАН із закордоном винятково за посередництва свого спеціального підрозділу — так званого «Наукового комітету» — на Спільному зібранні було ухвалено відстоювати право академії безпосередньо спілкуватись із зарубіжними вченими та установами.

Наступним великим (після примусової розробки нового статуту) конфліктом Наркомосу з Академією наук став процес обрання та затвердження нового президента ВУАН. Після відмови Володимира Вернадського наприкінці квітня 1921 р. від головування в академії (вчений залишив Київ у грудні 1919 р. і з того часу обов'язки голови-президента виконував академік Орест Левицький), почалась підготовка до обрання нового президента. У липні 1921 р. більшістю голосів на президента ВУАН було обрано академіка Миколу Василенка.

Проте Наркомос це не влаштувало. У новообраному президенті академії радянські керманічі бачили передусім «класового ворога». Василенку пригадали його членство в партії кадетів, виконання обов'язків голови та посаду

міністра закордонних справ й освіти Ради міністрів Української Держави за гетьмана. Цього було достатньо, аби Раднарком, формально спираючись на норму нового статуту, кандидатуру Василенка не затвердив та наполіг на повторних виборах голови ВУАН. Академія погодилась на перевибори, але вчинила по-своєму. У жовтні 1921 р. знову таємним голосуванням на Спільному зібранні були підтверджені результати липневих виборів, причому навіть із більшою перевагою голосів.

Демарш академії не залишився непоміченим. Наркомос на результати виборів не зважив, затвердження не відбулось. Навпаки, у листопаді спеціальним листом до ВУАН нарком освіти Гринько прозоро натякнув, що академія не справляється із тими завданнями, які стоять перед нею в «добу великої революції», і що таке нехтування «бурхливим струменем життя працюючих мас» може позначитись на забезпеченні її положення як центральної науково-дослідної установи України. Нарком фактично погрожував непоступливим вченим. Ситуацію намагались розхитати і зсередини: в кулуарах активно велись розмови про Кримського як про можливого президента.

Зрештою, лише в лютому 1922 р. вдалось «продавити» рішення про переобрання голови-президента та президії ВУАН. Крапку в протистоянні поставив сам М. Василенко. Незважаючи на вмовляння присутніх, він оголосив про відмову від повноважень президента, підкресливши, що йде з посади не з власної волі.

Вибрати нового президента виявилось справою нелегкою. З одного боку, президентом мав стати авторитетний вчений і добрий організатор науки, з іншого — його кандидатура мала влаштувати владу. Втім, пристосовуючись до вимог влади, вчені, попри все, ретельно дотримувались демократичних принципів виборів голови-президента, докладно розписаних ще в статуті 1918 р. Зрештою, після кількох

тижнів консультацій та обговорень із другої спроби наприкінці березня 1922 р. більшістю голосів на голову-президента було обрано академіка О. Левицького.

Головувати йому довелось недовго: у травні 1922 р. 73-річний О. Левицький помер. Навчені попередніми виборами, вчені цього разу дуже швидко дійшли згоди. Попри те, що були висунені кандидатами семеро осіб, шестеро з них балотуватись не погодились. У списку на голосування залишився один віце-президент ВУАН Володимир Липський, який і був обраний у червні 1922 р. та невдовзі благополучно затверджений Наркомосом. Липський перебував на посаді президента ВУАН до 1928 р., коли був змушений подати у відставку через тиск, який чинила на нього влада.

Із середини 1920-х рр. до певної міри покращилось матеріальне забезпечення науковців, нарешті більш-менш регулярно стали виходити академічні періодичні видання, з'явилися нові науково-дослідні інституції. У цілому в Україні наукові дослідження інтенсифікувались. Бажаючи проводити наукову працю на батьківщині, до України із еміграції стали повертатись учені. У березні 1924 р. до роботи у ВУАН став академік Михайло Грушевський, який спромігся за короткий термін розбудувати Історичні установи ВУАН. Ці установи об'єднували півтора десятка комісій історичного профілю та науково-дослідну кафедру історії України, до них були залучені як постійні, так і нештатні співробітники, понад 200 осіб з усієї України. Переїжджали до радянської України й західноукраїнські науковці. Приміром, 1926 р. у Харкові одну з кафедр Геодезичного інституту очолив колишній професор Вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, видатний географ та картограф Степан Рудницький. Наступного року він організував та очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії, а 1929 р. був обраний академіком.

Водночас влада робила чергові кроки щодо контролю над ученими та їхніми контактами, передусім закордонними. Для того щоб виїхати за кордон у відрядження, потрібно було докласти чималих зусиль. Академічним працівникам, наприклад, крім підтримки Спільного зібрання ВУАН треба було домогтись дозволу Укрнауки (у віданні цього органу Наркомосу перебували всі науково-дослідні інституції УСРР). Дозвіл цей давався лише після розгляду питання у секретаріаті ЦК КП(б)У або навіть на політбюро ЦК, а це передбачало кількаразове відвідування урядових установ із відповідними клопотаннями. Навіть президент ВУАН академік В. Липський, попри свій статус, у травні 1925 р. писав, що не розраховує на закордонне відрядження, бо не може «49 разів бути в Наркомосвіті плюс 13 разів десь у другому місці, як зробив [акад.] М. М. К[рилов]», а без кількаразових відвідин Наркомосу в Харкові годі було й сподіватись на дозвіл.

До деяких українських учених (переважно гуманітаріїв) більшовики ставились із упередженням і дозволу на виїзд не давали, незважаючи на численні офіційні запрошення від закордонних поважних наукових інститутів та дослідників. Зокрема, було відмовлено у закордонному відрядженні для участі в VI Міжнародному конгресі істориків в Осло академіку Михайлу Грушевському та професору Михайлу Слабченку — навіть попри те, що обидва були включені до складу радянської делегації на конгрес.

З іншого боку, приїзд закордонних учених до України також знаходився під контролем більшовиків. Саме урядовці визначали, хто і до кого може приїхати, а хто — ні, а під час візитів коло спілкування гостей намагалися всіляко обмежити. Приїзд однієї із таких делегацій яскраво описав у своєму щоденнику Сергій Єфремов. 2 вересня 1925 р. він занотував: «Огидна метушня із «закордонною делегацією» все ще тягнеться. Вчора її возили до Преображення, в дім одпочинку. Делегації одинадцятєро чоловіка, а «почту»

десятків з п'ять. Пансіонерам з дому відпочинку наказано було не турбувати гостей зайвими запитаннями, взагалі не розпускати язика, навіть записочки роздано з питаннями, які можна ставити. Всі інші заборонено. Потім найіжжа сарана зїла обід, приготований для аборигенів, і на автомобілях покотила собі до Києва».

Із осені 1924 р. знову актуалізувалось бажання уряду реформувати ВУАН, бо, мовляв, вона продовжувала своє існування «в рамках традиційної чистої науки, відокремленої від проблем сучасного економічного, соціального й політичного життя». Чергові перетворення мали бути проведені під гаслом «Наука є підпорою пролетаріату в боротьбі за визволення». Втім, запропоновані згори зміни ВУАН підтримувати не збиралась і, навпаки, висунула свої вимоги до уряду, чим вчергове роздратувала своєю непоступливістю більшовицьких керманічів. У хід пішли різні методи переконання, зокрема кулуарні. На фоні начебто публічних обговорень структурних реорганізацій ВУАН на пленумах Укрнауки мали місце напівтаємні обіцянки влади сприяти тому або тому вченому в обмін на певну поступливість та підтримку вигідних Наркомосу рішень, підбурювання одних науковців проти інших, зіштовхування їх між собою. Саме так було із роздмухуванням протистояння між академіками Агатангелом Кримським та Сергієм Єфремовим з одного боку та Михайлом Грушевським і Павлом Тутковським — з іншого.

У березні 1927 р. синусоїда тиску на вчених знов пішла вгору. На політбюро ЦК директивно було ухвалено реорганізувати ВУАН впродовж наступних трьох місяців. Форсування ухвалення нового статуту з боку Наркомосу, як і раніше, наштовхувалось на опір ВУАН, що принципово не бажала міняти кількість відділів та заперечувала проти розширення загальних зборів за рахунок представників Наркомату освіти і громадських організацій.

Натомість Наркомос у червні 1927 р. нагадав про обов'язкове затвердження ним членів Академії наук (раніше ВУАН ухилилась від цього) та зажадав, аби академія надала такі списки. У листопаді до ВУАН надійшла директива про обов'язкову присутність уповноваженого Укрнауки Наркомату освіти у Києві на засіданнях президії академії та її управи. Наприкінці грудня 1927 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участі секретаря ЦК ВКП(б) В'ячеслава Молотова були деталізовані дії Наркомосу щодо підпорядкування ВУАН. Ішлося про підтримку лояльних до більшовиків науковців та залучення їх до складу президії, відсторонення Єфремова і Кримського від керівництва Академією наук, висунення на пост президента ВУАН мікробіолога, етнічного українця Данила Заболотного, який на той час проживав у Ленінграді, та проведення перевиборів уже в січні 1928 р. Заохочувались дії Наркомосу щодо затвердження в званні членів академії лояльних науковців та, навпаки, незатвердження вчених, що висловлювали ворожі більшовикам погляди. Таємні голосування мали бути замінені відкритими. Єдиним легітимним керівним органом ВУАН визнавалась Рада ВУАН у складі затверджених Наркомосом дійсних членів ВУАН та представників Наркомосу.

У середині січня до ВУАН була надіслана сформована згідно з рішенням політбюро ЦК спеціальна комісія на чолі з головою Укрнауки Юрієм Озерським. Хоча формально її метою було начебто нейтральне «вивчення роботи» ВУАН, основне завдання комісії полягало у виявленні усіляких хиб у науковій, організаційній та господарській діяльності академії (причому за весь період її діяльності) для проведення подальшої радянзації ВУАН. Цю тенденцію, до речі, добре вловив Грушевський, який тоді ж у приватній розмові з Єфремовим зауважив, що «Російську академію починають комунізувати, а потім черга й за нами».

Наввипередки задумав грати колишній голова Укрнауки історик Матвій Яворський. На противагу ВУАН він запропонував

Нарком освіти УСРР Микола Скрипник та директор Українського біохімічного інституту Олександр Палладін під час першої сесії ВУАН. Київ, 1927 р.

створити другу, «радянську», Академію наук — у Харкові, і навіть знайшов прибічників цієї ідеї серед чільних академіків ВУАН. Проте його пропозиція підтримки в Наркомосі не знайшла — влада зосередилась на приведенні до бажаного їй стану ВУАН й уникала зайвих клопотів. «Що ж до нової академії, — зауважував нарком освіти УСРР М. Скрипник у січні 1928 р., — то в нас же є вже академія, і коли б ми й з нею дали якийсь лад, то й то було б добре. Двох академій наша держава не видержить. Ми повинні всі кошти і всі сили кинути на те, щоб хоч ту одну поставити на потрібну височінь та забезпечити їй можливість працювати».

Ситуацію із реформуванням ВУАН тримали на контролі і в Кремлі. ЦК ВКП(б) отримував докладні звіти про розв'язання питання з радянізацією ВУАН, що, за твердженням ЦК КП(б)У, мало не лише академічний характер, а й політичне

значення. Серед іншого, у Москві розглядались і кандидатури на пост президента ВУАН.

Українські вчені, розуміючи очевидну невідворотність перевиборів в Академії, знову спробували протистояти партійно-радянському тиску. У численних кулуарних розмовах обговорювались різні варіанти конструювання президії ВУАН. Але все завершилось безсумнівною перемогою Наркомосу, на аргументи вчених геть не зважали. Академія де-факто втрачала свою самостійність. До складу Ради — найвищого органу ВУАН, що керував усіма академічними установами та господарськими справами — були включені не лише всі дійсні члени ВУАН, затверджені Наркоматом освіти, але й представники Наркомату освіти, причому кількість останніх не вказувалась. Був зафіксований безпрецедентний для Академії порядок виборів відкритим голосуванням — піднесенням рук. 47 раніше обраних академіків були визнані Наркомосом;

Академік Данило Заболотний

взято до відома, що 15 померлих академіків вибули зі складу ВУАН; затвердження ще 14 осіб було відкладено — до отримання додаткових даних. Двох видатних вчених-істориків Костянтина Харламповича та Федора Міщенка Наркомосвіти не затвердив через, як було визначено, політичні й ідеологічні мотиви та начебто «недостатню кваліфікацію». Єфремов прокоментував ухвалені карколомно-трагічні рішення лаконічно: «*finis Academiae*».

Тим часом реформа ВУАН широко рекламувалась у пресі. У газетах зміни в академії подавались як піклування уряду та партії про розвиток науки в Україні, давались щедрі обіцянки зростання академічного бюджету. Із науковцями вели відповідну «роз'яснювальну» роботу. Більшовицькі керманічі на публіку доволі незграбно доводили, що реформа піднесе престиж академії, натомість у своєму колі відверто говорили про «приборкання» ВУАН. Незгодних із їхніми аргументами вчених урядовці без найменшого вагання звинувачували в опорі радянській владі та діях проти робітників і селян. Саме в такій атмосфері у травні 1928 р. відбулись вибори президента ВУАН, що були проведені відкритим голосуванням. Як і передбачалось, президентом ВУАН був обраний Данило Заболотний.

У червні 1929 р. під пильним партійним наглядом були проведені так звані вибори академіків. Уперше до складу членів ВУАН були введені комуністичні діячі. До святкування десятиліття ВУАН, що було призначено на 1930 рік, академія прийшла підкореною.

Проте як такого «святкування» не відбулось. 1929 р. Заболотний раптово помер, і 1930 р. академія знову змушена була проводити чергові вибори президента. Кандидатура його, як і попереднього разу, була накинута згори. Із Москви до Києва приїхав учений-патофізіолог Олександр Богомолець, якого щойно 1929 р. обрали академіком ВУАН. Йому випало керувати Академією наук у надзвичайно непростий

Академік Олександр Богомолець

час. За його президентства академія двічі була кардинально реформована — 1934 та 1936 р. Не минули її й політичні репресії, накочуюсь хвилями у 1929—1930 (сумновідомий процес «Спілки визволення України»), 1932—1933, 1936—1938 рр. Багато науковців — видатних академіків та звичайних наукових співробітників — були заарештовані та заслані до віддалених таборів ГУЛАГу, чимало з них загинули під час ув'язнення або навіть були розстріляні. Дехто із вчених, рятуючись від репресій, залишив науку, дехто виїхав з України, декотрим було заборонено повертатись до України після відбуття термінів заслання. Були знищені наукові школи гуманітаріїв та природознавців, представників фізико-математичних та технічних наук, зокрема, наприкінці 1930-х був практично ліквідований знаменитий на весь СРСР Український фізико-технічний інститут у Харкові, наукові співробітники

якого 1932 р. першими в СРСР та другими у світі розщепили ядро атома літію.

Більшовицька держава для контролю над ученими застосовувала всі можливі засоби впливу — політичні, ідеологічні, організаційні, фінансові, каральні. Усе було підпорядковано тому, щоб «оволодіти наукою» відповідно до доктринального положення про можливість ефективного використання наукових досягнень у соціалістичному будівництві лише за умови державної мережі науково-дослідних установ та системи планомірного та централізованого керівництва ними. Представники наукової інтелігенції сприймались переважно як «вороги», і держава діяла в дусі ленінської заповіді «з ворогами ми поводитимемось як з ворогами...»

Підтримка національних ілюзій у добу другого комуністичного штурму (1928—1932 рр.)

Початок нового комуністичного штурму, більш відомого в історіографії як «великий перелом», традиційно датується 1929 р. і для цього є вагомі підстави. Однак позаекономічний примус у хлібозаготівлях, який свідчив про плани такого штурму, було відновлено на початку 1928 р. У липні цього ж року з України було відкликано Л. Кагановича, від'їзд якого означував закінчення певного етапу в мовній політиці в Україні. Після цього керівництво нею в межах УСРР зосередилося в руках очолюваного М. Скрипником Наркомату освіти.

Курс на індустріалізацію, яка для більшовицького керівництва і була одним із символів комунізму, потребував величезних ресурсів. Єдиним їхнім джерелом було сільське господарство. Природний спротив селянства необґрунтованому збільшенню податків та адміністративним методам хлібозаготівель, які стали практикуватися з 1928 р., був цілковито передбачуваний, і до нього влада ретельно підготувалася.

Що далі просувалася індустріалізація, то більше потрібно було ресурсів. Компартійно-радянське керівництво не морочилося із пошуком шляхів отримання ресурсів, майже одразу перейшовши до апробованих у 1918—1920 рр. методів комуністичного будівництва. На селі фактично повернулася продрозкладка — влада забирала не якусь визначену частку врожаю, а стільки, скільки їй було потрібно. Зауважимо важливу деталь: з урожаїв 1929 та 1930 р. в Україні Кремль забрав непропорційно велику (у порівнянні з іншими регіонами СРСР) частку продукції. Згодом, коли нова продрозкладка вже не виконувалася, було ліквідовано залишки ринкових відносин між містом і селом. У Кремлі знову спробували повернутися до прямого продуктообміну. Пропаганда не могла зробити більшість селян прихильниками таких дій, тому в пошуках підтримки суспільства влада робила акцент на інших аспектах.

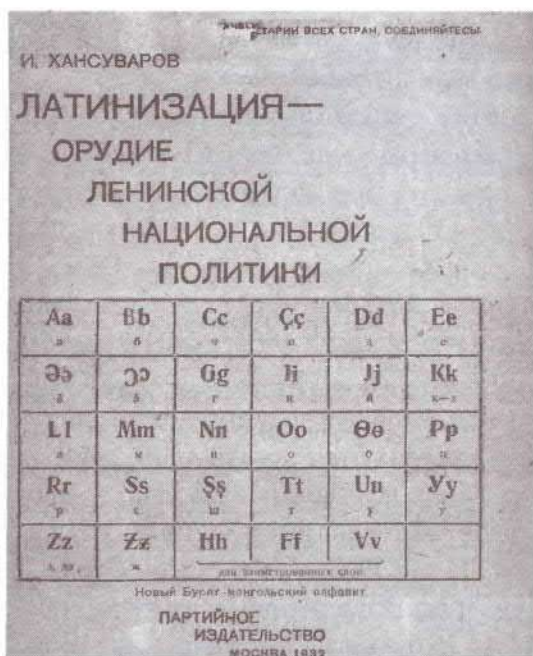
Одним із засобів, який мав послабити антибільшовицький спротив в Україні в добу другого комуністичного штурму, було посилення українізації у 1928—1932 рр. Ця сфера, як ми вже згадали вище, опинилася в руках М. Скрипника. Він був прихильником окремішності української мови та культури і всіляко відстоював свою точку зору. Зокрема, він вважав, що вплив політики на мовознавство має бути мінімальним. Завдяки цьому мовознавчі студії в Україні могли розвиватися автономно. З іншого боку, Наркомат освіти для компартійно-радянської номенклатури не був таким дороговказом, як генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, тому в її середовищі після зміни Л. Кагановича на добре відомого в Україні С. Косіора, дещо зменшилося використання української мови.

На національну політику Кремля в Україні мали вплив і міжнародні чинники. На той час ще не згасли, а з початком світової економічної кризи 1929 р. навіть посилювалися сподівання на «світову революцію». Комунізм здавався ближчим,

Микола Скрипник . Нарком освіти УСРР (1927—1933)

аніж це було на початку непу. На подальшу експансію комуністичного режиму орієнтувалася і мовна політика Кремля, який намагався підкреслити свою відмову від русифікаційної політики царизму. Для цього в СРСР тривалий час впроваджувалася латинізація мов. Протягом 1923—1935 рр. (переважна більшість — 1929—1932 рр.) на латинській основі було створено писемність для 31 народу, що не мав її до цього часу, перекладено 23 мови з арабською основою та 7 з інших. Латинізація навіть стосувалася низки мов, які раніше отримали алфавіти на кириличній основі. Один із керівників ділянки мовознавства в СРСР професор Микола Яковлев наголошував: «При обговоренні питання латинізації східні національності свідомо обрали латинську абетку як таку, що не має у своїй історії якого-небудь присмаку русифікаторської політики та насильницької місіонерської діяльності».

Обкладинка книги з латинізації та зразок переведення алфавіту з кирилиці на латиницю

Латинізація відбувалася і на території України. Приміром, 29 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про переведення молдавської абетки на латиницю, а 20 лютого 1932 р. було ухвалено постанову ВУЦВК про повний перехід на латинізовану абетку усіх випадків «писаного і друкованого вживання тюрксько-татарських мов». Втім, мовна політика щодо національних меншин в Україні мало впливала на мовну українізацію, там головну роль відігравали інші чинники.

З іншого боку, напередодні нового комуністичного штурму, який багатьма сприймався як відмова від вимушених поступок (в тому числі і мовних) і перехід до безпосереднього будівництва соціалізму/комунізму, в середовищі партійної номенклатури активізувалося питання про злиття мов. Найсамперед це стосувалося України, де на той час українська

мова ставала «головнішою», а щодо росіян дедалі частіше почали вживати термін «національна меншість». Такі зміни викликали спротив компартійно-радянських діячів, особливо тих, хто не знав української мови. Своє небажання вивчати українську мову такі діячі аргументували «інтернаціоналістським» підходом та уявною близькістю комунізму. При цьому мовна українізація розглядалася ними як гальмо соціалістичного будівництва. Щоб стримати поширення таких поглядів та не отримати внаслідок нового комуністичного штурму подібний до 1919 р. результат, Кремлю потрібно було теоретично обґрунтувати потребу сприяння мов розвитку гноблених раніше націй в умовах соціалістичного наступу.

Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що гостру потребу такого обґрунтування Й. Сталін усвідомив після аналізу листа з Харкова з підписом Євгена Тарана (насправді то виявився відряджений на партійну роботу до України з Росії Ілля Дубровін). Спираючись на цитати з дореволюційних праць В. Леніна, дописувач наполягав на тому, що «національні відмінності, в даному випадку відмінності мов, стають вже зараз завадою соціалістичного будівництва. Чимдалі ця завада, природно, буде відчуватися гостріше». Аргументуючи цю тезу, Є. Таран відзначав: «Соціалістична революція вперше розв'язала можливості будівництва і розвитку національних культур і цим виконала завдання буржуазно-демократичної революції. Але ця «весна» національних культур аж ніяк не буде продовжуватися вічно (напроти написано рукою Й. Сталіна: «ось де собака закопана». — *Авт.*)».

Зауваживши, що на шляху до соціалізму немає потреби зупинятися на «капіталістичних станціях», дописувач зробив такий висновок: «Оскільки соціалістична революція розвиває тенденції, що ведуть до асиміляції національних відмінностей, ці тенденції будуть переборювати національні елементи культури, не очікуючи, доки перші дозріють та наздоженуть у своєму розвитку ті національні культури, які їх

обігнали». Й. Сталін напроти цих рядків написав: *«справжні цілі російської культури»*.

На висловлені в листі Є. Тарана аргументи потрібно було якось відреагувати. У разі втілення в життя запропонованого (і популярного серед широкого кола партійців) дописувачем вектора розвитку мовної політики поставала загроза нового поєднання національного і соціального в антирадянських протестах і посилення відцентрових тенденцій у національних регіонах. І навіть якщо не враховувати цієї небезпеки, відмова від розвитку національних мов неминуче загальмувала б індустріалізацію. Тому Й. Сталін, обклавшись літературою з національного питання, підготував теоретичну відповідь. Основний її зміст відбито у такій тезі: «Суть національного питання при диктатурі пролетаріату полягає в соціалістичному перетворенні, в залученні до соц[іалістичного] будівництва і до соціалізму, до соц[іалістичного] господарства і культури раніше відсталих націй, які нині звільняються. А якою мовою можна долучити ці нації до господарського та культурного будівництва? Можливо, російською? Ні! Рідною! Але для цього потрібно розвивати культурно ці народи (загальна освіта) рідною мовою. Це і є соціалістична за змістом і національна за формою культура». Бачимо, що поняття «розвивати культурно» або «національна культура» Й. Сталіним ототожнювалося із веденням культурно-освітньої роботи рідною мовою.

Сформовану у відповіді Є. Тарану тезу Й. Сталін озвучив і на зустрічі з українськими літераторами 12 лютого 1929 р.: «Іншого засобу для підняття культурності мас, окрім рідної мови, в природі не існує». Він засудив позицію нейтральності «стосовно розвитку національної культури» (фактично — використання рідної мови. — *Авт.*), аргументувавши це модернізаційними завданнями: «Жодної серйозної індустрії розвинути ми не зможемо, не зробивши населення грамотним». Що ж до злиття мов, то Сталін підкреслив, що-це

буде «не російська мова і не французька» і її створення почнеться лише тоді, «коли соціалізм буде стверджуватися не в одній країні, а в усіх країнах». Напрямок мовної політики Кремля Й. Сталін чітко означив у написаному 22 лютого 1929 р. листі до В. Касаткіна. «Розквіт культур (і мов) у період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і, відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі».

Звернення, подібні до тих, що їх написав Є. Таран, були не поодинокі. Відповідь комуністам, які вважали, що тактика «сприяння» розвитку національних культур заважає комуністичному/соціалістичному наступу, Й. Сталін публічно сформував у статті «Національне питання і ленінізм», написаній у березні 1929 р. У ній бачення Кремлем майбутнього різних націй та їхніх мов було представлено у вигляді теорії про три етапи процесу «злиття націй».

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після «перемоги соціалізму» у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючи місцем загальній для всіх світовій мові. Ця періодизація була ще раз обґрунтована 1930 р. у заключному слові Й. Сталіна з політичної доповіді ЦК ВКП(б) на XVI з'їзді ВКП(б). Щоправда, об'єктивні ознаки, за якими можна було визначити закінчення першого етапу і потребу переходу до другого, визначені не були. Це давало простір для корекції мовної політики у будь-який момент.

М. Скрипник використав цю теорію для посилення мовної українізації. Зусилля керованого ним Наркомату освіти були спрямовані як на УСРР, так і на заселені українцями території РСФРР. Особлива увага зверталася на те, щоб українська мова перестала бути другорядною серед промис-

лових робітників Донбасу, серед яких етнічні українці на той час вже становили більшість. М. Скрипник наполягав: «Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є однією з передумов перемоги соціалізму на Україні».

Наркомат освіти УСРР видавав спрямовані на поширення української мови постанови аж до самого повороту в справі мовної українізації, який стався 14 грудня 1932 р. Приміром, постановою Наркомату освіти від 11 грудня 1932 р. було вирішено «перевірити до 15.01.1933 знання української мови службовців усіх установ і підприємств. Службовці, що не виявлять знань української мови, мусять вступити на ДКУ (державні курси українізації. — *Авт.*)». Осіб, які уникали цих курсів або вороже ставилися до українізації, вимагалось звільнити з роботи без попередження відповідно до постанови від 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури».

Здійснювана М. Скрипником мовна українізація нерідко виходила за межі проголошеної на XII з'їзді РКП(б) політики коренізації. Певний час на це не зважали у Кремлі, оскільки така українізація в роки другого комуністичного штурму стримувала поширення антирадянських настроїв, заважала єднанню соціального і національного в антирадянських протестах. Однак ліквідувати спротив українського суспільства комуністичному будівництву вона не змогла.

Сприяння розвитку освіти рідною мовою, як і намагання спиратися у республіках СРСР на місцеві кадри, вирішила ключову проблему — підвищила соціальну мобільність суспільства і спрямувала енергію мас у потрібне більшовицькому керівництву русло. Соціальне та національне походження було тепер для українців не перепоною, як раніше, а перевагою для

просування щаблями влади. Однак національного відродження України Кремль не бажав, оскільки в такому разі Україна могла стати більш самостійною не лише в національно-культурній, а й в управлінській та економічній сферах. Для керманічів ВКП(б) було надзвичайно важливо, щоб якомога більша частина українців вважала себе господарями в УСРР і водночас була активною і (бажано) добровільною виконавицею волі центру.

Здавалося, що Кремлю значною мірою вдалося виконати це завдання. Відсоток українців у КП(б)У невпинно зростав. Якщо на початку політики коренізації українців у КП(б)У було 23,4 %, то станом на квітень 1932 р. — 59,3 %, а серед кандидатів до лав КП(б)У — 62 %. У доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про стан парткадрів на Україні», яка була складена навесні 1932 р., говорилося, що станом на кінець першого кварталу 1932 р. серед секретарів районних партійних комітетів партії налічувалося 57 % українців, а серед секретарів міських парткомів — 45 %. Це вважалося явно недостатньою цифрою, і партійне керівництво УСРР планувало «вжити відповідних заходів для підвищення кількості українців серед секретарського складу».

Кількість українців у партії збільшувалася настільки стрімко, що вище компартійне керівництво вже не могло впроваджувати суворого контролю за тими, хто вступав до партійних лав. До цього варто додати також те, що багато українців, які вступали до партії, вважали Україну дійсно рівноправною з Росією, а українців — з росіянами. Більше того, в Україні того часу була панівною думка про те, що саме українці є головним народом в УСРР, а росіяни складають лише національну меншину, яка має такі самі права в національно-культурному розвитку, як і інші нацменшини. І ЦК ВКП(б) протягом 1930—1932 рр. не реагував на подібні настрої. Отож все більше й більше членів КП(б)У вважали будівництво української державності метою своєї діяльності. А це суперечило планам Кремля.

Практика хлібозаготівель та колективізації 1928—1932 рр. довела, що, незважаючи на посилення українізації, в українському суспільстві зросли антимосковські настрої, що були орієнтовані перш за все на ідею відновлення УНР. Якою б потужною не була агітація та пропаганда (див. вклейку, рис. XXI), вона не могла приховати катастрофи на селі (див. вклейку, рис. XXII). Знову постала небезпека практичного поєднання національного і соціального в антибільшовицький рух, зарадити чому політика українізації змогла лише частково. До того ж серед комуністів України теж ширилися настрої, які образно передають рядки з листа делегатів XII Всеукраїнського з'їзду рад (лютий 1931 р.) до президії з'їзду: «З такою експлуатацією робітничий клас України та бідняцько-середняцькі верстви довго миритися не будуть».

Навіть пильний контроль (постійний моніторинг настроїв української інтелігенції, заборона будь-яких виявів самоорганізації суспільства) та превентивні репресії проти тих, хто гіпотетично міг ідейно чи організаційно очолити український рух (справи Спілки визволення України (СВУ), Українського національного центру (УНЦ), ліквідація автокефальної церкви тощо) не дали бажаних результатів. В останній повний рік комуністичного штурму (1932) Кремль дедалі дужче відчував, що він втрачає в Україні ґрунт під ногами. Наприклад, вивчивши доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту, Сталін наприкінці квітня 1932 р. писав у листі до Косіора: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати». І хоча у знекровленому українському селі на той час існував лише пасивний спротив, генсек побоювався, що згодом масове незадоволення соціально-економічними діями влади може вилитися у селянський виступ проти більшовицького центру.

Тимчасове гальмування колективізації навесні 1930 р. послабило зростання антирадянських настроїв. Але на той час відступати від комуністичного будівництва Сталін ще

не збирався. У Кремлі ще не усвідомили економічної безглуздісті ідеї переходу до безтоварного обміну у відносинах між містом та селом. З продовженням комуністичного штурму незадоволення Кремлем поширювалося вже не лише серед селянства, а й серед представників компартійно-радянського апарату. Усвідомлення цих обставин і зумовило появу нині добре відомого (датованого серпнем 1932 р.) вислову Сталіна про те, що «Україну ми можемо втратити». Ще більш реальною була інша небезпека — Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР. Адже сталінську модель побудови соціалізму вважали нереальною дедалі більше членів комуністичної партії.

«Гігантський розмах і нечуваний розворот української радянської культури й державності»: Голодомор та особливості формування ілюзій в Україні в постголодоморні 1933—1938 рр.

Комуністичний штурм 1929—1932 рр. зазнав поразки. Большевицький режим опинився на межі виживання. З'ясувалося, що, незважаючи на наявність достатніх сил для примусу, попри завчасну ліквідацію осередків громадянського суспільства, попри недопущення активного спротиву селян і наявність певної індустріальної бази, спроба запровадження комуністичної моделі господарювання знову, так само як і 1921 р., призвела до всеохопної кризи. Знову скрахувала ставка на продуктивний обмін — він призвів до катастрофи. Сподівання на закордонну експансію комунізму, які певною мірою відродилися 1929 р., теж не справдилися.

У Кремлі усвідомили безперспективність продовження комуністичного штурму. Потрібні були засадничі зміни. Тому 19 січня 1933 РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили поста-

нову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», якою Кремль був змушений визнати: вирощена в колгоспах продукція належить селянам, і влада може претендувати лише на заздалегідь визначену її частку. Як і введення продподатку 1921 р., це призвело до впровадження низки заходів, які були наслідком цього відступу. Відроджувалася матеріальна зацікавленість у результатах праці, у відносини між містом і селом поверталася торгівля, а Наркомат постачання у лютому 1935 р. перейменовується на Наркомат торгівлі. Тому період 1934—1936 рр. історики нерідко називають «неонепом».

Така політика суперечила усталеним серед комуністів уявленням про соціалізм/комунізм. Але і в цьому випадку Сталіну вдалося вивернутися. За слушним висновком Станіслава Кульчицького, «Кремль опинився перед вибором: або визнати неможливою побудову соціалізму в тому вигляді, як його уявляли К. Маркс і В. Ленін, або змінити точку зору на соціалізм, як це запропонував Ленін на схилі життя. Сталін обрав другий варіант і оголосив соціалізмом той штучний лад, який більшовики встигли створити за час проведення двох комуністичних штурмів 1919—1920 рр. і 1929—1932 рр.».

У Кремлі усвідомили, що реальні зусилля варто зосередити на індустріалізації та зміцненні влади. Та спочатку треба було подолати катастрофічні наслідки другого комуністичного штурму, і насамперед ті з них, які реально загрожували владі Сталіна. Йдеться про вже згадані антикремлівський настрої, в тому числі і в середовищі прорадянськи налаштованої частини суспільства, які загрожували перетворитися на рух проти Кремля. Не менш важливим було і подолання зневіри відданих справі комунізму діячів. Оскільки замовчувати катастрофу на селі, яка стала очевидною ще до Голодомору, було неможливо, то потрібно було знайти ще й цапа-відбувайла.

Власне, саме на ці завдання і було спрямоване конструювання Голодомору. Підстави його виникнення не мали нічого спільного із зумовленими природними обставинами голодуваннями дореволюційного періоду. Мало того, механізм виникнення Голодомору мав кардинальні відмінності від голоду весни 1932 р., коли, за оцінками демографів, від голодної смерті в Україні померло близько 200 тис. осіб. Але при цьому голод і смертність від нього самі по собі не були метою влади. Головним її завданням було здобуття необхідних ресурсів, а смертність від голоду була жахливим побічним наслідком. Про це свідчать, зокрема, дії влади після усвідомлення створеної ситуації голодної смерті — вона намагалася пом'якшити голод. Інакше кажучи, голод весни 1932 р. став наслідком комуністичних методів господарювання і, зокрема, провальної сільськогосподарської кампанії.

Механізм Голодомору був засадничче іншим. Примусові хлібозаготівлі, які, зрозуміло, здійснювалися і в другій половині 1932 р., були лише першим і вже доволі звичним для селян кроком влади. Головне було далі. На початку 1933 р., після датованої 1 січня телеграми Сталіна, у межах усєї України була здійснена спецоперація з вилучення у селян *усього продовольства*. Підкреслимо, *усього*, а не лише товарного продовольства, яке тим чи іншим чином могло бути спрямоване на задоволення потреб міста чи на експорт. Доходило до того, що в так званих «боржників», тобто селян з колгоспів, які не виконали плану, забирали кашу, яка варилася у горщику, вже не кажучи про сушені фрукти, буряки, гарбузи та іншу городину. Спеціальні бригади проводили подвірні обшуки, вишукували заховане продовольство і вилучали все до останньої зернини чи бурячини. Попереднє «тестування» такого виду репресій відбулося у низці населених пунктів України наприкінці листопада — у грудні 1932 р. Насамперед це стосувалося сіл, поставлених на «чорну дошку».

Щоб українські селяни не могли врятуватися у містах чи сусідніх республіках, було виставлено озброєні загони. Якщо комусь вдавалося прорватися за межі України і здобути продовольство, то його конфісковували на зворотному шляху на кордоні. Було заборонено будь-що повідомляти про голод. Інакше кажучи, була штучно створена ситуації масової смертності від голоду, тобто це була пряма каральна акція більшовицької влади.

Лише наприкінці лютого — на початку березня найбільш лояльних до влади та таких, що зберегли фізичну можливість працювати колгоспників почали підготовувати — потрібно було думати про посівну кампанію. Враховуючи ту обставину, що провину за Голодомор Кремль звалив на «українських націоналістів», а також передісторію цього злочину, можна із впевненістю стверджувати, що Голодомор був спрямований на українську політичну націю. Це було попередження, виховання та покарання українського народу, акт помсти йому з боку Кремля.

Помста за «вбиту мрію» — дворазовий (у 1919—1920 та 1929—1932 рр.) крах сподівань на втілення комунізму/соціалізму та за вимушений дозвіл на функціонування товарних відносин між містом і селом.

Попередження можливого виступу республіки проти Сталіна та гіпотетично можливого відокремлення України від СРСР.

Виховання потрібного владі ставлення українського селянства до «праці на пана», тобто у радгоспах і фактично державних колгоспах.

Покарання частини компартійно-радянської номенклатури за вияви співчуття українському народу та сумніви у правильності політики Кремля.

Незворотні втрати від цього злочину комуністів, за зваженими оцінками демографів та істориків, становлять 3,9 млн осіб.

Щойно сталінська держава скоїла вбивство голодом, її вождь розпочав підготовку іншого — на кого б звалити провину за катастрофу. Сталін апіорі не був українофобом; але він був неперевершеним майстром превентивних репресій. Датовані 1933 — початком 1934 р. репресії проти національно налаштованих комуністів та формальне визнання (за особистою вказівкою генсека ВКП(б)) «українського націоналізму» головною небезпекою в національному питанні чітко продемонстрували, у кому та в чому Сталін вбачав на той час небезпеку для себе в Україні.

Відмова від намірів продовжити комуністичний штурм, що ознаменувалася вже згаданим рішенням ЦК ВКП(б) від 19 січня про фактичне повернення до фіксованого податку в сільськогосподарському виробництві, в Україні супроводжувалася потужною агітаційно-пропагандистською кампанією, у ході якої в усіх негараздах українського села були звинувачені «українські націоналісти». Це мало остаточно унеможливити поєднання національного та соціального у той час і звести до мінімуму появу такої можливості у майбутньому. Відбулася зміна і в національно-культурній політиці в Україні.

Зміна в ставленні до мовної українізації була формалізована постановами ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня. У цих документах наголошувалося на потребі ЦК КП(б)У та РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне втілення українізації, усунути механічне здійснення її в Україні, а українізація за межами радянської України скасовувалася. За посереднього наполягання Й. Сталіна українізація, в тому числі і мовна, була розділена на «петлюрівську» (ворожу) та «більшовицьку». Тобто, попри репресії проти української інтелігенції, зміну правопису, пошук «петлюрівських українізаторів» тощо, від мовної українізації як однієї із засад національної політики Кремль не відмовився. Далися взнаки модернізаційні завдання, які без виконання згаданої вище настанови Й. Сталіна «розвивати культурно» неросійські

народи виконати було неможливо. Та й контроль навіть над частково знищеним селом формальна відмова від політики українізації відчутно послабила б.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливо взяти під цілковитий контроль село, свідчить і те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У, у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95 % їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад. Оскільки нові керівники приїжджали переважно з Росії або з великих промислових міст України, то навіть про розуміння ними української мови, не кажучи вже про вільне володіння нею чи шанування української культури, досить часто говорити не доводилося. Поширеною була ситуація, коли абсолютна більшість комуністів у партосередках були українці, але оскільки надісланий до них парторг не знав української мови, то вся робота велася російською мовою.

Процеси розстановки нових кадрів ішли паралельно з усуненням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня-грудня 1933 р. у результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, що пройшли чистку, відсів становив 84 653 осіб. 48,1 % виключених з партії припадало на тих, хто вступив до лав КП(б)У в 1931—1932 рр. Усього ж, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 осіб.

Однак при всій цій масовій зміні кадрів компартійна верхівка пам'ятала, що без підтримки хоча б частини населення обійтися неможливо. Інакше кажучи, не можна зовсім ігнорувати настрої суспільства. Тому влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації. Мало того, незабаром саме «українських націоналістів» компартійне керівництво почало

звинувачувати... у зриві українізації. Їм, як говорив другий секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у жовтні 1934 р. у доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, «вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури».

Партійна верхівка розуміла, що російський шовінізм може призвести до результатів, прямо протилежних запланованим. Тому для усталення своєї влади потрібно було, хоча б формально, демонструвати її «українськість», продовжувати українізацію. З цією метою у січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У, вже після звершення розгрому «націоналістичного ухилу», ухвалюється рішення про переведення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього Кремль і далі стежив за тим, щоб відсоток українців у КП(б)У суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Вірний настановам з Кремля, поборник «українського націоналізму» Павло Постишев навіть полюбив з'являтися у вишиванці. Компартійне керівництво намагалось не допустити такого стану, як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі українські кадри, які б лише за національною ознакою були українцями, добре знали українську мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам'ять українців необхідно було ліквідувати. Покінчивши у 1933—1934 рр. з тими українцями, у яких була більш-менш розвинута національна самосвідомість, партійна еліта береться за продовження українізації. Зовні це виглядало логічно — адже 1933 р. основною ідеєю боротьби з «ухилом» Скрипника була ідея заміни «петлюрівської» українізації на «більшовицьку».

А щоб у комуністів УСРР не було ніяких вагань щодо майбутньої політики в національному питанні, в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У нагадали, що «для партії національна політика була й лишається зняряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття націй».

Одночасно з цим у резолюції говорилося про те, що «пленум вважає за потрібне провести добір і висування кращих колгоспних працівників українців, і партійних, і позапартійних, на радянську роботу в республіканському, обласному і районному масштабі». У ній також ішлося про необхідність «посилити готування більшовицьких українських кадрів партійних працівників», для чого утворювалися в Харкові курси марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У на 150 осіб з півторарічним строком навчання. Під час прийому на ці курси компартійна верхівка стежила за тим, щоб переважну більшість слухачів становили українці. Так, у першому наборі цих курсів українці становили 61 %, а в другому — 73,6 %.

Про кадрову українізацію управління керівництво КП(б)У не забувало й надалі. Протягом 1935 р. воно розгорнуло активну діяльність з висування українських кадрів на керівні посади в державних органах влади. 26 лютого 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про висунення українських кадрів», у якій пропонувалося «відділу керівних партторганів разом з обкомами подати в секретаріат не менш як 120—150 українців для висунення на посади секретарів РПК (районних партійних комітетів. — Авт.) і 120 осіб на висунення голів РВК (районних виконавчих комітетів. — Авт.)». Крім того, говорилося про необхідність відбору з українських голів РПК та РВК кандидатів та обласну та центральну партійну й радянську роботу. Подібні дії наказувалося зробити і ЦК ЛКСМУ.

5 липня 1935 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У, згідно з якою представники різних наркоматів найближчим часом

мали запропонувати свої плани стосовно збільшення відсотка українців у їхньому керівництві. Навесні 1936 р. партійне керівництво України почало підбивати підсумки щодо висунення українських кадрів. ЦК КП(б)У визнав задовільним стан з висування українців у центральному апараті Наркомату охорони здоров'я та Наркомату юстиції і наголосив на необхідності продовжувати цю справу в областях. А от станом справ у Наркоматі освіти, де раніше не існувало проблем з українськими кадрами, вони залишилися незадоволеними. Такий підхід зумовив ту обставину, що українське етнічне походження ставало однією з переваг у сходженні кар'єрними сходами. У той час навіть майбутній генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв записав себе в «українці» і таким залишався в 1940-ві рр. І хоча реальний стан речей середини 1920-х рр. свідчив про вагоме відставання кадрової українізації від показників 1932 р., «на людях» влада намагалася не показувати цього. У друкованих виданнях називалися лише ті цифри, які вигідно відображали національну політику партії.

Слід з натиском наголосити: *політика українізації*, ваговою складовою якої було входження етнічних українців у владні структури, *не припинялася*. Щоправда, у вищих ешелонах влади порівняно з нижчими відсоток українців залишався меншим. За даними перепису 1939 р. загальна кількість «керівників партійних організацій, державних, кооперативних та громадських установ та підприємств» становила 312 848 осіб, з яких 59,6 % становили українці. Разом з тим серед республіканської ланки із 8888 осіб лише 3744 (42,1) були українцями, а серед районної та міської ланки відповідно з 27 629 — 18 742 (67,8 %) українців. Більшим був відсоток українців серед голів та заступників голів сільрад: з 11 737 осіб — 10 401 (88,6 %).

На відміну від кадрової, питання про мовну українізацію знову постало на порядку денному лише 1935 р. 29 серпня

1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію «Про українізацію в областях», у якій зазначалося, що «обкоми Донецький, Дніпропетровський і Одеський займаються справою українізації недостатньо». Проаналізувавши доповідні записки з трьох областей за результатами такої перевірки, представники відділу агітації і пропаганди зробили висновок: «Незважаючи на спеціальні вказівки ЦК, обкоми партії недооцінили політичного розуміння цих вказівок, не взяли ще як слід за їх реалізацію, не зробили ще належного перелому в кадрах наших партійних і радянських робітників... Все пронизано духом іронії та скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього часу *гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрому націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника)*, але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом» (курсив наш. — Авт.) Тобто знову пропагувалася теза про те, що саме «українські націоналісти» та «націонал-ухильники» заважали культурному та державному розвитку українського народу.

Нова хвиля «українізаційної» риторики сягнула апогею на початку 1937 р. Саме недоліки в національному питанні стали основою звинувачень проти Постишева та зняття його з керівних посад в Україні. Під час роботи пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня — 2 лютого 1937 р., неодноразово лунали критичні зауваження в бік Постишева, Попова, Косіора, які, мовляв, допустивши на відповідальні ідеологічні посади троцькістів, зумовили порушення правильного здійснення національної політики. Та й сам Постишев у своїй промові відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури: «Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української

радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас». Українізаційна риторика широко використовувалася до середини 1937 р., коли Кремль ініціював нову кампанію боротьби з українським націоналізмом, жертвами якої стали вже колишній боротьбист і тогочасний голова РНК УСРР Панас Любченко, неодноразово згадані раніше Андрій Хвиля, Володимир Затонський та ін., в тому числі митці та освітяни.

Отже, аналіз подій 1933 та наступних років дозволяє зробити висновок, що основною метою прибуття Постишева в Україну не було виправлення важкого становища у сільському господарстві: цього при зміненій економічній політиці на селі та наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев 1933 р., місцеві керівники могли добитися й без нього. Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати власну думку про розвиток тих чи інших подій.

Злиття націй і мов вбачалося у Кремлі органічним результатом комуністичного будівництва. Але обставини на користь такого повороту так і не склалися. Тому ні 1933 р., ні в 1937—1938 рр. у Кремлі формально так не відмовилися від затвердженого у грудні 1919 р. (і знову-таки формального!) визнання української мови як рівноправної з російською, не припиняли і затвердженого у 1922—1923 рр. курсу на українізацію. Українська мова наприкінці міжвоєнного періоду була основною в культурно-освітньому процесі в УСРР, але майбутня тенденція вже була визначена — «зближення» з російською мовою.

Генеральний секретар ЦК ВКП(б), разом зі своїм оточенням, зумів віднайти надійний спосіб утримування під

цілковитим контролем України, — міф про «український націоналізм» як вороже українському народу явище відтоді Кремль плекав як улюблене дитя та охороняв його від пропагандистських та ідеологічних посягань, наче дорогоцінний скарб. Вживлений за сталінських часів у народну свідомість страх перед голодом і жорстка прив'язка до нього як «зрадницьких» (в першу чергу — щодо українського народу) будь-яких спроб пошуку самостійного розвитку України і донині впливає на українське суспільство найбільше. Щоправда, після Другої світової війни роль основного жупела у цій пропаганді перейшла від Петлюри до Степана Бандери.

«Розстріляне відродження»: централізація літературно-мистецького життя репресії проти діячів культури в 1930-ті рр.

1926 р. на XV Всесоюзній конференції ВКП(б) Сталін виступив з програмною доповіддю, що поклала початок змінам у внутрішній і зовнішній політиці Радянського Союзу. Оголосивши війну внутрішньому ворогу і закликавши до боротьби з троцькістсько-зінов'євською опозицією, генсек сформулював тезу про постійно зростаючу зовнішню загрозу. Партійні керманічі відмовилися від теорії світової революції та взяли курс на побудову соціалізму в окремо взятій країні. Для цього в суспільну свідомість починають активно впроваджувати ідею зовнішньої загрози та шпигуноманію.

Державне політичне управління (ДПУ) активно моніторило ситуацію. Зведення щодо настроїв у середовищі інтелігенції регулярно лягали на стіл партійних керманічів. У щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР № 8/18 за 20—26 лютого 1927 р. повідомлялося: «Серед співробітників Наркомосу циркулюють настійливі чутки про неминучість війни у найближчому майбутньому. Ці чутки викликають

вкрай нервові настрої. Деякі співробітники Наркомосу думають вже про те, куди влаштуватися на випадок війни аби уникнути мобілізації».

Отже, лояльність місцевого українського активу щодо СРСР залишала бажати кращого. Що вже й казати про стару інтелігенцію та «попутників». Брак лояльності та тотальна зневіра у спроможність більшовиків втриматися при владі вразі зовнішньої агресії були основною проблемою центрального керівництва.

Ситуація в Україні дуже непокоїла Сталіна, адже загрожувала остаточному утвердженню його одноосібної влади. По-перше, Україна була розділена між чотирма державами (Польща, Чехословаччина, Румунія, СРСР). Це означає, що українське питання завжди могло бути використане проти Радянського Союзу. По-друге, розквіт української мови і культури, який спостерігався в УСРР протягом 1920-х років, створював передумови до переформатування відносин між Москвою і союзними республіками та наповнення їх реальним федеративним змістом. По-третє, українські націонал-комуністи, які обійняли важливі посади в уряді республіки, трактували українізацію значно ширше, вбачаючи в ній не тільки культурницький аспект, але й реальну економічну автономію. На зламі 1920-х — 30-х рр., ставало все більш очевидним розходження щодо розуміння українізації між місцевими націонал-комуністами і центральним керівництвом країни та їхніми ставлениками в УСРР. Більшовики вже взяли курс на реставрацію старого імперського принципу керівництва у вигляді взаємовідносин «центр-периферія». По-четверте, основу української нації складало селянство, упокорення якого стало можливим тільки внаслідок компромісу більшовиків з місцевими українськими лівими. До того ж, за умови відсутності можливості отримати зовнішні позики, саме сільське господарство мало стати головним інвестором радянського проекту модернізації економіки. Більшовики були сві-

домі того, що селяни так просто своє не віддадуть. Отже, протистояння обіцяло бути жорстоким, але й ставки були високими. Упокорення України — другої за економічним і людським потенціалом республіки у складі Союзу — відкривало шлях Сталіну до утвердження своєї влади та побудови з СРСР держави-комуни, про яку він мріяв.

Першим сигналом зміни ідеологічного вектору і взяття державою курсу на ідеологічну уніфікацію став відкритий політичний процес над старою інтелігенцією. Для цього ДПУ сфабрикувало справу Співки визволення України (СВУ) — організації, що нібито існувала в УСРР з 1926 р. і об'єднувала антирадянськи налаштовану інтелігенцію, духівництво та представників куркульства.

Слідство тривало з травня 1929 р. до лютого 1930 р. Головним фігурантом справи було призначено відомого українського літературознавця, віце-президента ВУАН, академіка Сергія Єфремова. Згідно з офіційною версією слідства СВУ була пов'язана з однойменною емігрантською організацією та петлюрівським закордонним центром УНР і мала наметі повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання та допомогою іноземних держав.

Процес СВУ відбувався в приміщенні Харківського оперного театру, аби вмістити всіх охочих. Цей «театр у театрі» та химерність звинувачень стали приводом для сумного жарту про «музику ДПУ, оперу СВУ» (див. вклейку, рис. XXIII). Сам судовий процес тривав з 19 березня до 9 квітня 1930 р. На лаві підсудних опинилося 45 осіб: академіки, професори, лікарі, священики, викладачі вишів, студенти, письменники і вчителі. Більшість з них у минулому була членами українських соціалістичних партій, які підтримували Центральну Раду і працювали в урядах Української Народної Республіки (УНР).

Показовий процес, що скидався на фарс, завершився абсолютно протиправним вироком. Четверо підсудних отримали по 10 років таборів, решта від 8 до 2 років або ж були

засуджені до заслання за межі УСРР. 1989 р. всі жертви процесу «СВУ» були реабілітовані за відсутності складу злочину.

Другим резонансним процесом стала справа «Українського національного центру» (УНЦ), ініційована 1931 р. Ця справа започаткувала справжнє полювання на вихідців із Галичини, які, повіривши свого часу в щирість політики українізації, переїхали до УСРР. Цей процес було використано для посилення контрукраїнізаційних заходів.

Вирок у справі «УНЦ» був винесений у лютому 1932 р. в закритому порядку. Загалом за справою «УНЦ» було засуджено 50 осіб на строки ув'язнення від трьох до шести років. Більшість з них померли в таборях.

Влітку 1930 р. відбувся XVI з'їзд ВКП(б), який взяв курс на боротьбу з ухилами в національному питанні. На практиці це означало, що настала черга партійних чисток. Під ударом опинилася насамперед члени партії національних республік.

1930 р. ДПУ розпочинає тотальне стеження за Миколою Хвильовим. Попри тривале цькування, Хвильовий ще сподівався найти компроміс зі владою. Для цього було потрібне «каяття», яке письменник сприймав як вимушений крок, що дозволяв зберегти творчу свободу та захистити своїх однодумців. Власне, це було третє каяття Хвильового, але якщо перші два рази він каявся у власних «гріхах», то 1930 р., влада зажадала від письменниками не просто каяття, але вияву лояльності. Хвильовому доручили написати викривальні матеріали із засудженням «СВУ». Для цього він навіть отримав фрагменти щоденника С. Єфремова з критичними випадками щодо більшовицької політики перекладені російською мовою.

Хвильовий виконав завдання. Протягом березня 1930 р. у газеті «Харківський пролетар» було опубліковано дві статті «А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України)» та «За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що паляхкотить “великим полум'ям”».

Письменник та його оточення отримали на певний час індульгенцію від влади. 1932 р. навіть вийшов перший том вибраних творів Хвильового. Навесні 1933 р. він одержав відрядження у село. Гнітюче враження від вимореного голодом українського села лягло важким тягарем на серце письменника. Він ані на мить не сумнівався у штучному характері голоду, який мав покласти край українському питанню. Але останньою краплею для Хвильового став арешт близького друга і соратника Михайла Ялового.

13 травня 1933 р. стало останнім днем в житті письменника. Певним містичним збігом є дата, адже 13 було улюбленим числом Хвильового. Після арешту Ялового на квартирі письменника зібралася Микола Куліш та Олесь Досвітній, також була присутня його дружина. Вони обговорювали ситуацію довкола арешту Ялового. Розмова скінчилася рішенням звернутися до прокурора Верховного суду УСРР Л. Ахматова. Коли вже всі збиралися розходитися, Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати і почувся фатальний постріл. У передсмертній записці, яку він заготував заздалегідь, відчувався крик душі письменника: «Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий. Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13-те. Пам'ятаєте, як я був закоханий у це число? Страшенно боляче. Хай живе комунізм! Хай живе соціалістичне будівництво! Хай живе комуністична партія!» (див. вклейку, рис. XXIV).

Смерть Хвильового сколихнула мистецькі середовища в Україні. Вона стала останнім маніфестом письменника.

Загострення політичної ситуації, спровоковане центральним керівництвом країни, зумовило спалах репресій в Україні 1933 р. Центральна влада розпочала «полювання на відьом» — боротьбу з потенційною, але насправді не існуючою

опозицією. Насильство дедалі більше ставало нормою життя радянського суспільства.

Тотальний розгром інтелігенції розпочався з цькування колишнього наркома освіти УСРР М. Скрипника. Саме його партія призначила відповідальним у потуранні націонал-ухильництву. 23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про призначення нового наркома освіти В. Затонського. Його першим заступником став Андрій Хвиля, який встиг себе зарекомендувати як ревний борець з націонал-ухильництвом під час літературної дискусії 1925—1927 рр.

У листопаді 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У саме А. Хвиля виступив з розгромною промовою щодо «скрипниківщини», яка стала ще одним жупелом, вигаданим партійними функціонерами. Скрипника звинуватили у створенні перепон між російською і українською культурою; орієнтації розвитку української мови на буржуазну Польщу і Чехословаччину; підтримку націоналістичних організацій та угруповань, таких як: ВАПЛІТЕ, «Березіль», «Авангард»; примусовій українізації національних меншостей.

Насправді владі потрібен був привід аби розпочати масштабні чистки в системі Наркомату освіти та, відповідно, науки й культури, якими він опікувався. Той же П. Постишев, призначений «смотрящим» від центру, на листопадовому об'єднаному пленумі повідомляв, що протягом останнього часу з системи Наркомосу було вигнано 2 тис. осіб націоналістичного елемента. Тільки протягом 1933 р. у обласних управліннях освіти за політичними мотивами замінило 100 % керівництва, у районних — 90 %.

Тотальної чистки зазнали видавництво «Української радянської енциклопедії», кіностудія (ВУФКУ), музеї багатьох міст України, Київське історичне містечко (Лавра), бібліотеки республіки (Всенародна бібліотека України), геодезичне управління, Державні курси українізації ім. К. Маркса, Інститут української культури ім. Д. І. Багалія, Інститут

ім. Т. Г. Шевченка, Інститут радянського права у Харкові та багато інших.

Але найбільш жорстко ця хвиля прокотилася по мистецькій інтелігенції. Зачистка «театрального фронту» обернулася забороною до постановки 200 «націоналістичних» творів і 20 «націоналістичних» перекладів світової класики. У грудні 1933 р. за звинуваченням в участі в «Українській військовій організації», ще одній справі, сфабрикованій органами державної безпеки, був заарештований художній керівник театру «Березіль» Лесь Курбас. Слідчі ДПУ вибили з режисера потрібні свідчення. 9 квітня 1934 р. у Харкові відбувся суд, який засудив Курбаса до 5 років ув'язнення.

Самогубство Хвильового 1933 р. стало тим спусковим гачком, що дав старт початку арештів серед письменників. Масштаби погрому українського красного письменництва досягли такого розмаху, що 17 травня 1935 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У С. Косіор звернувся до керівництва ДПУ з роз'ясненням, що всі арешти, обшуки, та інші види репресій можуть проводитися тільки з санкції секретарів ЦК КП(б)У.

Поряд із чистками та репресіями партія й надалі продовжувала політику накачування літературних організацій вихідцями з робітничого середовища. 1931 р. на заклик профспілок близько 2 тис. робітників-ударників влилося до літературних гуртків. З метою їхньої успішної інтеграції до лав письменників при літературних редакціях журналів було утворено спеціальні консультативні бюро, видавалися спеціальні посібники, як правильно писати романи, повісті та есе. Таким чином партія створювала в письменницькому середовищі соціальну базу, що стала її оплотом у боротьбі з ідеологічними опонентами.

У квітні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка ознаменувала початок курсу на уніфікацію культурного життя. Директива центрального керівництва була відразу підхоплена на

місцях. У червні 1934 р., під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У розпочався I з'їзд письменників України. На ньому було створено Спілку радянських письменників України. Це стало сигналом для решти мистецької спільноти. Слідом за літераторами у спілки об'єдналися театральні діячі, художники та композитори. Таким чином, партійне керівництво домоглося свого, створивши ефективну модель управління над духовною творчістю. Приналежність до спілки відкривала митцям високі соціальні стандарти життя. В обмін на лояльність до влади митці отримували елітне житло, продовольство, медичне обслуговування. Водночас влада могла в один момент позбавити митця всіх цих благ.

Атмосфера тотального контролю та страху згубно пливала на творчість видатних майстрів слова. Блискучий поет Павло Тичина, автор відомої збірки «Сонячні кларнети», став офіційним визнаним радянським метром, але заплатив за це своїм талантом. Півроку в Лук'янівській тюрмі провів Максим Рильський за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі». Його арешт був відлунням процесу «СВУ», проте письменнику вдалося уникнути сумної долі своїх колег. Попри певний злам, який відбувся в творчості поета у 1930-х рр., Рильському вдалося зберегти свій талант.

Специфічною була ситуація в образотворчому мистецтві. На художній ниві партійне керівництво вдавалося протекціонізму певних мистецьких груп. Влада обрала фаворитом Асоціацію художників Червоної України (АХЧУ), головний осередок якої знаходився у Харкові. Метод реалізму, які сповідували художники цього мистецького угруповання, більш імпонували більшовикам. Завдяки державній підтримці АХЧУ дедалі більше претендувала на монополію в мистецтві. Але в Україні існував ще один потужний культурний центр — Київ. Тут провідні позиції належали Асоціації революційного мистецтва України (АМРУ).

Осередком АМРУ був Київський художній інститут, де згуртувалися молоді учні школи монументального мистецтва Михайла Бойчука. В основі творчого методу мистецької школи М. Бойчука лежало вивчення староукраїнського та українського народного мистецтва. Він спирався на монументальну спадщину Київської Русі, яка мала прокласти місток до створення українського мистецтва нової доби. Здобувши освіту в кращих академіях мистецтв Західної Європи, М. Бойчук створив школу монументального живопису, яка мала великий вплив на розвиток європейського образотворчого мистецтва. Його манеру високо оцінили французький мистецтвознавець Гійом Аполлінер та Андре Сальмон. Є підстави говорити про вплив українського монументального живопису на творчість мексиканського художника Дієго Рівери, який відвідував СРСР у 1927—1928 рр. Бойчук не тільки видатним художником, але й талановитим вчителем, що підготував цілу плеяду учнів (Т. Бойчук, А. Іванова, С. Колос, І. Липківський, О. Павленко, І. Падалка, В. Седляр).

Партійне керівництво завжди розглядало Київ як осідок «націоналістичної» інтелігенції і з підозрою ставилася до школи бойчукістів, вбачаючи в ній «буржуазні» впливи, але реальний наступ почався лише на початку 1930-х рр. Головним погромником АМРУ стали їхні опоненти з табору реалістів. 1931 р. виходить друком книга одного з лідерів АХЧУ — Антона Комашка «За пролетарську гегемонію в просторовому мистецтві», де він жорстко критикує бойчукістів як провідників «занепадницької лінії».

Початок цькування певного напрямку не обіцяв нічого доброго для його послідовників. Ситуація в образотворчому мистецтві не була винятком. 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями органів державної безпеки заарештували М. Бойчука та низку його учнів. Незабаром всіх їх розстріляли.

Репресії торкнулися і частини колишніх членів АХЧУ, що виділилися з організації 1929 р., заснувавши Українське мистецьке об'єднання.

Раніше за інші галузі мистецтва консолідаційних заходів зазнала кінематографія. Це було продиктовано початком ери звукового кіно, що висувало кіномистецтво в авангард ідеологічного фронту, а проблема сценарію віднині набувала нового ідеологічного значення.

Посилення контролю над кіно збігається в часі з процесом тотальної централізації суспільства. Не випадково саме 1928 р. — початок першої п'ятирічки — була скликана Всесоюзна кінонарада. Проте «індустріальне мистецтво» диктувало свої правила, з якими мала рахуватися держава. По-перше, кінематографісти, на відміну від решти галузей мистецтва, так і не були зігнані в творчий союз. По-друге, з часом кінорежисери все ж таки створюють власний сценарний актив, виступаючи співавторами сценаріїв. Працівники кіноіндустрії меншою мірою були піддані репресіям чи відлучені від професійної діяльності, ніж решта митців, адже їх, на відміну від літераторів, не так просто було замінити вчорашніми лікнепівцями та висуванцями з робфаків. Кіноіндустрія вимагала тривалої професійної підготовки. Потрапляння в немилість для режисерів не означало кінець кар'єри та репресії. Період утисків та заборон змінювався на чергову милість від влади. Яскравим прикладом є доля українського режисера О. Довженка. 1932 р. у нього виник конфлікт з тодішнім наркомом освіти М. Скрипником, який звинуватив режисера в фашизмі. Довженко поїхав у Москву шукати заступництва у Сталіна. Генсек усвідомлював, що творчий геній українського режисера може добре прислужитися радянській пропаганді. Ціною підтримки вождя став фільм «Щорс», який вийшов на екрани 1939 р. і мав великий успіх. За нього режисер навіть отримав премію 100 тис. рублів.

Поглинання Москвою національних кінематографів, як і решти галузей культури, тривало з 1930 до 1936 р. і за-

вершилося створенням Всесоюзного комітету у справах мистецтв.

Фінальним акордом «хрестового походу» більшовиків проти української інтелігенції став 1937 р. Для більшості фігурантів сфабрикованих на початку 1930-х рр. справ термін ув'язнення добігав кінця. Але в плани центрального керівництва країни не входило їх повернення в Україну. Тим більше, що радянські керманічі не вірили, що табір допоміг у «перевихованні». Так виникла ідея «почистити» табори. Рішення про це було ухвалено на найвищому рівні у серпні 1937 р. Так виникли нові табірні справи, за якими і було повторно засуджено більшість української інтелігенції.

20 лютого 1937 р. провели «чистку» Соловецької тюрми особливого призначення ГУДБ НКВС СРСР. Вирок отримала велика кількість в'язнів (М. Зеров, М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та інші). Всі вони були розстріляні у листопаді 1937 р. в урочищі Сандормох, що стало сумним символом українського «розстріляного відродження».

Масштабні чистки інтелігенції супроводжувалися вливанням нових кадрів з числа висуванців з робітничого середовища. На перший погляд, ситуація виглядала дещо парадоксально, попри репресії чисельність інтелігенції на кінець 1930-х рр. зростала. Кількість працівників у галузі мистецтва збільшилася у 4,2 раза. Лінія партії на перетворення інтелігенції на категорію службовців набирала виразних обрисів. Партійне керівництво поклато край всім інтелектуальним дискусіям 1920-х рр., які були покликані поставити молоду українську інтелігенцію в один ряд із західними інтелектуалами. На 1939 р. національний склад у галузі культури, науки та освіти суттєво змінився: українці становили 71,3 %, росіяни — 12,7 %, а євреї — 10,8 %. Проте формальні показники сухої статистики не відображали справжньої трагедії української культури. Попри збіль-

шення питомої ваги української інтелігенції, що мала на меті продемонструвати успіхи політики українізації, відбулася уніфікація творчого і культурного життя. Український зміст було вихолощено з української культури, а сама вона була маргіналізована на довгі роки. У ході репресій 1930-х рр., було знищено цвіт української нації — письменників, художників і митців, які могли дати зразки творчості європейського рівня і стати окрасою світової культурної спадщини. Українська інтелігенція була повністю підпорядкована для виконання ідеологічного замовлення партійного керівництва країни і на тривалий час позбавлена своєї головної функції — творця духовних цінностей.

Проект 1920-х рр. із перетворення СРСР на державу рівних національностей, чи, як його ще називали, «національного вирівнювання», і подолання спадку «тюрми народів» виявився черговим фейком. Ослаблений центр використав політику коренізації як передишку, необхідну для відродження імперії. Внаслідок репресій і чисток на кінець 1930-х рр. Радянський Союз перетворився на державу рівних класів і нерівних національностей, а союзний центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією. СРСР остаточно набуває рис спадкоємця Російської імперії. Кульмінацією цього переходу стала Конституція 1936 р., що задекларувала відсутність експлуататорських класів у СРСР. Відбулося зміна підходів до класифікації радянських громадян від класового до національного. У ході цих перетворень частина національної еліти була знищена, решта пішла на службу Кремлю.

Література

Азурский М. С. Идеология национал-большевизма. — Paris: YMCA-press, 1980. — 321 с.

Архів розстріляного відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920—1930-х років / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Олександра й Леоніда Ушлакових. — К.: Смолоскип, 2010. — 453 с.

Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). Т. 1: От прошлого к будущему / А. С. Ахиезер; Отв. ред. И. А. Беседин; Вступ. ст. Сусанна Яковлевна Матвеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — 804 с.

Безансон Ален. Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / пер. Т. Марусик. — К.: Пульсари, 2007. — 136 с.

Безручко О. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб. — К.: Сучасний письменник, 2009. — 232 с.

Білокінь С. Закоханій у вроду слів: М. Зеров — доля і книги. — К., 1990. — 55 с.

Бранденбергер Давид Л. Национал-большевизм: сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931—1956. — Санкт-Петербург: Академический проект, 2009. — 415 с.

Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / ред. Л. Винар; Укр. іст. т-во, Наук. т-во ім. Шевченка в Європі, НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Л.; Нью-Йорк; Париж: [б. в.], 2005. — 474 с.

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.): [колект. монографія] / [Кульчицький С. В. та ін.]. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. 1. — 775 с.; Т. 2. — 2013. — 811 с.

Економічна історія України: історико-економічне дослідження. В двох томах. Т. 2 / Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. — К.: Центр-Ніка, 2011. — 608 с.

Єфремов С. Щоденники, 1923—1929. — К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. — 848 с.

Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. — 371 с.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 1. — К.: Темпора, 2013. — 504 с.; Кн. 2. — 628 с.; Кн. 3. — 388 с.

Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — К.: Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1994. — Т. 1. — [Б. м.]: [б. в.], 1994. — 520 с.; Т. 2. — [Б. м.]: [б. в.], 1994. — 573 с.

Мейс Джеймс. «Ваші мертві вибрали мене...» / упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс, Н. Тисячна; заг. ред. Л. Івшина. — К.: Українська прес-група, 2008. — 672 с.

Нариси історії Української революції 1917—1921 років: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К.: Наукова думка. Кн. 2 / [В. Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. — 2012. — 460 с.

Національне питання в Україні ХХ—ХХІ ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; кер. авт. кол. Л. Д. Якубова. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 592 с.

Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2002. — 952 с.

Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / Упорядник Ю. Шаповал. — К.: Темпора, 2009.

Рубльов Олександр. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 648 с.

Сміт Ентоні. Нації та націоналізм у глобальну епоху/ пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал; наук. ред. Г. Касьянов. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 320 с.

Тимошенко С. П. Воспоминания. — Киев: Наукова думка, 1993. — 424 с.

Тоффлер Елвін. Третя Хвиля. Пер. з англ. А. Євса. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. — 475 с.

Шпорлюк Роман. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. Г. Касьянов; — — К.: Основи, 1998. — 479 с.

Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії / Харківська правозахисна група; Пер. з англ. Ю. П. Ранюка. — Харків: Фоліо, 2000. — 176 с.

Зміст

Вступ	3
СИЛА ІЛЮЗІЙ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ БІЛЬШОВИЗМУ (ДО ЖОВТНЯ 1917 р.) (Геннадій Єфіменко)	8
Пастка для інтелектуалів: «науковість» та модернізаційні принади комунізму	9
Жорстка централізація vs «соціалістичний принцип визволення народів»: національне питання у стратегії й тактиці більшовиків до 1917 р.	19
«Розкріпачення народів» після Російської революції: більшовицькі ігри з питанням про майбутній державний устрій	32
Право націй на самовизначення: «кіл у спину революційному руху» чи засіб реальної політики? Київський досвід 1917 р.	41
Комуністична стратегія та радянські гасла: симбіоз протилежностей (квітень—жовтень 1917 р.)	53
СПОДІВАНЕ НАРОДОВЛАДДЯ: ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ «ПЕРШИХ СОВІТІВ» (ЛИСТОПАД 1917 — КВІТЕНЬ 1918 р.) (Г. Г. Єфіменко)	61
Ленінська тактика в національному питанні як чинник утримання влади після Жовтневого перевороту	64
Українські експерименти Раднаркому	71
«Совітська» УНР як новий засіб поглинання України	81
«Вся влада місцевим радам!» (Владна система доби «перших совітів») ...	90
Казус Кривдонбасу: до обставин появи та зникнення ДКР (лютий—квітень 1918 р.)	95
«ЗАПАМОРОЧЕННЯ ВІД УСПІХІВ»: НЕГАТИВНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ДОКТРИНИ В УКРАЇНІ (СІЧЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1919 р.) (Геннадій Єфіменко)	108
Вплив сформованих уявлень про більшовизм: стрімке захоплення України «червоними» та формування владної вертикалі (січень—березень 1919 р.)	111
Участь мас у владній вертикалі: особливості 1919 р.	121
«У період 1919 р. було певне підозріння навіть до української мови»: мовне питання	131

«За більшовиків проти комуністів»:	
(не)зруйновані ілюзії українського селянства	140
«Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної СРСР»:	
відносини УСРР із Кремлем	151
ПІДРИХТОВАНИЙ КОМУНІЗМ:	
ПЕРШІ ПОСТУПКИ ПРИ НЕЗМІННІЙ ОСНОВІ	
(ЛИСТОПАД 1919 — ЛЮТИЙ 1921 р.) (Геннадій Єфіменко)	173
«Український язык не есть язык Петлюры»: поступки комуністів	
у мовній сфері та пропаганді	175
Земельна лібералізація vs посилення продрозкладки й комнезами	190
Ілюзії та практика повсякденного комунізму в містах	202
Курс на «федеральну конституцію РСФРР»:	
державницька риторика vs управлінська та економічна	
надцентралізація (грудень 1919 — жовтень 1920 р.)	214
Шлях до формального союзу «на передбаченій договором	
підставі повної рівності поміж обома Республіками»	226
ОЧІКУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	235
Комуністична теорія vs практичні потреби:	
до обставин запровадження і наслідків	
нового економічного курсу (Геннадій Єфіменко)	238
Від суб'єкта до об'єкта: відносини між УСРР та РСФРР/СРСР	
у міжвоєнний період (Геннадій Єфіменко)	252
Горизонтальні зв'язки як небезпека для комунізму	
та «корінна зміна політики від українізації до радянзації»	
(1920—1922 рр.) (Геннадій Єфіменко)	263
«Українізація шляхом радянзації»: причина повороту	
та особливості впровадження (1922—1928 рр.)	
(Геннадій Єфіменко)	273
Література і мистецтво: надії та негаразди доби непу	
(Яна Примаченко)	282
Наука під більшовиками: рух по синусоїді (Оксана Юркова)	295
Підтримка національних ілюзій у добу другого	
комуністичного штурму (1928—1932 рр.) (Геннадій Єфіменко)	316
«Гігантський розмах і нечуваний розворот української радянської	
культури й державності»: Голодомор та особливості формування	
ілюзій в Україні в постголодоморні 1933—1938 рр.	
(Геннадій Єфіменко)	326
«Розстріляне відродження»: централізація	
літературно-мистецького життя репресії проти діячів	
культури в 1930-ті рр. (Яна Примаченко)	337
Література	349

За підтримки

Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Національна політика більшовиків як засіб відродження імперії
- Казус Кривдонбасу: довкола справжніх обставин появи та зникнення ДКР
- Голодомор як закономірний результат більшовицької політики та особливості формування ілюзій в Україні в постголодоморні 1933—1938 рр.
- Більшовицькі «запаморочення від успіхів» та методи їх лікування

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонується книга може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту
національної пам'яті

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1685-3

9 786171 216853